

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

4/1972

ФІЛОСОФСЬКА

Рік заснування 1927
Виходить 6 разів на рік

ДУМКА

науково-теоретичний журнал

№ 4
1972

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

ЛИПЕНЬ—СЕРПЕНЬ

Зміст

В. Ю. Маланчук — Розвиток націй і міжнаціональних відносин в СРСР на сучасному етапі. До 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік	3
В. І. Куценко — Свідомість і стихійність у суспільному розвитку	14
В. Ф. Безпальчий — Природа соціалістичного змагання	25
М. О. Булатов — Вищий ступінь розвитку домарксовського матеріалізму. До 100-річчя від дня смерті Л. Фейербаха	34
А. М. Задворний — Деякі тенденції розвитку сучасної сім'ї колгоспника	46
Н. О. Яранцева — Масове тиражування творів мистецтва та естетичне сприймання	58
А. В. Антонов — Критерії та сфера науково-технічної творчості	68
Д. О. Жданов (Ворошиловград) — До питання про співвідношення психіки прегомінід з мисленням людини	79
Б. Г. Кубланов (Львів) — Деякі методологічні питання дослідження свідомості	87
А. Т. Нелеп — Філософія як наука і як навчальний предмет	96

Наукові публікації і повідомлення

В. Г. Войцеховський, В. Ф. Жмир, М. М. Мокляк, Ю. П. Сікорський — Про метод експертних оцінок в індустріальній соціології	106

Наукове життя

Актуальні питання марксистсько-ленінської теорії в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС	114
Г. М. Чернявська, І. С. Тонких (Харків) — Перша республіканська нарада-семинар з наукового комунізму	118
Повідомлення	121

Критика і бібліографія

В. А. Азархін, Д. М. Азархіна — Політика КПРС: теоретичні засади і практичне здійснення	122
П. С. Дишлевий, В. В. Гончаренко — Категорії «внутрішнє» і «зовнішнє» у науковому пізнанні	125
Книжкова полиця	127

Філософія і соціологія за рубіжем

✓ Огляд літератури з критики сучасної буржуазної філософії та соціології (1969—1971)	129

СОДЕРЖАНИЕ

Маланчук В. Е. — Развитие наций и международных отношений в СССР на современном этапе. К 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик. *Куценко В. И.* — Сознательное и стихийное в общественном развитии. *Беспальчий В. Ф.* — Природа социалистического соревнования. *Булатов М. А.* — Высшая ступень развития домарковского материализма. К 100-летию со дня смерти Л. Фейербаха. *Задворный А. М.* — Некоторые тенденции развития современной колхозной семьи. *Яранцева Н. А.* — Массовое тиражирование произведений искусства и эстетическое восприятие. *Антонов А. В.* — Критерии и сфера научно-технического творчества. *Жданов Д. А.* (Ворошиловград) — К вопросу о соотношении психики прегоминид с мышлением человека. *Кубланов Б. Г.* (Львов) — Некоторые методологические вопросы исследования сознания. *Нелеп А. Т.* — Философия как наука и как учебный предмет. НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ. *Войцеховский В. Г., Жмыр В. Ф., Мокляк Н. Н., Сикорский Ю. Ф.* — О методе экспертных оценок в индустриальной социологии. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Актуальные вопросы марксистско-ленинской теории в свете решений XXIV съезда КПСС. *Чернявская Г. Н., Тонких И. С.* (Харьков) — Первое республиканское совещание-семинар по научному коммунизму. Сообщение. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Азархин В. А., Азархина Д. Н.* — Политика КПСС: теоретические основы и реализация. *Дышлевыи П. С., Гончаренко В. В.* — Категории «внутреннее» и «внешнее» в научном познании. Книжная полка. ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ ЗА РУБЕЖОМ. Обзор литературы по критике современной буржуазной философии и социологии (1969—1971).

CONTENTS

Malanchuk V. E.—Development of Nations and International Relations in the USSR at a Modern Stage. On the 50th Anniversary of Formation of the Union of Soviet Socialist Republics. *Kutsenko V. I.*—Conscious and Spontaneous in Social Development. *Bespalchy V. F.*—Socialist Competition Nature. *Bulatov M. A.*—The Highest Stage in Development of Pre-Marxist Materialism. On the Centenary of L. Feuerbach's Death. *Zadvornyi A. M.*—Some Tendencies in Development of a Present Day Collective Farm Family. *Yarantseva N. A.*—Mass Production of the Works of Art and Aesthetic Perception. *Antonov A. V.*—Criterion and Field of Scientific and Technical Creation. *Zhdanov D. A.* (Voroshilovgrad) — On the Problem of Relation between Prehuman Being Psychics and Man Thinking. *Kublanov B. G.* (Lvov) —Some Methodological Problems of Consciousness Investigation. *Nelep A. T.*—Philosophy as Science and as a Subject for Studies. SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND COMMUNICATIONS. *Voitsekhovskiy V. G., Zhmyr V. F., Moklyak N. N., Sikorsky Yu. F.*—On the Method for Expert Estimations in Industrial Sociology. SCIENTIFIC LIFE. Urgent Problems of the Marxist-Leninist Theories in the Light of the Decisions of the 24th Congress of the CPSU. *Chernyavskaya G. M., Tonkikh I. S.* (Kharkov) —First Republican Conference — Seminar on Scientific Communism. Communication. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Azarikhin V. A., Azarkhina D. N.*—Policy of the CPSU: Theoretical Bases and Realization. *Dyshlevyi P. S., Goncharenko V. V.*—Internal and External in Scientific Cognition. BOOKSHELF. PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ABROAD. Review of Literature on Criticism of Modern Bourgeois Philosophy and Sociology (1969—1971).

Розвиток націй і міжнародних відносин в СРСР на сучасному етапі

До 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Комуністична партія, втілюючи у життя науково обгрунтовану програму комуністичного будівництва, постійно враховує значення національного фактора. Свідченням цього є те, що в матеріалах з'їздів КПРС, інших партійних документах щоразу приділяється увага теоретичним положенням ленінської національної політики. У Програмі партії національним відносинам присвячено спеціальний розділ. Значний внесок у розвиток марксистсько-ленінського вчення про нації і національні відносини зробив XXIV з'їзд КПРС, у матеріалах і документах якого на основі ленінської методології глибоко і всебічно розкрито зміст, характер і напрям розвитку національних відносин в умовах зрілого соціалізму. На озброєнні теоретичних і пропагандистських кадрів партії є важливий документ — Постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — в якому узагальнюється півстолітній досвід першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави, визначаються завдання в галузі національної політики КПРС.

Глибоке вивчення і узагальнення національних процесів дало можливість радянським суспільствознавцям збагатити марксистсько-ленінську теорію нації, розкрити історичний досвід розв'язання національного питання в нашій країні, показати закономірності і головні напрями розвитку національних відносин в СРСР на сучасному етапі комуністичного будівництва¹.

Однак у науковій літературі інколи натрапляємо на твердження, які свідчать про неправильне, одностороннє трактування суті і характеру соціалістичного національного розвитку. З одного боку, це виявляється у нігілістичному ставленні до проблеми національних відносин, у намаганні довести, що з розв'язання національного питання ці проблеми себе «вичерпали», втратили актуальність і надалі вирішуватимуться автоматично, як похідний результат процесу комуністичного будівництва. Можна зустрітись і з «забіганням вперед» у характеристиці сучасних національних процесів. З іншого боку, спостерігається подекуди прагнення до перебільшення або ж навіть до абсолютизації ролі національного моменту в житті радянського суспільства, радянського народу, націй і народностей, що його складають.

Коріння цих неправильних тверджень слід шукати у перебільшенні або ігноруванні ролі національного фактора в суспільному розвитку і водночас — в недооцінці вирішального значення соціально-економічних і класових моментів, в не досить глибокому розумінні діалектичного взаємозв'язку загального і особливого, інтернаціонального та національного у національних відносинах. Усе це свідчить про те, що

¹ Див., наприклад, щойно видану працю: Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М., 1972.

дослідження нового етапу розвитку націй і міжнаціональних відносин в СРСР, властивих йому закономірностей і особливостей, має важливе значення.

Головною закономірністю сучасного етапу розвитку національних відносин в СРСР є діяння двох тенденцій: всебічного економічного, політичного і культурного розквіту кожної соціалістичної нації і дедалі тіснішого зближення всіх націй і народностей. Ці тенденції розвиваються гармонійно, у тісній діалектичній взаємодії. Їх основою є соціальна природа соціалістичних націй, єдність економічного і політичного життя радянських народів, інтернаціональний характер соціалістичної ідеології.

У своїй національній політиці партія враховує механізми дії цих двох тенденцій за соціалізму. «За минулі роки,— відзначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— під керівництвом партії було зроблено нові кроки по шляху всебічного розвитку кожної з братніх радянських республік, по шляху дальшого поступового зближення націй і народностей нашої країни. Це зближення відбувається в умовах уважного врахування національних особливостей, розвитку соціалістичних національних культур. Постійне врахування як спільних інтересів усього нашого Союзу, так і інтересів кожної з республік, що його утворюють,— така суть політики партії в цьому питанні»².

Немає такої сфери життя соціалістичних націй і радянського народу, в якій би не діяли ці тенденції. Ось чому ми й зробимо спробу розглянути сучасні національні процеси саме крізь призму їх дії.

Насамперед необхідно звернутися до сфери економіки. В. І. Ленін неодноразово підкреслював вирішальне значення економіки для розвитку національних відносин і, зокрема, для зближення націй. Саме економіка, за В. І. Леніном, згуртовує нації, які живуть в одній державі³, більш того, веде до їх злиття. В епоху розвинутого соціалізму, коли створюється матеріально-технічна база комунізму, її значення як фактора, що об'єднує нації, незмірно зростає.

Розв'язання таких велетенських завдань, як створення матеріально-технічної бази комунізму, всебічна інтенсифікація суспільного виробництва, органічне поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної планової системи господарства, забезпечення дальшого піднесення матеріального і культурного рівня суспільства, формування нової людини вимагає концентрації усіх сил багатонаціональної Радянської держави. Її могутність визначається як багатством і різноманітністю її ресурсів, так і злагодженістю дій, організованістю всього народу.

При визначенні політики капіталовкладень та раціонального розміщення продуктивних сил враховуються потреби підвищення ефективності всього народного господарства, необхідність першочергового розвитку галузей народного господарства тих районів, що мають загальнодержавне значення, зрослий економічний потенціал усіх республік, який дає можливість побільшувати їх внесок у створення матеріально-технічної бази комунізму.

У розвитку матеріального виробництва на перший план висуваються загальносоюзні та інтернаціональні інтереси.

Вирішення завдань, пов'язаних із використанням атомної енергії у мирних цілях, з автоматизацією виробництва у рамках як певної галузі промисловості, так і окремих регіонів, із спорудженням сучасних великих промислових підприємств, гігантських газопроводів, ліній

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 87.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 19.

електропередач, з освоєнням природних багатств віддалених районів (наприклад, нафти Тюмені або алмазів Якутії), освоєнням космосу, завоюванням морських глибин тощо, немислиме без зусиль народів усієї країни, однаково зацікавлених у тому, щоб результати здійснення цих справді масштабних проєктів стали надбанням усіх.

Загальнорадянська економіка виступає як матеріальна основа розвитку радянських соціалістичних націй і народностей і водночас є основою для розвитку спільності економічного життя радянського народу як нової історичної спільності людей. Саме це і визначає реальну економічну основу зближення націй.

Зміцнення єдності економічного життя радянського народу не запечучує, проте, значення внутрішньої економічної спільності соціалістичних націй. Це важливо підкреслити ще й тому, що зарубіжні «советологи» особливо активно поширюють твердження про ліквідацію національних економік в СРСР. Так, наприклад, Л. Ревес у книзі «Ідеологія і практика у внутрішній і зовнішній політиці Радянського Союзу» (1966 р.) твердить, що «в рамках єдиного плану немає місця для незалежної національної економіки». Практика розвитку соціалістичної економіки в нашій країні свідчить про інше.

Партія в своїй економічній і національній політиці враховує наявність національних економік, сприяє їх розвитку і вдосконаленню, що відповідає потребам соціалістичного поділу праці, розвитку єдиного господарського організму СРСР. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії відзначалося, що «поліпшилось розміщення продуктивних сил, успішно розвивалась економіка всіх союзних республік»⁴.

Взаємодія тенденцій розквіту та зближення націй яскраво виявляється у вирівнюванні рівнів економічного розвитку радянських націй і народностей. Хоча розрив у рівнях економічного розвитку різних районів країни за роки соціалістичного будівництва значно скоротився, остаточно його не подолано. Адже економічні райони країни поки що відрізняються між собою за рівнем господарського розвитку пересічно у три рази, а за часткою національного доходу на душу населення в союзних республіках — у 2,7 рази⁵. Завдання усунення цих диспропорцій становить складову частину соціально-економічної і національної політики партії.

Високі темпи розвитку народного господарства країни, які передбачають і далі підтягування рівнів розвитку економіки окремих республік, заплановано на дев'яту п'ятирічку. Так, при загальному зростанні промислового виробництва СРСР на 42—46 процентів у деяких республіках воно збільшиться ще на 10—18 процентів. Причому характерним є використання республіками також внутрішніх резервів для розвитку продуктивних сил.

Вирівнювання рівнів розвитку та створення міцних народногосподарських комплексів відбувається не тільки в загальносоюзному масштабі, а й у межах окремих республік та національних районів. Так, на Україні при загальному зростанні промислового виробництва у 1970 році порівняно з довоєнним 1940 роком на 832 проценти, по Південно-Західному району це зростання складає 1190, Південному — 947, а по більш розвинутому Донецько-Придніпровському — 699 процентів. Показовим в цьому відношенні було й останнє десятиріччя, коли зростання валової продукції промисловості по Південно-Західному району склало 257 процентів, Південному — 256 проти 210 процентів по Донецько-

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 221.

⁵ Экономические проблемы размещения производительных сил СССР. М., 1969, стор. 95.

Придніпровському району⁶. Ці дані переконливо спростовують вигадки зарубіжних фальсифікаторів про якесь «перманентне» економічне відставання деяких районів України, передусім її західних областей. Тенденція до їх прискореного розвитку зберігається і в дев'ятій п'ятирічці. У Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Ровенській та Тернопільській областях передбачається збільшити виробництво на 51—62 проценти при загальному зростанні промислового виробництва по республіці на 43 проценти⁷. Ці заходи вестимуть до дальшого зміцнення економічної єдності української соціалістичної нації, посилення господарської могутності всієї Радянської країни.

Процеси підтягування рівня раніш відсталих районів відбуваються і в інших республіках. У Білорусії — це її західні області, в Узбекистані — Кара-Калпакія, в РРФСР — Сибір та Далекий Схід тощо.

Історичний досвід свідчить, що чим вищий рівень розвитку продуктивних сил і економіки кожної республіки, тим ширшими і різнобічними є взаємозв'язки і взаємодопомога республік, тим вагоміший вклад кожної з них у комуністичне будівництво. В наш час особливо актуально звучать слова К. Маркса про необхідність «гармонійної національної та інтернаціональної координації суспільних форм виробництва»⁸.

На відміну від попереднього етапу розвитку нашого суспільства, в період комуністичного будівництва сталися докорінні зміни як у змісті, так і у формах економічного співробітництва радянських народів. Однобічна допомога розвинутих націй відсталим поступилася місцем взаємодопомозі, яка спирається на досягнутий рівень розвитку продуктивних сил кожної нації і країни в цілому. Внесок окремих республік у загальну справу стає дедалі рівномірнішим — відповідно до досягнутого ступеня їх розвитку. Україна, наприклад, дає країні 33 проценти вугілля, 48 — чавуну, 40 — сталі, 31 — газу, 32 — тракторів, 47 — металургійного устаткування, 58 процентів цукру-піску, 19 — зернових, 23 проценти м'яса, молока тощо⁹.

Серед радянських республік немає жодної, народне господарство якої було б обмежене тільки кількома галузями виробництва і служило б додатком до іншої розвинутої республіки, як це має місце в капіталістичній економіці¹⁰. На основі зростання економічного потенціалу республік розвиваються їх економічні зв'язки. Це видно на прикладі України. З продукції, що надходить на Україну з інших республік, близько 90 процентів припадає на Російську Федерацію: майже всі поставки нафтопродуктів, 83 проценти поставок залізної руди, 92 — чорних металів, 98 — лісоматеріалів. Значним постачальником є Казахстан (17 процентів поставок залізної руди) тощо. Зростає обсяг обміну матеріальними засобами України з іншими республіками. Посилення спеціалізації і кооперування виробництва веде до того, що практично в кожному виді продукції, яка випускається у будь-якій республіці, є частка праці трудящих всієї країни.

Отже, у процесі створення матеріально-технічної бази комунізму здійснюється дальше зближення економік соціалістичних націй, удосконалюється розміщення продуктивних сил, спеціалізація і кооперу-

⁶ Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. 1970. К., 1971, стор. 107—108.

⁷ «Радянська Україна» від 10 грудня 1971 року.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 535.

⁹ Народне господарство Української РСР, стор. 56—58.

¹⁰ И. П. Чамерян. Обогащение идей пролетарского демократизма на опыте разрешения национального вопроса в СССР. М., 1970, стор. 31.

вання виробництва, забезпечується зміцнення економічної основи єдності багатонаціонального радянського народу.

Побудова комунізму невіддільна від постійного розвитку соціалістичної демократії, зростання могутності Радянської багатонаціональної держави, поліпшення усєї системи політичної організації суспільства. В умовах комуністичного будівництва, відзначається в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», розвиток національних відносин ґрунтується на всебічному зміцненні і вдосконаленні союзу соціалістичних націй. Комуністична партія і Радянська держава постійно дбають про таку єдність трудящих, в якій гармонійно поєднуються інтереси всього Союзу і республік, що входять до його складу. Радянська федерація активно впливає на процес зближення соціалістичних націй, забезпечуючи водночас необхідні умови для всебічного використання національної державності радянських народів, для розквіту і примноження їх внеску в комуністичне будівництво.

Не можна не погодитися з висловленими нещодавно Е. Тадевосяном зауваженнями з приводу тверджень про «випаровування» інтересу націй до форми своєї національно-державної організації, про розвиток радянської національної державності «по лінії загасання», що зустрічаються в деяких працях. Е. Тадевосян, на наш погляд, слушно зауважує, що в «галузі національно-державного будівництва штучне підштовхування до відмирання форм радянської національної державності, як і відмова від їх дальшого вдосконалення і розвитку, може завдати тільки шкоди»¹¹.

Понад 80 соціалістичних націй і народностей мають національну державність, і лише кілька малих народностей та етнічних груп, які складають менше одного процента населення країни, не мають своїх національно-державних або адміністративних національних утворень. Радянський Союз, до складу якого входять нині 15 союзних і 20 автономних республік, 8 автономних і 10 національних округів, що в них проживає понад 241 мільйон чоловік,— це вища форма політичного об'єднання соціалістичних націй і народностей. В. І. Ленін вказував, що Радянська республіка об'єднує трудящих усіх націй і відстоює інтереси трудящих без різниці націй¹².

Радянська держава своїми законодавчими актами забезпечує повну рівноправність представників різних націй у всіх сферах життя суспільства, у тім числі в державному будівництві. Так, у вищому органі УРСР — Верховній Раді — 382 українці, 93 росіянина, три білоруси, шість депутатів від інших національностей. Багатонаціональними за своїм складом є також місцеві ради України. Депутатами місцевих Рад у червні 1971 року обрано трудящих 66 національностей.

В умовах демократичного централізму забезпечено рівність прав і обов'язків окремих республік. Вона виявляється в однаковості їх компетенції, рівному представництві в органах Союзу РСР, однакових повноваженнях Союзу РСР щодо кожної союзної республіки. Як суверенні держави, союзні республіки мають свої вищі державні органи, вільно, демократичним шляхом обрані її населенням на основі своїх конституцій і законів.

Неухильне зміцнення радянської соціалістичної федерації, забезпечення органічного поєднання інтересів Союзу і національних

¹¹ Э. В. Тадевосян. О серьезных ошибках в освещении проблем советского национально-государственного строительства. «Вестник Московского университета. Теория научного коммунизма». 1971, № 4, стор. 70.

¹² Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 36, стор. 536.

республік має важливе значення для розвитку і дальшого зближення соціалістичних націй. Адже СРСР, відзначав Л. І. Брежнев,— це не просто державне утворення, а добровільний, непорушний соціалістичний союз усіх радянських народів, який увійшов в їхню плоть, становить найголовнішу, визначальну рису їх державної самосвідомості. Розумом і серцем знають радянські люди, що сила їх — у міцній єдності, в готовності допомогти один одному, спільно йти під керівництвом Комуністичної партії до великої мети — комунізму¹³.

Процес відмирання соціалістичної національної державності буде досить тривалим і, очевидно, завершиться лише в епоху зрілого комунізму, в міру того як будуть стиратися державні і національні відмінності. А це означає, що зберігає повну силу ленінське передбачення, що «різноманітність політичних форм, свобода виходу з держави, спроба державного будівництва — все це буде, поки не відміре всяка держава взагалі,— основою багатого культурного життя, за поручкою прискорення процесу добровільного зближення і злиття націй»¹⁴.

Розвиток національних відносин на сучасному етапі нерозривно пов'язаний із змінами соціально-класової структури нашого суспільства. В документах XXIV з'їзду КПРС відзначаються головні особливості соціального розвитку нашого суспільства на сучасному етапі: дальше зростання провідної ролі робітничого класу у всіх сферах життя суспільства, суттєва зміна соціального обличчя і психології селянина, поява у нього спільних рис з робітником, порівняно швидке зростання науково-технічної інтелігенції. Усе це веде до зміцнення соціальної однорідності нашого суспільства, однотипної соціальної структури всіх націй і народностей.

За переписом 1970 року робітники і службовці в СРСР становлять 78,44 процента, а колгоспне селянство — 21,56 процента. У більшості союзних республік питома вага робітників і службовців значно перевищує половину всього зайнятого населення. Якщо говорити про Україну, для неї характерним є те, що за останні роки темпи приросту робітничого класу республіки були значно вищі, ніж темпи приросту населення загалом.

Зміцнення національної самосвідомості націй і народностей відбувається водночас із посиленням їх духовної єдності, розвитком інтернаціональних рис характеру на основі єдиної марксистсько-ленінської ідеології, интернаціоналістського світогляду радянських людей, в якому органічно поєднуються національна гордість, радянський патріотизм кожної людини, її интернаціоналістські переконання. Представник будь-якої нації або народності, що входить до складу СРСР, відчуває себе насамперед радянською людиною, громадянином першої в світі соціалістичної держави, він відданий ідеалам радянського патріотизму.

У характеристиці національних відносин на сучасному етапі певне місце має бути відведене етно-демографічним процесам. Їх спрямування визначається досить чітко. З одного боку, вони ведуть до етнічної консолідації націй і народностей країни, а з іншого — до посилення багатонаціональності всіх районів країни, у тім числі до «змішування» їх національного складу.

Аналізуючи етно-демографічні процеси, зокрема в світлі даних перепису населення 1970 року, слід звернути увагу на неухильне зростання чисельності націй і народностей країни. Зокрема, зросла на

¹³ «Радянська Україна» від 30 листопада 1970 року.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори. т. 22. стор. 314—315.

власній етнічній території питома вага узбеків, казахів, грузинів, азербайджанців, киргизів, таджиків, вірменів, туркменів і литовців.

Розглянемо дані про розвиток етнічних процесів на Україні, враховуючи, що саме вони є предметом різного роду інсинуацій та фальсифікацій з боку зарубіжних «українознавців».

За підрахунками вчених, питома вага українців в УРСР (за винятком окремих областей) помітно зростає. Тут нині проживає 47,1 мільйона чоловік, з них 35,2 мільйона українців, тобто 74,9 процентів, 9,9 мільйона росіян, тобто 19,4 процента, та 5,7 процента представників інших національностей. Водночас кількість українців, які проживають за межами республіки, головним чином в РРФСР, за останні одинадцять років зросла з 5062 до 5432 тисяч. Найбільше проживає українців в Тернопільській (96%), Івано-Франківській (95%), Воллинській (94,99%), Чернігівській (93,8%), Ровенській (93,5%), Черкаській (92,8%), Київській (92,1%), Вінницькій (92%), Полтавській (91,8%) та Хмельницькій (90,8%) областях. Показовий у цьому відношенні і склад населення міст республіки. Нині у столиці України живе 1057 тисяч українців. Це означає, що з 1959 по 1970 роки кількість українців тут зросла на 389 тисяч чоловік, а росіян збільшилось за цей самий період на 118 тисяч чоловік. У Києві українці становлять 64,8 процента (в 1959 р.—60,2 процента), а росіяни—22,9 процента (в 1959 р.—23 проценти) всього населення. Майже ідентичними є дані, що стосуються характеристики національного складу населення Харкова та інших великих міст республіки.

Зрозуміло, що зростання чисельності українців не виключає посилення багатонаціональності складу населення України, як і інших республік, що є об'єктивною закономірністю, наслідком соціального і науково-технічного прогресу, а також міграційних процесів.

Вирішальний вплив на етно-демографічні процеси має соціально-економічний розвиток. Проте певний вплив на них справляють і родинно-побутові відносини, зокрема зростання числа міжнаціональних шлюбів¹⁵.

На основі докорінних змін у соціально-класовій структурі суспільства і національних відносинах здійснилося згуртування представників різних національностей в нову політичну, соціально-економічну та ідеологічну спільність — радянський народ, в якій склалися відносини дружби і співробітництва як між класами і соціальними групами, так і між націями і народностями. Радянський народ — це нова інтернаціональна спільність соціалістичних націй і народностей, об'єднаних єдністю цілей та інтересів, економічного, політичного та ідеологічного життя, спільністю держави, території, соціалістичної за змістом культури і спільністю мови міжнаціонального спілкування.

Консолідація радянського народу підтверджує передбачення В. І. Леніна про те, що соціалізм «творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності при умові знищення теперішніх національних перегородок»¹⁶.

Розвиток радянського народу як нової інтернаціональної спільності людей жодним чином не веде до ігнорування націй і національних

¹⁵ Див. И. И. Серова. О пролетарском интернационализме. Минск, 1970; В. И. Наулко, Л. В. Чуйко. Межнациональные браки в Украинской ССР. Материалы ко II Всесоюзной конференции по проблеме «Изменение социальной структуры советского общества», вып. 6. М., 1972, стор. 50—53.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 21.

особливостей. Радянський народ не відміняє національних спільностей радянських людей, а органічно поєднується з ними. Видатна роль у становленні й розвитку радянського народу належить першій серед рівних націй СРСР — російській соціалістичній нації, її героїчно-робітничому класу.

Зарубіжні «советологи», у тім числі й «українознавці», обстоюючи вигадану ними тезу про «денационалізацію» націй і народностей в СРСР, посилаються при цьому на факт існування і розвитку спільності радянського народу. «Термін «советський народ»,— пише, наприклад, А. Камінський,— не повинен нікого вводити в оману щодо його російської суті»¹⁷.

У межах радянського народу соціалістичні нації і народності, тобто нації нового типу, не тільки зберігаються, а й всебічно розвиваються як його невід'ємні і складові частини. Процес консолідації соціалістичних націй у період розвинутого соціалізму відбувається прискореними темпами. Консолідація відбиває зміцнення тієї внутрішньої єдності націй, яка є тенденцією їх розвитку в умовах соціалістичного суспільного ладу і особливо розвинутого соціалізму. Ф. Енгельс слушно підкреслював, що нації «більш всього інтернаціональні саме тоді, коли вони справді національні»¹⁸.

Апологети імперіалізму, в тому числі українські буржуазні націоналісти, прагнуть викривлено тлумачити характер, зміст і напрями розвитку національних відносин в СРСР на сучасному етапі. Так, вони твердять про «новий етап наступу російського шовінізму», «спалах шовіністичних настроїв», в який уже раз товчуть заявлені тези про «поглинання» національних культур, нехтування національних інтересів народів тощо.

Партія далека від спрощених уявлень про зближення соціалістичних націй. Вона виходить у своїй діяльності з того, що національні відмінності триматимуться ще дуже довго, навіть після перемоги диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі. В. І. Ленін пов'язував повне злиття націй із здійсненням найглибших соціально-економічних перетворень суспільства, із побудовою комунізму у всесвітньому масштабі.

Дві тенденції в розвитку націй і національних відносин, гармонійне поєднання національного та інтернаціонального діють і в сфері духовного життя народів, зокрема в культурі. Вони охоплюють доволі широке коло явищ і вимагають уважного, вдумливого підходу. Це питання літератури і мистецтва, художньої творчості народу, його традицій і звичок, побуту і матеріальної культури. Завершальний етап культурної революції в нашій країні характеризується небувало високим рівнем розвитку культури й освіти всіх націй і народностей. На XXIV з'їзді КПРС відзначалося, що плідний розвиток літератури і мистецтва відбувається в усіх наших республіках, на десятках мов народів СРСР, в яскравій різноманітності національних форм. Досить сказати, що у Радянському Союзі книжки виходять на 89 національних мовах.

Етап комуністичного будівництва характеризується поглибленням внутрішньої єдності багатонаціональної радянської культури. Нині усі народи нашої країни, навіть ті, культури яких у минулому були відсталі і нерозвинуті, обмінюються культурними цінностями, постійно збагачуючи загальнорадянську інтернаціональну культуру. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної

¹⁷ Анатоль Камінський. На новому етапі. Вид-во «Пролог», 1965.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 214.

партії Радянського Союзу Л. І. Брежнев говорив: «Національні і тому надзвичайно різноманітні за формою культури народів, які об'єдналися в братній сім'ї Союзу Радянських Соціалістичних Республік, становлять разом з тим єдину за своїм соціалістичним змістом культуру, прийняту пафосом комуністичного будівництва, загальним піклуванням про благо і розквіт нашої великої багатонаціональної Батьківщини»¹⁹.

Збагачення культури кожної нації за рахунок культурних надбань інших національних культур — це об'єктивна закономірність і важлива умова успішного будівництва культури комуністичного майбутнього. Нині вже недостатньо говорити тільки про взаємозв'язки національних культур, про їх взаємодію, а слід бачити новий, вищий ступінь розвитку і збагачення однотипних за своїм соціалістичним характером культур народів СРСР на основі інтернаціональної радянської спільності. «Діалектика цього процесу полягає в тому, що одночасно із зростанням національних культур наших народів і далі все більше розквітатимуть їх загальнорадянські, інтернаціональні, соціалістичні риси»²⁰.

Процес створення радянської інтернаціональної культури, поширення нових інтернаціональних традицій не означає, що відбувається нівелювання національних культур, втрата національних традицій, як це твердять зарубіжні фальсифікатори. Національна форма культури виявляється у мові, в особливостях психічного складу націй і народностей, в їхніх традиціях, звичаях, національно-побутових нормах тощо. Національне й інтернаціональне в радянській культурі зливається в єдність її національної форми і соціалістичного змісту.

Важливою складовою частиною культурних процесів на сучасному етапі є втілення у життя ленінських принципів мовної політики партії.

У країні послідовно здійснюється ленінська настанова про те, що демократична держава безумовно повинна визнати повну свободу різних мов і відкинути всякі привілеї будь-якої з мов. Переписом 1970 року встановлено, що 93,9 процентів усього населення СРСР вважає рідною мову своєї національності, а 6,1 процента — мови інших народів. На Україні, де живуть представники понад 100 націй і народностей, під час перепису назвали рідною мовою українську 32,7 мільйонів чоловік (під час перепису 1959 року — 30,6 мільйонів чоловік), або ж 91,4 процента українців. Крім цього, 4,4 мільйона чоловік назвали українську мову як другу мову, якою вони вільно володіють. Про популярність української мови і культури свідчить, наприклад, те, що з 1967 року по червень 1971 року твори українських авторів видавалися на мовах народів СРСР 253 рази тиражем 17 мільйонів 200 тисяч примірників²¹.

Завдяки здійсненню ленінської національної політики всі народи нашої країни широко вивчають російську мову. Як свідчать дані всесоюзного перепису 1970 року, російську мову назвали рідною 141,8 мільйона чоловік, або 58,7 процентів населення країни. З них 128,8 мільйона росіян, 13 мільйонів представників інших національностей. Крім того, 41,9 мільйона чоловік назвали російську мову другою мовою, якою вони вільно володіють²². На Україні російську мову назвали рідною мовою 13,3 мільйона чоловік і, крім цього, 13,5 мільйона

¹⁹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, стор. 62.

²⁰ М. А. Суєлов. Карл Маркс — геніальний вчитель і вождь робітничого класу. Доповідь на урочистому засіданні 5 травня 1968 року. «Радянська Україна» від 6 травня 1968 року.

²¹ «Дружба народів», 1972, № 2, стор. 283.

²² «Правда» від 17 квітня 1971 року.

чоловік назвали російську мову другою мовою, якою вільно володіють. Отже, на Україні 26,8 мільйона чоловік вільно володіють російською мовою.

Використання і вивчення російської мови сприяє дальшому зближенню соціалістичних націй. У Програмі КПРС відзначено, що процес добровільного вивчення російської мови поряд з рідною має позитивне значення, оскільки сприяє взаємному обміну досвідом і залученню кожної нації і народності до культурних надбань усіх інших народів СРСР і до світової культури. Російська мова як мова міжнародного спілкування сприяє також розширенню і дальшому розвитку політичного, економічного співробітництва націй і народностей країни.

XXIV з'їзд КПРС, виходячи з глибокого знання об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку націй і народностей, накреслив курс на їх зближення та зміцнення єдності і водночас відзначив поступовий характер цього процесу. Побудований у багатонаціональній країні, соціалізм створює необхідні передумови для дальшого посилення єдності народів, які свідомо йдуть шляхом зближення заради прискорення цього розвитку. Проблема національних відносин й надалі зберігатиме свою актуальність як з науково-теоретичного боку, так і з огляду на її соціально-політичну вагу, тісний зв'язок із сферою соціально-економічного, суспільного і духовного життя. Ось чому партія, як відзначає Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, вважає необхідним «тримати в полі зору всі процеси і тенденції в цій галузі, вивчати їх, робити потрібні практичні висновки»²³.

Серед першочергових завдань у галузі національних відносин партія визначає посилення виховання трудящих в дусі соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму. В. І. Ленін ще в 1916 році відзначав: «Якщо ми хочемо бути вірними соціалізму, ми повинні вже тепер вести інтернаціоналістське виховання мас...»²⁴.

В нашій країні відсутні соціально-класові передумови для виникнення національних антагонізмів та націоналізму, але прояви національної обмеженості, пережитки націоналізму і шовінізму ще мають місце у свідомості деякої частини населення. Не можна не враховувати також тієї обставини, що національне питання є однією з важливих ділянок боротьби між соціалізмом і капіталізмом, марксистсько-ленінським інтернаціональним ученням і буржуазно-ревізіоністською ідеологією. У спробах порушити інтернаціональну єдність трудящих, розпалити ворожнечу між народами об'єднуються всі сили реакції, починаючи від імперіалістичної буржуазії капіталістичних країн і кінчаючи сіоністами та націоналістичними відщепенцями. Провідники націоналізму охоче спекулюють на національних почуттях, намагаються видати себе за істинних захисників національних інтересів і водночас зобразити інтернаціоналізм як таке явище, що спричиняється до нехтування інтересами окремих націй і народностей.

На необхідність подолання проявів націоналізму, шовінізму, національної обмеженості партійні організації звертають постійну увагу. Виховуючи у трудящих непорушну вірність ленінським принципам дружби і братерства народів, партія закликає вести непримиренну боротьбу проти тенденції національної обмеженості та виключності, ідеалізації минулого та затушовкування соціальних суперечностей в історії народів, проти звичаїв, що заважають комуністичному будівництву.

²³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2. К., 1971, стор. 512.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 327.

Історичний досвід СРСР щодо розв'язання національного питання, забезпечення найтіснішого співробітництва, всебічного розквіту і зближення націй є взірцем для народів усього світу.

Йдучи назустріч славному ювілеєві, партія підтверджує рішучість і далі неухильно проводити ленінський курс на всебічне зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, робити все необхідне для того, щоб зв'язки між народами нашої країни ставали тіснішими й глибшими, щоб міцніла їх інтернаціональна соціалістична єдність.

* * *

Стаття посвячена дослідванню нового етапа розвитку націй і міжнародних відносин в СРСР, присущих йому закономірностей і особливостей. Автор розглядає цю проблему крізь призму гармонічних розвиваючихся і знаходячихся в тесному діалектичному взаємодії двох тенденцій в розвитку націй при соціалізмі, їх відображення в національній політиці Комуністическої партії.

Подробно аналізується їх діяльність в сфері економіки, котра визначає як розвиток націй, удосконалення їх внутрішньої структури, так і складання міжнародних відносин. В умовах розвинутого соціалізму, когдa створюється матеріально-технічна база комунізму, значення економіки як фактора, об'єднуючого нації, нестерпно зростає. Разом з тим необхідно враховувати роль внутрішньої економічної спільноти соціалістических націй.

Показано значення Союзу ССР як зразка федеративного соціалістического державства, в котрому гармонічески поєднуються загальні інтереси і інтереси всіх народів і республік, входящих в його склад. Аналізується характер радянського народу як нової історическої спільноти людей. Розглядаються питання консолідації соціалістических націй, змінення в їх соціально-класовій структурі, етнодемографіческіе процеси. Розглядається також діяльність двох тенденцій в розвитку національних відносин в сфері духовної життя народів, в частности, культури. Розкривається курс партії на всемерне зближення і удосконалення єдності націй і народностей, удосконалення інтернаціонального виховання трудящихся.

Свідомість і стихійність у суспільному розвитку

XXIV з'їзд КПРС приділив велику увагу проблемам свідомого використання суспільних законів, соціального передбачення, планування і управління. Чим вищий рівень свідомої організації суспільного життя, свідомості мас, тим швидшими є темпи нашого руху вперед, тим більш ефективним є розв'язання назрілих історичних завдань. Свідоме використання законів структури, функціонування і розвитку суспільства є потужним прискорювачем історії, воно дає можливість зекономити сили, засоби і час для досягнення поставлених цілей, уникнути багатьох небезпек, труднощів і зигзагів у суспільному розвитку, досягти максимальних результатів при наявних ресурсах. Таке використання є однією із головних історичних переваг комунізму перед капіталізмом.

Загальносоціологічна категорія «свідомість суспільного розвитку» виступає у парі з категорією «стихійність суспільного розвитку». Стихійність і свідомість — дві взаємопов'язані й у певному відношенні суперечливі форми розвитку суспільних процесів. Вони завжди існували й існуватимуть в історії людства. Однак справа у тому, що в певних конкретних історичних умовах істотно міняється співвідношення між ними.

Співвідношення стихійності і свідомості здебільшого розглядається шляхом аналізу співвідношення стихійного і свідомого використання суспільних законів. У даній статті міститься спроба конкретизувати цей аналіз шляхом розгляду способів розв'язання назрілих історичних завдань. Ми виходимо з того, що аналіз дії механізму суспільних законів необхідно доводити до дослідження механізму виникнення і розв'язання об'єктивних завдань суспільного розвитку. Суспільне завдання — це поняття, що виражає об'єктивну необхідність для суспільства здійснити певну діяльність у майбутньому. Суспільне завдання — не лише вольове рішення суб'єкта (в даному разі суспільства), а й об'єктивна форма вираження об'єктивної необхідності. Отже, проблема стихійного і свідомого розв'язання суспільних завдань є конкретизацією загальносоціологічного питання про стихійність і свідомість суспільного розвитку.

Теоретико-соціологічна проблема свідомого розв'язання завдань вимагає конкретно-історичного підходу до аналізу типів завдань, зокрема вимагає розмежування завдань індивіда, соціальної спільності і суспільства. Якщо завдання особи розв'язуються нею лише свідомо, то завдання соціальних спільностей — і свідомо і стихійно. Одним із проявів співвідношення розглядуваних двох способів розв'язання соціальних завдань на рівні соціальних об'єднань є співвідношення стихійності і свідомості у робітничому русі. Кожний учасник руху діє, звісно, свідомо. Але на перших фазах розвитку цього руху його об'єктивні завдання розв'язуються несвідомо, без наукового розуміння його корінних інтересів і перспективних цілей. Що стосується завдань суспільного розвитку, то вони також розв'язуються, залежно від конкретно-історичних умов, і свідомо, і стихійно.

Порівняємо роль усвідомлення завдань суспільства і роль усвідомлення завдань індивіда. Завдання особи має бути зрозумілим для

неї, інакше воно не може стати спонуканням до дії. Великомасштабні завдання суспільства, щоб стати рушіями подій, також повинні бути усвідомленими суспільством. Але усвідомлення таких завдань саме суспільством може відбуватися тільки на певних ступенях розвитку історії. Ще пізніше стає можливим наукове усвідомлення глобальних завдань суспільства. Чи означає все це, що об'єктивні завдання розвитку суспільства (наприклад, рабовласницького ладу) спочатку «дрімають», очікують на своє наукове осмислення, а потім вже стають рушійними причинами історії? Ясно, що ні. Але як же тоді здійснюються завдання, якщо вони як чинники соціетального рівня не усвідомлені даним суспільством? У такому випадку великомасштабні завдання виконують свою детермінуючу функцію таким чином. Вони завжди проявляються через завдання меншого масштабу. А останні можуть тією чи іншою мірою усвідомлюватися людьми на різних фазах історичного розвитку. Із розвитком суспільства збільшуються масштаби завдань, які люди здатні усвідомити. Але коли великомасштабні завдання суспільства не усвідомлюються як такі, а усвідомлюються лише окремі їх прояви (у вигляді завдань малих розмірів, наприклад), тоді вони здійснюються стихійно.

Основними конституювальними ознаками свідомого розв'язання суспільних завдань є: 1) пізнання законів і, зокрема, наукове передбачення суспільного розвитку, 2) планування суспільного розвитку, 3) організація виконання планів, 4) безпосередня реалізація планів, 5) збіг поставлених цілей і реальних результатів діяльності людей.

Крім зазначених основних, є й інші, похідні ознаки свідомого розв'язання завдань. Це — турбота про майбутнє, про реалізацію не лише найближчих, але й віддалених інтересів, відповідність досягнутих результатів діяльності як безпосереднім, так і перспективним цілям, обмеження певних видів діяльності, єдність основних завдань, що стоять перед різними суб'єктами, добровільність прийнятих рішень. І, відповідно, стихійність розв'язання завдань даного масштабу означає тиме незнання і невиконання вимог цього завдання, хаотичність дій людей, непередбачуваність, неконтрольованість їхніх наслідків, примусовий характер дій законів, незбіжність поставлених цілей і досягнутих результатів і т. д. Наявність усіх цих ознак зовсім не обов'язкова для того, щоб суспільний розвиток здійснювався стихійно. Так, в умовах капіталізму марксистсько-ленінська партія передбачає основні тенденції суспільного розвитку, однак буржуазне суспільство функціонує і розвивається стихійно. Для внесення свідомості у суспільний розвиток необхідна ще влада трудящих, керованих партією наукового комунізму.

Наявність багатьох атрибутів свідомого використання законів вимагає виділення з них якоїсь однієї вирішальної ознаки, яка могла б служити критерієм такого здійснення. Із перелічених вище п'яти ознак найбільшу інтерпретаційну здатність має, на наш погляд, остання — збіг цілей і результатів. Ця ознака акумулює підсумки поєднання пізнання з практикою і є достатньою для поділу способів здійснення суспільних завдань на стихійний і свідомий. Якщо поставлені цілі суспільства і досягнуті результати в основному збігаються, то правомірно говорити, що суспільство розвивається загалом свідомо.

Існує складний комплекс різноманітних чинників, що детермінують співвідношення стихійності і свідомості. Таке співвідношення залежить, зокрема, від: 1) рівня розвитку продуктивних сил; 2) рівня розвитку пізнання; 3) типу суспільних і, насамперед, виробничих відносин; 4) рівня активності народних мас у суспільному житті; 5) ступеня ефективності управління суспільними процесами. Зі зміною і роз-

витком цих умов змінюється і співвідношення між стихійністю і свідомістю в суспільному розвитку. Головним способом розв'язання завдань розвитку докомуністичних формацій є стихійний. Тут має місце значна невідповідність між свідомими цілями і реальними результатами досягнення цих цілей. Діяльність людей приводить часто до таких наслідків, яких ніхто не передбачав і не хотів. Сфера свідомого розв'язання соціальних завдань тут вузька, і суспільство не спроможне контролювати свій розвиток в цілому. З переходом до комуністичної формації свідомо контрольовані суспільні сили стають значно могутнішими, аніж сили, що самовільно виникають і розвиваються. Тут у дедалі більшій мірі реальні результати відповідають планам людей.

Стихійність як одна з форм розв'язання соціальних завдань ніколи не зникне з історичної арені. Разом з тим вона на певному етапі історії перстає бути основною формою суспільного розвитку. К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Комунізм відрізняється від усіх дотеперішніх рухів тим, що здійснює переворот в самій основі всіх дотеперішніх відносин виробництва та спілкування і вперше свідомо розглядає всі стихійно виниклі передумови як витвори попередніх поколінь, позбавляє ці передумови стихійності і підкоряє їх владі об'єднаних індивідів»¹.

В умовах соціалізму розвиток суспільства здійснюється за науково розробленим планом. Планомірність як форма розв'язання завдань охоплює розвиток суспільства в цілому і окремі сфери суспільного життя. Проте стихійні процеси тут також мають місце, і вони не можуть не впливати на характер розв'язання завдань комуністичного будівництва. До стихійних процесів належать явища, що детерміновані дією закону вартості, ринкові відносини, відвідання культурно-освітніх закладів і користування послугами побутових закладів, мода, міграція населення, плінність робочої сили, родинні стосунки, явища, викликані впливом капіталістичного світу на соціалістичне суспільство, порушенням вимог суспільних законів, соціальних норм, впливом на суспільство неконтрольованих сил і т. д. Усі ці процеси неможливо, звичайно, запланувати, але соціалістичне суспільство настільки сильне у матеріальному й інтелектуальному відношенні, що воно спроможне передбачити деякі тенденції розвитку об'єктивних процесів, обмежити несприятливі їх результати, стимулювати такий розвиток подій, який сприяв би розв'язанню завдань, що постали перед суспільством. Суспільство може з допомогою різних соціальних важелів впливати, наприклад, на неорганізований ринок, на плінність робочої сили, на зростання народонаселення. Тому треба враховувати умовний і відносний характер запропонованого зарахування перелічених явищ до класу стихійних. Але аналіз стихійних явищ в умовах соціалізму треба здійснювати з більшою повнотою і сміливістю, аніж це робиться, бо без цього ряд методологічних питань соціалістичного планування не буде зрушений з місця.

Особливий клас стихійних процесів становлять процеси, що є результатом творчих дій людей, яких суспільство не планувало і не могло планувати. Неможливо запланувати ні наукове відкриття, ні оригінальний винахід, ні створення нового художнього твору. Якби таке планування було можливе, то відкриття було б позбавлене сенсу, оскільки відкриття, винахід — це знаходження нового, раніше не відомого. Проте з розвитком масової творчості, наприклад технічної, і умноженням прогностичних та управлінських засобів розв'язання завдань

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 66.

суспільство може виявляти окремі тенденції розвитку тих чи інших видів діяльності людей і впливати на них. Суспільство, знаючи свої потреби і закономірності розвитку науки чи виробництва, може передбачати, що будуть відкриті і термоядерний синтез, і засоби вилікування від раку, і відповідно спрямовувати, стимулювати певні дослідження. У такому разі пошуковим невідомим є засоби досягнення цілей. Мислительські задачі розділяються на дві великі групи: задачі на знаходження і задачі на доведення. Але і там, і там наявний пошук. На підприємствах складаються, наприклад, «темники» для винахідників і раціоналізаторів, у яких визначаються виробничі завдання, які ще не розв'язані, але які треба розв'язати. Цим самим масова технічна творчість значною мірою спрямовується виробничими планами.

Складність планомірного регулювання творчості зумовлюється суперечностями між управлінням і процесом творення нового. І справді, всяке управління є у певному відношенні обмеженням окремих видів діяльності, обмеженням вибору альтернатив. А творчість прагне до розширення вибору можливостей, до виходу за рамки обмежень, що накладаються тими чи іншими умовами. Важко здійснювати планування пошукової діяльності, що пов'язана з індивідуальними особливостями новатора, його інтуїцією, фантазією. Формальне, бюрократичне планування наносить шкоди творчості. Одним із своєрідних способів ліквідації справді творчого процесу є жорстке планування, «заорганізованість» його, перенасичення його організаційними зв'язками і відношеннями. Не такі вже й рідкі випадки, коли продуктивність «заорганізованого» вченого, конструктора нижча, аніж в «малоорганізованого» працівника. Якщо творче об'єднання перенасичити організаційними зв'язками, воно буде працювати переважно на себе, його так би мовити, «машина» даватиме багато холостих обертів і мало продукції на вихід. Таким чином, має місце суперечність між тенденцією до упорядкування системи і тенденцією до розупорядкування, що породжується впровадженням нового у систему.

Коли ж йдеться про масову творчість, то тут управління є необхідною умовою. Самоплив у масовому новаторстві призводить до невиправданого дублювання, до відриву діяльності творців від актуальних завдань суспільства. Тому пропозиції новаторів ув'язуються з планами держави. Управління масовою творчістю значно полегшується тим, що тут можна знайти якісь статистичні закономірності, за яких роль індивідуальних відхилень од загальної тенденції різко знижується залежно від числа новаторів, що беруть участь у русі.

Одна з функцій політичного керівництва полягає у тому, щоб спрямувати бурхливий потік масової суспільної творчості по руслу вимог суспільних законів. Але народна суспільна творчість може створювати такі форми організації суспільного життя, які передбачити немає ніякої можливості. «Розум десятків мільйонів творців,— писав В. І. Ленін,— створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»².

Комуністична партія — партія новаторів — своєчасно помічає паростки нового, прогресивного, допомагає їх розвитку, всебічно підтримує рух новаторів, організовує створення матеріальних, моральних, психологічних та управлінських умов для підвищення політичної і трудової активності мас. Озброєна передовою теорією, тісно зв'язана з народними масами, вона спрямовує їх діяльність, керує внесенням свідомого начала в розвиток суспільства.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 425.

У процесі становлення і розвитку комуністичної формації питома вага тих стихійних процесів, які є гальмом прогресу, неухильно знижуватиметься. Але стихійні процеси, які породжені творчою діяльністю і є джерелами прогресу, зростатимуть. До того ж треба врахувати, що у процесі здійснення самоцілі комунізму — розвитку сутнісних сил людини, всебічного і творчого розвитку особи — обсяг непланованих дій зростатиме. Сфера стихійного справлятиме істотний вплив на суспільне життя. Слід також підкреслити ту обставину, що «стихійне» зовсім не означає «регресивне», а «свідоме» — «прогресивне». Роль стихійного і свідомого в суспільному прогресі залежить здебільшого від конкретно-історичних умов. Стихійність і свідомість — зовсім не абсолютне зло і абсолютне добро. На певних фазах історії стихійність виступає вельми істотним фактором функціонування і розвитку суспільства. В умовах становлення і розвитку комуністичної формації головною формою прогресу є свідомий розвиток суспільства.

Співвідношення стихійності і свідомості суспільного розвитку детерміноване всією системою суспільних відносин, що існують і розвиваються у даному суспільстві, і насамперед системою виробничих відносин. Панування приватної власності зумовлює домінування стихійності в суспільному розвитку. Якщо будь-яка приватна власність веде до стихійності, то приватно-капіталістична власність через механізм конкуренції породжує вищу форму стихійності виробництва — його анархію, що виявляється в економічних кризах і періодичних спадах виробництва, недовантаженні виробничих потужностей, безробітті і т. д. Свідома організація виробництва всередині капіталістичного підприємства чи об'єднання перебуває в суперечності з анархією у самій системі суспільно-капіталістичного виробництва. «Вся сіль буржуазного суспільства саме в тому, — писав К. Маркс, — що в ньому а пріорі не існує ніякого свідомого суспільного регулювання виробництва»³.

Історична необхідність свідомого регулювання виробництва у масштабах всього суспільства формується уже в умовах капіталізму. Створюється і ряд умов здійснення цієї необхідності, серед яких важливе місце займають: наявність високорозвинутих продуктивних сил, науки, організації управління виробничими процесами, зосередження значних фінансових важелів у руках буржуазної держави, кваліфікованих кадрів. Уже на початковому етапі свого політичного панування буржуазія використала так зване фабричне законодавство, яке К. Маркс охарактеризував як перший свідомий і планомірний вплив суспільства на лад його виробництва, що стихійно склався. Необхідність суспільного регулювання виробництва певним чином реалізується сучасною буржуазною державою. Вона виявляється у вигляді прагнення класу капіталістів виграти змагання з соціалізмом, що планомірно розвивається, врятувати капіталізм від загибелі, протистояти посилюваному натискові робітничого класу на монополії, підвищити рівень прибутків. Ця необхідність виявляється у вигляді прагнення вистояти у жорсткій конкурентній боротьбі між самими капіталістами, між державами. Але планомірність розвитку виробництва не може бути повною там, де приватні інтереси перебувають в антагоністичних відносинах з вимогами законів суспільного розвитку. В умовах державно-монополістичного капіталізму взаємний зв'язок виробництва як цілого нав'язується людям як сліпа, чужа їм сила. Впровадження часткової, урізанної планомірності в розвиток виробництва, як і раніше, служить антигуманним цілям капіталізму, «планомірному» витиску-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 438.

ванню поту з трудящих і не веде до зникнення хаотичної, анархічної природи капіталізму.

Ще одне зауваження щодо взаємовідношення економічних умов життя суспільства і стихійності суспільного розвитку за капіталізму. Ось характерне для багатьох економістів судження з приводу цього взаємовідношення. «Стихийність,— пише С. С. Дзарасов,— є наслідком дії об'єктивних економічних законів суспільства, де наперед немає ніякого свідомого регулювання виробництва»⁴. Така теза потребує уточнення і доповнення. Стихийність є не лише наслідком, а й умовою дії механізму об'єктивних економічних законів докомуністичних формацій. Справа не тільки в тому, що виробництво за високорозвинутого капіталізму уже вимагає свідомого регулювання у масштабах всього суспільства, а виробничі відносини ставлять перепони для такого регулювання. Справа також у тому, що тут виробництво не може розвиватися без стихійної дії економічних законів, поза стихією ринку без конкуренції, спадів виробництва, безробіття тощо. Стихийність — це та форма дії законів, без якої немислиме ні функціонування, ні розвиток капіталістичного виробництва.

Перехід засобів виробництва до рук всього суспільства означає створення вирішальних умов для свідомого використання історичних законів. Ф. Енгельс писав: «Раз суспільство візьме у володіння засоби виробництва, то буде усунуто товарне виробництво, а разом з тим і панування продукту над виробниками. Анархія всередині суспільного виробництва замінюється планомірною, свідомою організацією... Умови життя, які оточують людей і до цього часу над ними панували, тепер підпадають під владу і контроль людей, які вперше стають дійсними і свідомими повелителями природи, тому що вони стають господарями свого власного об'єднання в суспільство... Об'єктивні, чужі сили, що панували до цього часу над історією, переходять під контроль самих людей. І тільки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають. Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи»⁵.

Безпосередньо суспільний характер соціалістичного виробництва не лише вимагає, але й створює умови для раціонального і ефективного ведення цього виробництва, для контролю суспільства над ним, для розкриття справді людських сил учасників виробництва. Свідоме регулювання суспільного виробництва є однією із закономірностей соціалізму, основою свідомого розв'язання всієї системи завдань будівництва комуністичного суспільства. За соціалізму розвиток продуктивних сил контролюється і спрямовується колективною думкою і єдиною волею. Продуктивні сили соціалізму — не демонічні володарі над людьми, а їхні покірні слуги, оскільки суспільство розвиває ці сили відповідно до їх пізньої природи. Тут постійно підтримуються народногосподарські пропорції, має місце певна гармонійність, узгодженість розвитку всіх елементів економічної структури. Суспільство не підстерігають ні кризи, ні спади виробництва, ні інші соціально-економічні несподіванки. Свідомий розвиток суспільного виробництва дає можливість ефективніше долати залежність суспільства від стихійних сил природи (наприклад, кліматичних, погодних умов), контролювати не лише найближчі, але й більш віддалені як природні, так і соціальні наслідки виробничої діяльності.

⁴ С. С. Дзарасов. О методологии социалистической собственности.— «Методологические вопросы общественных наук». М., 1966, стор. 171.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 278.

Співвідношення стихійності й свідомості у суспільному розвитку визначається також характером і впливом інтересів соціальних груп, що наявні у даному суспільстві. Залежно від типу формації, фази її розвитку, становища особи чи соціальної групи у конкретно-історичній системі суспільних відносин, інтереси, цілі, прагнення різних суб'єктів бувають досить різними. Іноді прагнення і дії різних соціальних груп збігаються, але частіше вони перехрещуються, стикаються. Дії одних людей чи груп або посилюються або послаблюються діями інших. В результаті такої складної взаємодії масових чинників формується суспільна подія, якої в умовах докомуністичних формацій учасники подій і не передбачали, і часто не хотіли. Ф. Енгельс писав: «...Є безліч сил, які перехрещуються, безконечна група паралелограмів сил, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча — історична подія. Цей результат можна знов-таки розглядати як продукт однієї сили, що діє як ціле, несвідомо і безвольно. Адже те, чого хоче один, натрапляє на протидію з боку всякого іншого, і в кінцевому результаті з'являється щось таке, чого ніхто не хотів»⁶.

Суперечливість, незбіжність інтересів і є причиною, що детермінує «несвідомий і безвольний» характер рівнодіючої інтересів.

Візьмемо, наприклад, соціально-політичне життя капіталістичного суспільства. Приватна власність є найглибшою причиною розколу суспільства на ворожі класи, основою існування і загострення антагоністичних суперечностей. Розвиток головного класового антагонізму між буржуазією і пролетаріатом супроводжується розвитком інших численних антагоністичних і неантагоністичних суперечностей. Капіталізм — це складне плетиво найрізноманітніших інтересів: спільних і протилежних, головних і побічних, тривалих і короткочасних. Тому тут відбуваються і боротьба, і консолідація різних суспільних сил. Створюються союзи, блоки різних класів, соціальних груп. Разом з тим дає себе відчутти двоїста природа такого класу, як селянство. Боротьбі за єдність революційного руху протистоїть боротьба буржуазії та її агентури за його розкол. Причому класові сутички відбуваються у різних формах, проходять досить нерівномірно, з неоднаковим розмахом у різних країнах і у різні фази. Справжні інтереси і цілі класів маскуються програмами, демагогічними лозунгами, обіцянками буржуазних і реформістських партій та їхніх ідеологів. Таке перехрещення соціальних сил зумовлює стихійний характер розвитку суспільства.

У період революції стихійний розвиток змінюється свідомою, цілеспрямованою діяльністю мас. У цей час особливо відчутне розмежування соціальних сил, інтересів класів, їхніх окремих груп, їх політичних партій. В. І. Ленін зазначав: «Найясніше виступає поділ усього суспільства на політичні партії під час глибоких криз... Серйозна боротьба відмітає геть усякі фрази, все дрібне, наносне; партії напружують усі свої сили, звертаючись до мас народу, і маси, керовані вірним інстинктом, навчені досвідом відкритої боротьби, ідуть за тими партіями, які виражають інтереси того чи іншого класу»⁷. Коли трудящі пробуджуються від глибокого історичного сну, коли вступає в дію колективний розум мас, тоді суспільний розвиток стає більш систематичним, прискореним, тоді яснішає перспектива і більш впевнено можна стверджувати, що дальший хід подій буде саме таким, а не іншим. Революція виступає дієвим засобом свідомого використання законів.

Свідоме розв'язання завдань вимагає від суб'єкта обмеження одних і розширення інших видів діяльності. Але така вимога не обов'язково

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 373.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 27.

відповідатиме інтересам усіх учасників подій. У літературі часто випускається з поля зору такий атрибут стихійності, як примусовий характер розв'язання завдань. Однопорядковість добровільності і свідомості дій людей найбільш ясно виступає при аналізі сумісного розв'язання суб'єктами складних завдань. Якщо така діяльність заснована на єдності інтересів і добровільності, то тим самим вона має одну з важливих передумов свого свідомого здійснення. І відповідно роз'єднаність інтересів і примусовий характер такої об'єднаної діяльності породжує стихійне розв'язання завдань. «...Поки люди, — говорять К. Маркс і Ф. Енгельс, — перебувають в стихійно сформованому суспільстві, отже, поки існує розрив між приватним і загальним інтересом, отже, поки поділ діяльності відбувається не добровільно, а стихійно, — власна діяльність людини стає для неї чужою силою, яка протистоїть їй, яка пригноблює її, замість того щоб людина панувала над нею»⁸.

У соціалістичному суспільстві ліквідовано основу для поділу суспільства на антагоністичні класи. Корінні інтереси робітничого класу, селянства та інтелігенції є спільними. Єдина у них і мета — побудова безкласового, комуністичного суспільства, спільні — ідеологія і моральні принципи. Найважливіша риса взаємовідносин між робітничим класом, селянством та інтелігенцією, між націями, які населяють нашу країну, — братерська дружба, товариська взаємодопомога і співробітництво. Соціально-політична й ідейна єдність народу означає, що у нас немає суспільних сил, які б перешкоджали усвідомленню і планомірному використанню соціальних законів. Спільність інтересів і цілей класів, соціальних груп нашої країни, ясність і відвертість відносин між ними, глибокий демократизм соціалістичного суспільства полегшують прогнозування і планування суспільного життя. Чим прозоріші і ясніші відносини між соціальними групами, тим точніше можна визначити і спрямувати їх майбутній розвиток, їх поведінку в майбутньому.

Джерелом стихійності є не лише суперечності між інтересами різних суб'єктів, але суперечності між найближчими і віддаленими інтересами суб'єкта суспільства, людської спільності, особи). Ретроспективний погляд може допомогти у з'ясуванні відмінності детермінуючих функцій безпосередніх і перспективних завдань, які виникають перед суб'єктом. У реального суспільстві комплекс умов життя, зокрема низький рівень пізнання та розвитку засобів здійснення завдань, не лише не створював можливості, але й не породжував необхідності турбуватися про розв'язання віддалених завдань. Більш близькі завдання легше піддаються як усвідомленню, так і практичному розв'язанню. При недостатці засобів реалізації перенесення центру ваги на розв'язання віддалених завдань підірвало б основу здійснення найближчих цілей, а в кінцевому підсумку і віддалених.

Підпорядкування суспільного виробництва найближчим інтересам на шкоду віддаленим напечілює історію докомуністичних формацій, що створювало умови для схиленості в суспільному розвитку. Звісно, суспільство не скидало з ахунку необхідність створення умов для розв'язання перспективних завдань. Однак турбота про реалізацію безпосередніх потреб, інтересів і цілей була домінуючою.

Істотною стороною свідомості суспільного розвитку є планомірність цього розвитку. Планомірність суспільного розвитку включає в себе: планування розвитку суспільства, плани суспільства, організацію здійснення планів, цілеспрямованість суспільного розвитку, свідомо налагоджувану узгодженість у розвитку елементів суспільства, свідомо

налагоджувану системність, упорядкованість розвитку, свідомо налагоджувану комплексність у розвитку елементів суспільної структури, детерміновану планами життєдіяльність суспільства.

Кожний з цих елементів планомірності еквіпотенціальний за своєю природою, тобто є системою елементів. Ми не поділяємо погляду, згідно з яким у планомірність розвитку системи включається цілісність цієї системи. Між планомірністю і цілісністю існує не відношення цілого і частини, а відношення умови і зумовленого. Планомірність — умова цілісності системи, що перебуває на високому рівні розвитку. Що стосується рівномірності суспільного розвитку, то її навряд чи можна вважати компонентом планомірності, як це іноді роблять. Нерівномірність є однією з необхідних форм історичного розвитку на всіх його етапах. Усі формації розвивалися, розвиваються і будуть розвиватися нерівномірно. Відомою є формула: «нерівномірність розвитку капіталізму за імперіалізмом». Дійсно, капіталізм на вищій своїй фазі розвивається нерівномірно. Але це зовсім не означає, що історія тільки на цьому етапі розвивається нерівномірно. Інша справа, що за імперіалізму нерівномірність суспільного розвитку досягає свого найвищого рівня, набуває катастрофічного характеру, супроводжується небувалою в історії гострою антагоністичних суперечностей.

У процесі переходу суспільства до комунізму інтенсивність нерівномірності зменшується, а інтенсивність рівномірності зростає. Планомірність же є умовою забезпечення рівномірності розвитку елементів суспільної структури. У процесі зміцнення і розвитку світової соціалістичної системи відбувається вирівнювання рівнів суспільного розвитку країн, що входять у цю систему. Процеси подолання істотних відмінностей між містом і селом, фізичною і розумовою працею, ліквідація класових антагонізмів, формування соціальної однорідності суспільства, характер розвитку соціалістичних націй, вирівнювання культурного і життєвого рівня різних груп населення — усе це виявляють тенденції до рівномірності розвитку елементів структури соціалістичного суспільства. Планомірність і є умовою свідомого вирівнювання рівнів розвитку структурних елементів суспільства. Аналогічно стоїть справа і з прискоренням суспільного розвитку. Планомірність — умова такого прискорення, але останнє не є компонентом планомірності.

Існує певна узгодженість у розвитку різних сфер суспільного життя (суспільного буття і суспільної свідомості, базису і надбудови, економіки і політики, рівнів управління і т. д.). Узгодженість між елементами може бути координаційною чи субординаційною. В останньому випадку вищий рівень організує й коригує програму діяльності нижчого рівня. І не тільки нижчий рівень повинен нести відповідальність перед вищим, але й навпаки. Зрозуміло, що форми вияву цих видів відповідальності різні. Але відповідальність у принципі взаємна. Свідоме налагодження такої узгодженості — функція управління соціалістичним суспільством.

Підтримання узгодженості в розвитку суспільних процесів не означає обов'язково строгої рівномірності розвитку. Може висуватися завдання концентрації зусиль суспільства на розв'язанні деяких життєво найважливіших проблем, а це вже завдання своєрідного впровадження нерівномірності розвитку. Більш ефективні засоби розв'язування завдань повинні розвиватися швидше, ніж менш ефективні. Планомірність розвитку включає в себе планомірне розв'язання суперечностей. Зрозуміло, що ставлення суспільства до різних сторін суперечностей різне. Існує градація ефективності, корисності тих чи інших процесів. І ці процеси необхідно стимулювати не «рівномірно», а відповідно до їх значення для прогресу. Соціалістичне суспільство територіально

розміщує продуктивні сили і рівномірно і нерівномірно, залежно від розв'язання багатьох, часто суперечливих завдань розвитку економіки, культури, розвитку націй, вирощування місцевих кадрів, зміцнення оборони країни, наявності джерел енергії, сировини і т. д. Метод строго рівномірного розподілу ресурсів, матеріальних цінностей, засобів, фінансів тощо — не кращий метод. Розшивка «вузьких місць» у реалізації програм, перетворення слабких ланок ланцюга завдань в ординарні, підтягування слабких ділянок нашого будівництва до рівня передових — істотно важливе завдання суспільства. Без ліквідації відставання окремих елементів системи неможливий прогрес і решти елементів. Відомі афоризми: «Швидкість руху ескадри визначається швидкістю найтихохіднішого судна», «сила фортеці визначається міцністю найслабшої ланки». Однак ліквідація відставання слабких ділянок руху зовсім не означає необхідності забезпечення однорідно-рівномірного розвитку всіх ділянок.

Можна виділити дві форми узгодженості — пропорційність і гармонійність. Пропорційність — узгодженість, що виражається кількісними співвідношеннями у розвитку елементів системи. Гармонійність — найбільш високорозвинена форма узгодженості. Гармонійність характерна для розвитку суспільства, що здійснило стрибок з царства необхідності в царство свободи. Таким чином, планомірність на певному ступені свого розвитку включає в себе свідомо налагоджувану гармонійність розвитку елементів суспільства.

Планомірність у суспільстві є результатом дії закону планомірного розвитку суспільства, що виник і функціонує на базі соціалістичних суспільних відносин (виробничих, соціально-класових, національних, ідеологічних, управлінських і т. д.). Економічною основою цього закону є закон планомірного (пропорційного) розвитку народного господарства.

Звертає на себе увагу те, що у загальносоціологічних дослідженнях закону планомірного розвитку народного господарства відтворюються приблизно такі положення, що висуваються у численних економічних працях. Закон планомірного розвитку народного господарства об'єктивний, тоді як планування є відображенням вимог закону, суб'єктивним чинником. Але воно повинно відбивати вимоги не лише даного закону, а й усієї системи законів соціалізму, і насамперед основного економічного закону соціалізму. Тут багато, звичайно, правильного. Але зробити деякі уточнення і доповнення слід. Такі положення про об'єктивність закону планомірного розвитку суспільства не лише правильні у своїй основі, але й настільки загальні, що не охоплюють специфіки дії цього закону. Положення, що застосовувані до будь-якого об'єктивного закону, мало допомагають з'ясуванню, так би мовити, «рольових» особливостей закону.

Яке місце закону планомірного розвитку у системі законів, що діють у соціалістичному суспільстві? Будучи за своєю природою об'єктивним, він є також законом організації свідомого використання всіх законів, що діють у комуністичній формації. Підкреслимо, що його дії поширюються як на специфічні закони комуністичного суспільства, так і на більш загальні закони, які функціонують і в цьому суспільстві. Так, закон планомірного розвитку суспільства є засобом організації свідомого застосування в умовах соціалізму загальносоціологічного закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил, закону вартості і т. д. Скажімо, наслідком дій закону вартості є стихійність. Але закон планомірного розвитку суспільства, виступаючи в даному разі як об'єктивний засіб свідомого регулювання рамок дії закону вартості, істотно обмежує сферу стихійності, підпоряд-

ковуючи останню вимогам розвитку соціалістичного суспільства. У цьому відношенні не становить винятку і основний економічний закон соціалізму. Твердження про те, що на цей закон спирається закон планомірного розвитку народного господарства, ще не схоплює активної ролі останнього закону. А він у даному відношенні і є законом організації використання основного закону. Без закону планомірного розвитку народного господарства основний економічний закон соціалізму не діє. В умовах комуністичної формації усі закони суспільства зазнають на собі впливу закону планомірного розвитку суспільства, що упорядковує, «організує» їх здійснення. Тому планування, відображаючи закон, який має таку своєрідну функцію «організатора», опосередковано відображає й основні риси решти законів. І тому «посилювальні» твердження типу «планування відбиває не лише вимоги закону планомірного розвитку суспільства, а й...» не допомагають, а скоріше затують з'ясування специфіки дії закону.

Неправомірно уявляти собі справу так, ніби закон планомірного розвитку діє сам по собі, а планування тільки більш або менш точно відображає його вимоги. Планування — таке відображення закону, яке є складовим елементом і необхідною умовою дії цього закону. У цьому полягає головна особливість взаємовідношення планування і об'єктивного закону планомірного розвитку суспільства. Тут можна бачити одну з численних ілюстрацій переходу суб'єктивного в об'єктивне. Суб'єктивне в одному відношенні може виступати об'єктивним в іншому відношенні. Планування, конституювальним елементом якого є цілепокладання, вольове рішення суб'єкта здійснити у майбутньому певну діяльність, становить компонент і умову закону планомірного розвитку суспільства, який у певному відношенні і певною мірою визначає характер і способи розв'язання об'єктивних суспільних завдань. Отже, закон планомірного розвитку суспільства здійснюється через механізм планомірного розв'язання суспільних завдань. Специфічний результат цього здійснення і розв'язання — планомірність суспільного розвитку — є формою організації життєдіяльності комуністичного суспільства.

* * *

В статье рассматриваются вопросы о соотношении стихийности и сознательности в общественном развитии, условиях, детерминирующих это соотношение, о планомерности общественного развития как форме его организации.

Ставится вопрос о критериях, позволяющих разграничить стихийность и сознательность общественного развития. Основными конституирующими признаками сознательности общественного развития являются: познание законов общества, планирование социальных действий, организация осуществления планов, непосредственное выполнение планов, совпадение поставленных целей и достигнутых результатов. Из отмеченных признаков сознательности в общественном развитии решающим является совпадение поставленных целей и достигнутых результатов. Соотношение стихийности и сознательности зависит от: уровня развития производительных сил, уровня развития познания, типа общественных отношений, уровня активности народных масс в общественной жизни, степени эффективности управления общественными процессами. Организующей формой осуществления сознательности общественного развития является планомерность этого развития, включающая в себя: планы общества, планирование общества, организацию осуществления планов, целенаправленность общественного развития, сознательно налаживаемую согласованность, систематичность, упорядоченность развития, комплексность в развитии элементов общественной системы и детерминируемую планами жизнедеятельность общества. Выдвигается положение, что объективный закон планомерного развития общества является законом организации сознательного использования всех законов, действующих в коммунистической формации.

Природа соціалістичного змагання

Радянські дослідники приділили достатньо уваги соціально-економічним, політичним і етично-ідеологічним аспектам соціалістичного змагання. Воно досліджувалося насамперед як об'єкт соціального управління, як специфічне для соціалізму явище і чинник прогресу. Деякі аспекти змагання, особливо його психологічні характеристики, природа і механізми дії ще й досі недостатньо розроблені. Так, мало вивчені методологічні і теоретичні принципи дослідження змагання як певної характеристики трудової активності людей, соціальних і психологічних чинників змагання, співвідношення його загальносоціальних і специфічних рис та факторів. Проте зрозуміло, що дослідження соціалістичного змагання як конкретної історичної форми має ґрунтуватися на знанні загальносоціальних і психологічних характеристик змагання, на оцінці сутності змагання як соціального явища і його ролі в історичному прогресі.

У Постанові Центрального Комітету КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.) накреслено розгорнуту програму удосконалення організації всіх лапок змагання відповідно до конкретних завдань комуністичного будівництва. Поряд з визначенням головних цілей і напрямів розвитку соціалістичного змагання підкреслюється настійна потреба розробки наукових основ його організації. Перед радянськими суспільствознавцями стоїть завдання дальшого узагальнення досвіду соціалістичного змагання, вивчення його різноманітних форм і тенденцій розвитку, а також дослідження методологічних і загальнотеоретичних аспектів змагання як об'єктивного соціального явища.

Відомо, що К. Маркс у «Капіталі» та інших працях¹ розглядав змагання як загальносоціальне явище, але головну увагу він приділяв показові капіталістичної форми змагання, аналізу його ролі в розвитку виробництва і суспільно-економічних відносин в умовах панування буржуазної власності. В. І. Ленін у творах «Як організувати змагання?», «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин» та інших порушував питання про сутність, соціально-політичні основи, суспільну роль і принципи організації соціалістичного змагання. Він підкреслював докорінну відмінність змагання за капіталізму і в умовах Радянської влади. Погляди В. І. Леніна на змагання незаперечно свідчать, що він не вважав змагання явищем, що властиве лише соціалізму, таким, яке не існує в попередні історичні часи. Виходячи з такого розуміння поглядів К. Маркса і В. І. Леніна, робимо спробу охарактеризувати змагання як загальносоціальну ознаку трудової активності людей і чинник суспільного прогресу, розкрити його особливості за соціалізму.

Змагання детерміноване складною сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників. Генетично і за сутністю змагання передусім пов'язане з працею — головним різновидом суспільної активності людини. Утвердження етично-нормативної регуляції поведінки індивідів як членів трудових колективів у процесі становлення праці породжує суспільну

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 313.

структуру мотивації вчинків людей і взаємодії між ними. Змагання складається як елемент цієї структури і ознака регуляції трудової діяльності індивідів і колективів як суб'єктів праці.

Змагання характеризується нерозривною єдністю психологічного і соціального аспектів. Розчленування характеристик змагання на психологічні і соціальні — умовне. Як характеристика трудової діяльності, трудової взаємодії людей змагання припускає відповідну психологічну установку на вольові зусилля, щоб досягти певної мети. Воно є наслідком психологічного стану невдоволеності, неспокою, прагнення змінити існуючий стан речей чи усталений стереотип дії. Змагання спричиняється психологічною установкою на підвищену активність, на збільшення і концентрацію зусиль заради досягнення поставленої мети. Воно неможливе без психологічно активного стану, без усвідомленого чи неусвідомленого прагнення і готовності зробити зусилля, щоб досягти бажаної мети. Наслідки змагання — перемога чи поразка — позитивно або негативно впливають на психологічний стан суб'єктів змагання, стимулюють, активізують або, навпаки, гальмують їх подальшу трудову активність. З психологічного боку змагання відіграє роль чинника самоутвердження, самопізнання і самооцінки. Воно спроможне піднести самопошану чи спричинити втрату самоповаги, зміцнити впевненість людини у своїх силах, змусити переглянути свої можливості, критично ставитись до них, раціональніше їх використовувати.

Змагання як атрибут праці зароджується внаслідок ускладнення трудових контактів між індивідами і колективами, кооперації праці і посилення обміну діяльністю. «Громадський контакт викликає змагання і своєрідне піднесення життєвої енергії (animal spirits), що збільшує індивідуальну продуктивність окремих осіб», — писав К. Маркс². Без кооперації праці і обміну діяльністю змагання не може існувати, воно є способом, різновидом, формою безпосереднього обміну трудовою діяльністю. Наявність змагання в процесі трудового обміну зумовлює розвиток праці, оскільки досягнуті в ньому результати із поодинокого явища внаслідок передавання, засвоєння і поширення ліпшого досвіду перетворюються у загальні, в норму. Ця остання і собі може бути змінена (що неминуче й буває) у ході подальшого змагання, яке спричиняє успіхи в удосконаленні праці, відкидає вже усталену норму. Відповідно сутнісно змагання можна вважати боротьбу старого й нового, новаторства з нормою, творчого з рутинним у трудовій діяльності.

Змагання невід'ємне від праці тією мірою, якою вона є творчістю. Культурне середовище людини є продуктом творчості суб'єкта праці (індивідів, соціальних груп, суспільства). Творчість неможлива без пошуку і виходу за межі стереотипу, без порушення норми. Творчий акт у всіх випадках є кроком уперед, запереченням усталеного способу дії, порушенням звичайної репродукції. Без змагання нове, що народжується в творчому процесі, не може перемогти старе. Практична реалізація творчості, її буття передбачає змагання між старим і новим.

Безпосередньою метою змагання для його суб'єктів є досягнення ліпших результатів праці. Але ця мета не самоціль, а є засобом досягнення мети виробництва. Мета суспільного виробництва формує в принципі у суб'єктів трудового змагання відповідне ставлення до праці, зумовлює структуру її мотивації. Отже, місце праці у системі цінностей виробників і вся їх ціннісна орієнтація визначають мотиви, мету, зміст, форми і соціальну значущість змагання. В кожному випадку мета змагання детермінується соціальною позицією і структурою цінностей його суб'єктів.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 313.

Конкретно-історичні характеристики змагання визначаються півним типом кооперації праці, економічними законами і суспільною метою виробництва, усією сукупністю виробничих відносин, зокрема способом поєднання виробників із засобами праці. Ці ж чинники зумовлюють і конкретні характеристики суб'єкта змагання, його історичний тип, а також міру вияву, реалізації можливостей суб'єктів змагання, повноту їх самовираження і самодіяльності.

З появою приватної власності і відчуженням праці, коли на зміну колективізму в трудовій діяльності прийшов індивідуалізм, породжуються нелюдські форми змагання як боротьби всіх проти всіх. Єдиною метою змагання є завоювання «місця під сонцем». Доводячи відчуження праці і самовідчуження у всіх його виявах до крайніх меж, капіталізм породжує конкурентну форму змагання. «Конкуренція ж,— підкреслював В. І. Ленін,— є особливою формою змагання, що властиве капіталістичному суспільству і полягає в боротьбі окремих виробників за шматок хліба і за вплив, за місце на ринку»³.

Приватна капіталістична власність перетворює індивідів на суб'єктів змагання заради задоволення їхніх особистих інтересів. У цих умовах інтереси суспільства не можуть бути суб'єктивною метою змагання для абсолютної більшості індивідів. Самовираження, самоутвердження і самовдосконалення як суб'єктивні спонуки змагання відсуваються на задній план і втрачають значення перед виявом прагнення вистояти у боротьбі з непідвладними стихіями приватновласницьких суспільних відносин.

Безперечним наслідком дегуманізованих форм змагання в умовах панування приватної власності є посилення відчуження, самовідчуження і експлуатації праці, погіршення умов для самодіяльності трудящих. Разом з тим змагання навіть у дегуманізованих формах певною мірою сприяє прогресу виробництва, удосконаленню змісту і функціональної організації праці, піднесенню її продуктивності.

Скасування приватної власності і утвердження соціалістичного способу виробництва породжує вищий тип змагання — соціалістичне змагання. В. І. Ленін підкреслював у полеміці з буржуазними ідеологами, що соціалізм відкидає конкуренцію, а не змагання як таке, що тільки суспільна власність відкриває необмежений простір для розквіту змагання на гуманістичній основі. «Знищення конкуренції,— значає він,— як боротьби, зв'язаної тільки з ринком виробників, нітрохи не означає знищення змагання,— навпаки, якраз знищення товарного виробництва і капіталізму відкриває дорогу можливості організувати змагання в його не звирячих, а в людських формах»⁴. Природа соціалістичного суспільно-політичного і економічного ладу зумовлює перетворення масового змагання трудящих у невід'ємний атрибут їхньої трудової діяльності і разом з тим забезпечує об'єктивні і суб'єктивні передумови для перетворення змагання у загальне явище, для виникнення і розвитку якісно нових характеристик змагання, для неухильного зростання його соціальної ролі. «Тільки соціалізм,— писав В. І. Ленін,— знищуючи класи і, значить, поневолення мас, вперше відкриває шлях для змагання дійсно в масовому масштабі. І саме радянська організація, переходячи від формального демократизму буржуазної республіки до дійсної участі трудящих в *управлінні*, вперше ставить широко змагання»⁵.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 176.

⁴ Там же, стор. 177.

⁵ Там же, стор. 225.

Соціалістичні суспільно-економічні відносини, новий характер праці і справжній демократизм політичної організації суспільства надають змаганням якісно нових рис, посилюють його роль як чинника соціального прогресу. Соціалізм повністю усуває негативні сторони змагання, властиві його антагоністичним формам, виключає можливість дегуманізуючого впливу змагання на особистість трудящих.

Складаючись на основі соціалістичної кооперації праці, на відносинах співробітництва та взаємодопомоги, соціалістичне змагання виражає найхарактерніші специфічні ознаки і особливості нових виробничих відносин. Воно є найбільш повним і яскравим виявом товариського співробітництва і взаємодопомоги трудящих. У таких умовах формується нова структура мотивів змагання, воно перестає бути засобом досягнення тільки особистого успіху. На перший план ставиться соціальна мотивація змагання, громадське благо як його мета і спонукка. З індивідуальної справи змагання дедалі більше перетворюється на громадську. У процесі розвитку зрілого соціалістичного суспільства і побудови вищої фази комунізму громадські мотиви змагання і суспільне благо як його мета перетворюються на безроздільно панівні.

Соціалістичний принцип розподілу життєвих благ виключає соціальний паразитизм і експлуатацію праці, забезпечує можливість гармонійного узгодження особистих і громадських інтересів, узгодження і злиття індивідуальної і суспільної мотивації змагання. Об'єктивний закон неухильного піднесення продуктивності праці за соціалізму має своїм прямим і неминучим наслідком піднесення добробуту, життєвого рівня всіх трудящих. Тому в зростанні продуктивності праці зацікавлені всі трудящі. Воно відіграє дедалі важливішу роль у структурі мотивації змагання. Нова мета змагання і його мотивація, перетворення змагання на громадську справу породжує загальну зацікавленість в змаганні і його успіхах. Суспільна необхідність піднесення продуктивності праці починає відігравати роль об'єктивного чинника змагання. Вона поєднується з індивідуальними прагненнями виробників одержати більшу винагороду за результативнішу працю, досягнуту в ході змагання. Соціалістичне змагання, отже, стає рушійною силою розвитку народного господарства.

Ускладнення і вдосконалення структури мотивів праці і змагання за соціалізму зумовлено тим, що розподіл життєвих благ здійснюється не тільки за результатами індивідуальної праці трудящих, а й за рахунок суспільних фондів споживання.

Суспільний інтерес стає за соціалізму індивідуальним мотивом, спонуккою змагання. Отже, специфічною ознакою соціалістичного змагання є органічне поєднання в його мотивації і спонукках індивідуального і громадського, а також неухильне зростання питомої ваги суспільної мотивації. Суспільні спонукки змагання впливають на психологічні характеристики змагання, серед яких поряд з іншими важливу роль відіграють почуття колективізму, прагнення товариської взаємодопомоги, установка на колективні зусилля, на дружбу і взаємодітримку. Ускладнення психологічних особливостей змагання і собі позитивно впливає на зростання ролі громадської мотивації змагання і його суспільної значимості як чинника історичного прогресу.

Соціалістичне змагання характеризується принципово новими ознаками, оскільки воно ґрунтується і розвивається на основі нової суспільної організації праці і нової трудової дисципліни. Організація праці і її дисципліна як невід'ємні атрибути трудової активності суспільства істотно впливають на мотиви, характеристики і суспільну роль змагання. Взаємодіючи зі ставленням до праці і трудовою орієнтацією виробників, вони насамперед визначають спонукки змагання і його мету. Без

нової суспільної організації і дисципліни праці соціалістичне змагання не могло б перетворитися в могутню силу розвитку виробництва.

Нова організація і дисципліна праці є одним з найважливіших завоювань соціалізму. В. І. Ленін учив, що комуністична організація праці докорінно відрізняється від капіталістичної і є вищим історичним типом не тільки тому, що має на меті не одне лише піднесення продуктивності виробництва, а й тому, що передбачає, вимагає планування виробництва і праці в масштабах всього народного господарства. Сутність соціалістичного виробництва і його мета, панування суспільної власності і відносин товариської взаємодопомоги в праці породжують новий історичний тип організації суспільної праці і новий суб'єкт такої організації. Соціалізм створює ґрунт для залучення широких трудящих мас до організації праці, що неминуче впливає на сутність трудового змагання. У перші роки Радянської влади В. І. Ленін підкреслював, що саме в організації праці за участю самих трудящих найширше і найповніше має виявитися нове змагання. Тому він наполягав на необхідності збудити у трудящих «їх власні організаторські таланти... збудити в них — і налагодити в загальнодержавному масштабі — змагання щодо організаторських успіхів»⁶. Жовтнева революція поклала початок перетворенню суб'єкта організації праці і виробництва, відкрила широкий простір для вияву ініціативи в змаганні окремих колективів і всього суспільства. Трудові колективи і окремі виробники можуть бути не тільки об'єктами, а й суб'єктами управління, організації праці. «Широке, — зауважував В. І. Ленін, — справді масове створення можливості проявляти підприємливість, змагання, сміливий почин з'являється тільки тепер»⁷.

Нова організація праці як «джерело сили і запорука неминучої повної перемоги комунізму»⁸ стала можливою тільки завдяки широкій участі в ній трудящих та їх змаганню за поліпшення організації праці і виробництва. Така мета змагання склалася на ґрунті нового ставлення до праці і її нової дисципліни. Постійно діючою метою змагання за соціалізму, отже, є удосконалення організації праці як важливого чинника піднесення її продуктивності. У центрі уваги соціалістичного змагання — піднесення продуктивності праці й ефективності виробництва, а також удосконалення їх організації.

Соціалістична організація праці, перетворення змагання трудящих у важливий засіб удосконалення організації праці склалася і розвиваються на ґрунті і в процесі утвердження нової дисципліни праці. «Комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, — підкреслював В. І. Ленін, — тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих»⁹. Соціалістичне змагання є по суті породженням і найповнішим практичним виявом нової дисципліни праці і нового ставлення до неї. Разом з тим ці останні стали можливими внаслідок розвитку тих соціальних і психологічних рис виробників, які виявляються в соціалістичному змаганні і невід'ємні від нього. «...З часу радянського перевороту, — писав В. І. Ленін, — з часу початку соціалістичної революції, дисципліна повинна створюватися на зовсім нових началах, дисципліна довіря до організованості робітників і бідніших селян, дисципліна товариська, дисципліна всілякої поваги, дисципліна самостійності і ініціативи»¹⁰. Така дисципліна ґрунтується на почутті відповідальності

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 368.

⁷ Там же, стор. 364.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

⁹ Там же.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 464—465.

за долю суспільства, на усвідомленні громадської значимості своєї праці, на упевненості в підтримці і допомозі товаришів, на повазі до них і їхньої праці, на перетворенні праці у самодостатню і вищу цінність. Соціалістичне змагання, ґрунтуючись на новій свідомій дисципліні праці, стало можливим внаслідок перетворення праці із засобу боротьби за існування, із засобу змагання за «місце під сонцем», за одержання споживчих цінностей — у самодостатню мету і сенс змагання. Психологічний настрій і соціальна орієнтація на працю як вищу цінність буття, спосіб і осередок найповнішого вияву можливостей виробників, їх самовираження, самовдосконалення, самодіяльності і самоутвердження перетворюють саме змагання як творчу трудову активність із знаряддя оволодіння цінностями у самодостатню цінність. Сам процес змагання як процес творчий, як процес активації різноманітних потенційних можливостей трудящих, процес розвитку особистості набуває дедалі більшої цінності і усвідомлюється як такий. Отже, за соціалізму змінюється характер цінності змагання і його місце в структурі цінностей особи і суспільства.

Соціалістичне змагання, ґрунтуючись на виробничих відносинах дружби і співробітництва, колективізму і взаємодопомоги, відіграє надзвичайно важливу роль у зміцненні дисципліни праці, у перетворенні її на справді комуністичну, в успішному розвитку мотивів, стимулів ставлення трудящих до праці. Виявляючи, розкриваючи, збуджуючи можливості трудящих, активізуючи потенції виробництва, змагання забезпечує утвердження нового погляду на працю і підносить роль моральних, духовних стимулів праці. Споживчий підхід до праці втрачає у ході змагання своє визначальне місце в структурі мотивів і стимулів праці щодає більшої частини трудящих. В удосконаленні і розвитку ставлення трудящих до праці, отже, полягає одна з важливих соціальних функцій змагання за соціалізму як чинника прогресу виробництва.

Соціалістичне змагання є важливим засобом розвитку і вдосконалення усіх характеристик і сторін суспільного виробництва — піднесення продуктивності праці, розвитку і поліпшення її організації на різних рівнях кооперації, чинником швидкого впровадження нової техніки і технології виробництва тощо. Соціалістичне змагання перетворює поодинокий почин передовиків виробництва, віднайдені засоби піднесення продуктивності праці і поліпшення її організації в масові явища, в загальну норму праці; змагання сприяє широкому впровадженню нових методів виробничої діяльності в народне господарство. Іманентною рисою соціалістичного змагання є обмін ліпшим досвідом, його впровадження в практику виробництва у масових масштабах. Принципова відмінність соціалістичного змагання від конкуренції особливо яскраво виявляється в його ролі як засобу перетворення окремого досягнення у спільне надбання. Перевага громадських мотивів змагання над індивідуальними забезпечує швидке поширення ліпших зразків і досягнень передовиків та піднесення на цій основі продуктивності праці і рівня виробництва.

Значимість ролі соціалістичного змагання у розвитку виробництва, його результативність великою мірою залежить від того, як воно організоване. Вихідні наукові принципи такої організації ґрунтовно розробив В. І. Ленін у перші роки Радянської влади. Він наполягав на необхідності глибоко і повно використовувати переваги нового суспільно-політичного ладу для організації змагання, на поєднанні цих переваг з принципом демократичного централізму в господарському керівництві. Основними елементами змагання В. І. Ленін вважав: забезпечення його широкої гласності, порівнянність досягнутих результатів, забезпе-

чення практичного повторення, використання ліпшого досвіду, створення найсприятливіших умов використання досвіду і його передавання¹¹. Від перелічених чинників залежать економічний і соціальний ефекти змагання, його суспільна значимість за межами власне виробництва. У соціалістичному виробництві змагання організується державою і громадськими організаціями, що забезпечує планомірне поширення і засвоєння ліпшого досвіду, підтримку прогресивних починань і найширшу гласність його протікання і результатів. Організація і плановість змагання забезпечує швидке перетворення поодинокого успіху в загальну норму трудової діяльності.

Аналізуючи суспільну роль соціалістичного змагання, треба пам'ятати про його суспільно-економічні і політичні основи, про те, що метою розвитку соціалістичного виробництва є створення найсприятливіших умов для розвитку трудящих, для виявлення і реалізації всіх їхніх здібностей, для найповнішої і різноманітної самодіяльності особи. Тому надзвичайно важливою суспільною функцією соціалістичного змагання і його змістом є всебічний розвиток трудящих, безпосередніх творців усіх надбань культури. Соціалістичне змагання — це засіб пробудження ініціативи, творчості, почину і самодіяльності трудящих. В. І. Ленін підкреслював, що за соціалізму застосування змагання у широких, масових формах дозволяє «залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹².

Відкриваючи і забезпечуючи широкий простір для самовираження, самодіяльності в праці, для розвитку здібностей, знань і умінь трудящих, виступаючи, отже, чинником духовного розвитку народу, соціалістичне змагання відіграє роль важливого фактора піднесення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня виробників, стимулює їх технічну творчість, винахідництво, підвищує суспільно-політичну зрілість і громадську активність, заохочує їх діяльність за професійними межами. Висока активність виробників у трудовому змаганні неминуче впливає на зростання їх духовних потреб, на удосконалення особистості, підвищує суб'єктивне прагнення до самовдосконалення і всебічного розвитку.

Соціалістичне змагання відіграє надзвичайно важливу роль як засіб формування, зміцнення, розвитку і функціонування трудових колективів, оскільки саме вони є тими основними осередками, де відбувається змагання. Трудові колективи є одноразово сферою і суб'єктом змагання. Змагання в колективі виконує свою основну соціальну функцію — функцію рушія розвитку й удосконалення виробництва, піднесення продуктивності праці. Проте змагання в колективі — це не тільки засіб успішного розв'язання виробничих завдань і виконання колективом своєї головної — трудової — функції, а й провідний чинник розвитку колективу загалом і окремих його членів. Важливу роль відіграє соціалістичне змагання в саморегуляції діяльності колективу, у розвитку і зміцненні неформальних зв'язків між його членами, у виконанні колективом нетрудових функцій. Маючи головною метою досягнення колективом і окремими його членами вищих успіхів у виробничій діяльності, змагання разом з тим позитивно впливає на всі інші соціальні функції трудових колективів як важливих осередків розвитку громадсько-політичної активності трудящих, піднесення їх культурно-освітнього і технічного рівня, як осередків їх морального, естетичного

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 366.

¹² Там же, стор. 363.

і взагалі духовного вдосконалення. У процесі змагання між трудовими колективами не тільки досягається помноження їх виробничих успіхів, а й здійснюється розвиток як колективів загалом, так і окремих їхніх членів.

Виконуючи роль важливого чинника розвитку колективів та урівномантнення їх невиробничої діяльності у різних сферах суспільного життя, соціалістичне змагання сприяє активній участі робітників у функціонуванні суспільного організму. Тому трудове змагання слід розглядати як певний засіб удосконалення політичних, етичних, взагалі духовних та інших відносин і форм суспільної діяльності. Отже, трудове змагання в умовах соціалізму є не тільки важливим засобом розвитку виробництва і народного господарства, а й чинником історичного процесу.

Розвиток змагання і його соціальна значимість у зрілому соціалістичному суспільстві як об'єкта організації і соціального управління величезною мірою залежить від зрілості його суб'єктивних чинників. До них слід залічити насамперед свідомість трудящих, їх політичну загартованість, моральну досконалість, переконання та ідеали, систему цінностей, світогляд тощо. Світогляд людини, як відомо, реалізується в її практичних учинках, неоднакових у різновидах суспільної активності, тому від нього великою мірою залежать успіхи соціалістичного змагання, його спонуки, дійовість, активність трудящих у ньому. Удосконалення світогляду трудящих на ґрунті марксистсько-ленінської теорії, перетворення його в панівний історичний тип світогляду є важливим суб'єктивним чинником розвитку змагання, його психологічних і особливо соціальних аспектів та мотивів. Як стрижень свідомості і всього духовного життя людини науковий світогляд зумовлює суспільну активність трудящих, забезпечує перетворення змагання у всезагальну самодіяльність, перетворення праці в самодостатню, вищу цінність дедалі більшої частини виробників. З перших днів Радянської влади В. І. Ленін орієнтував партію на необхідність всілякого заохочення трудящих до самодіяльності, на підтримку їх почину і новаторства. «Комуністичні суботники надзвичайно цінні, як фактичний початок комунізму»¹³, — підкреслював він і вимагав від комуністів «вивчати паростки нового, якнайважливіше ставитися до них, всіляко допомагати їх ростові і «доглядати» ці слабкі паростки»¹⁴. КПРС завжди була вірна ленінським заповітам і уважно вивчала, підтримувала всі передові починання трудящих, різноманітні форми і прояви трудової творчості, соціалістичного змагання.

За півсторічну історію існування нашої країни від перших суботників до наших днів соціалістичне змагання пройшло великий шлях розвитку, зростав його розмах і соціальні наслідки, розвивалися й удосконалювалися його форми. Перші комуністичні суботники, ударництво, різноманітні прояви стхановського руху і масовий рух трудящих за комуністичну працю — такі основні етапи розвитку змісту і форм соціалістичного змагання. Рух сучасних колективів і ударників комуністичної праці є об'єктивним наслідком розвитку соціалістичного змагання попередніх десятиліть і його вищим проявом, виразом гармонійного поєднання особистих і громадських інтересів трудящих, їх нового ставлення до праці і своїх громадських обов'язків.

Побудова зрілого соціалістичного суспільства значно підсилила роль соціалістичного змагання як чинника історичного прогресу. В процесі комуністичного будівництва зростає об'єктивна необхідність пос-

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 380.

¹⁴ Там же, стор. 378.

тійного вдосконалення самодисципліни трудящих на основі діалектичної єдності дисципліни і демократії, особистих і громадських інтересів, творчості широких мас в змаганні і піднесення наукового рівня соціального управління. Необхідність удосконалення самодисципліни, перетворення її в основний регулятор активності трудящих, потреба постійного удосконалення організації праці на основі масового змагання трудящих визначаються самою природою науково-технічного прогресу в умовах комуністичного будівництва, необхідністю удосконалення суспільно-політичних відносин і духовного прогресу суспільства. В зрілому соціалістичному суспільстві раціональне використання продуктивних сил і піднесення продуктивності праці перебувають у прямій і безпосередній залежності від вияву, розмаху ініціативи, творчості, новаторства трудящих у різних ланках суспільного розвитку. На XV з'їзді профспілок СРСР Л. І. Брежнев підкреслив особливу роль профспілок в організації соціалістичного змагання, поставив завдання використовувати тут всі їхні можливості.

В розвинутому соціалістичному суспільстві особиста матеріальна заінтересованість ще посідає важливе місце в структурі мотивації змагання, з неї ще не усунуті повністю особисті мотиви корисливого характеру. Перемога комунізму, забезпечивши повне усунення залишків відчуження і самовідчуження, створивши всі сприятливі умови для всебічного і гармонійного розвитку особи, для її самодіяльності в різних сферах суспільного життя, зумовить подальше удосконалення мотивів змагання, перетворення їх на повністю суспільні; змагання стане способом самовираження і самовдосконалення, взаємозбагачення індивідів і колективів.

* * *

Социалистическое соревнование как сторона трудового взаимодействия превращается в атрибут социального прогресса в результате установления общественной собственности на средства производства, в процессе становления новой организации и дисциплины труда. Оно является частным случаем, специфическим проявлением социальной активности и взаимодействия людей. Именно так истолковывали его основоположники марксизма-ленинизма. Анализ сущности, социальных функций и тенденции развития социалистического соревнования даст возможность выработать рекомендации для практической организации соревнования при условии учета его общесоциальных и психологических характеристик.

Основное внимание в статье уделяется анализу социальной природы и психологических характеристик социалистического соревнования. Последовательно раскрывается природа социальных функций социалистического соревнования, их динамика и совершенствование его форм. Рассматривается вопрос о ленинских принципах научной организации социалистического соревнования и его роли в коммунистическом строительстве. Некоторые положения, касающиеся толкования общесоциальных и психологических характеристик соревнования, выдвигаются автором в порядке постановки.

Статья заканчивается постановкой вопроса о возможных характеристиках соревнования как атрибута трудового взаимодействия в будущем коммунистическом обществе.

Вищий ступінь розвитку домарксівського матеріалізму*

До 100-річчя від дня смерті Л. Фейербаха

Німецька класична філософія — вищий етап домарксівської філософії. Її головні представники — І. Кант, І. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель, Л. Фейербах — узагальнили у своїх вченнях найзначніші якісні зрушення того часу як у галузі суспільствознавства, так і природознавства. Величезний соціально-політичний і науковий досвід Європи і Америки відбився в ній крізь призму дійсності Німеччини кінця XVIII — початку XIX ст., однієї з найвідсталіших країн Європи на той час. Це була, кажучи словами Маркса, німецька теорія французької буржуазної революції. Реальні революційні перетворення відобразились в її теоретичних конструкціях, часто надзвичайно складних і «неподібних» до дійсності. Німецька філософія була ідеальним доповненням соціально-політичного життя Німеччини, згідно з формулою К. Маркса, «продовженням німецької історії в ідеї»¹. В усвідомленні відношення розуму до дійсності вона пройшла шлях від докорінного протиставлення мислення буттю в критичній філософії Канта та спроби вивести об'єктивний світ з діяльності суб'єкта, заперечення трансцендентних речей у собі в системі Фіхте — через тлумачення перемоги революції 1789 року як втілення буржуазного розуму в дійсність (у провідній ідеї Гегеля «все розумне дійсне; все дійсне розумне» і у «філософії тотожності» Шеллінга) до відображення розвитку соціальних відносин у Німеччині напередодні революції 1848—1849 рр. у матеріалізмі Фейербаха, який завершує німецьку класичну філософію.

Зважаючи саме на Німеччину, ми можемо вирізнити кілька ступенів у розвитку форм суспільної діяльності, щоб чіткіше визначити історичне місце вчення Л. Фейербаха.

У праці «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (1844) К. Маркс відзначає, що «для Німеччини *критика релігії* по суті закінчена, а критика релігії — передумова всякої іншої критики». Оскільки було введено (це зробив Фейербах), що людина створює релігію, а не навпаки, і що релігія є неправдивий світогляд, який відображає неправдивий світ, «критика неба перетворюється... у критику землі, *критика релігії* — в *критику права, критику теології* — в *критику політики*»². Від обох цих форм суспільної діяльності, які К. Маркс називає «зброєю критики», він відрізняє «критику зброєю» — соціальну революцію, матеріальну діяльність мас, спрямовану на перетворення буржуазного суспільства. Отже, можна чітко простежити три історичні ступені суспільної діяльності в Німеччині в 30—40-х рр.: критика релігії і теології; критика права і політики; революційна емансипація людини. К. Маркс вважає, що «єдине *практично* можливе визволення Німеччини є визволення з позицій *тієї* теорії, яка оголошує найвищою

* Термін «домарксівський матеріалізм» тут вжито для позначення матеріалізму, що історично передувє матеріалізму К. Маркса.

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 389.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 384. 385.

сутністю людини саму людину»³, а це і є філософія Л. Фейербаха. Але цей зв'язок філософії Л. Фейербаха з політичною революцією встановлює К. Маркс, а не сам її автор. Діяльність Л. Фейербаха розгортається на першому з трьох зазначених ступенів — майже вся вона присвячена критиці релігії. І хоч Л. Фейербах іноді зауважує: «До сих пор з нас як філософського, так і політичного іdealізму; ми хочемо тепер бути політичними матеріалістами»⁴, це залишається лише побажанням. І К. Маркс ще 13.III 1843 р. у листі до А. Руге відзначає, що Л. Фейербах дуже багато назирає на природу і дуже мало на політику, тимчасом як тільки в союзі з останньою філософія і може стати істинною, дійсною. Але це, так би мовити, негативна риса діяльності Л. Фейербаха. Його велике історичне значення полягає у критиці релігії (і іdealізму), яка є головною духовною опорою феодалізму. Так само, як у Франції XVIII ст. наближення буржуазної революції породило матеріалізм Дідро, Гольбаха та ін., так переддень революції у Німеччині викликав до життя матеріалізм Л. Фейербаха.

Окреслюючи свій творчий шлях, Л. Фейербах пише: «Моею першою думкою був бог, другою — розум, третьою і останньою — людина». Син відомого юриста, він почав освіту з вивчення теології в Гейдельберзькому університеті 1823 р., але в 1824—1826 рр. слухає Гегеля в Берліні і захоплюється його вченням. Починається іdealістичний період у його розвитку, який триває до 1839 р., коли він цілком пориває з Гегелем і іdealізмом взагалі (у праці «До критики філософії Гегеля»). Отже, можна простежити три віхи в індивідуальному розвитку Л. Фейербаха, які відбивають загальний хід думки в історії суспільства того часу: теологія — іdealізм — матеріалізм.

Перехід до матеріалізму був пов'язаний з усвідомленням положення, яке стало одним з основних у вченні Л. Фейербаха: релігія і іdealізм тотожні за змістом і розрізняються лише за формою. Вони однаково розв'язують світоглядні питання, але релігія — в образах і уявленнях, іdealізм — у поняттях. За Л. Фейербахом, «спекулятивна філософія є раціоналізована теологія», це не що інше, «як виражена в поняттях і логічно систематизована теологія». Гегель, пише Л. Фейербах, у філософії заперечує теологію і знов за допомогою теології заперечує філософію. «Початок і кінець утворює теологія; у середині перебуває філософія як заперечення першого положення; а запереченням заперечення є теологія. Спочатку все відкидається, а потім все знову потрапляє на старі місця, як у Декарта»⁵. Абсолютний іdealізм Гегеля є «раціональний або раціоналізований теїзм»⁶. Таке положення ми знаходимо вже у Гегеля: у «Феноменології духу», «Філософії релігії» та інших творах він теж визнає, що зміст іdealізму і релігії той самий і лише за формою вони різні. Але тлумачення цього положення у обох мислителів діаметрально протилежне. Для Гегеля єдино наукова філософія — іdealізм, а матеріалізм — це виявлення поглядів здорового глузду і буденної свідомості. Тому змістовна тотожність релігійного і іdealістичного світогляду означає, що перший заперечується тільки за формою, а зміст його зберігається. Отже, Гегель виправдовує і обгрунтовує істинність релігії. І коли Б. Бауер зображував його як антихриста і атеїста, це був дальший розвиток тенденцій гегелівської філософії, а не висвітлення самих думок Гегеля, який не подолав релігійних поглядів.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 397.

⁴ Цит. за кн.: В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 49.

⁵ Л. Фейербах. Избр. филос. произв., т. I, М., 1955, стор. 164—165.

⁶ Там же, стор. 160.

Інше у Л. Фейербаха. Для нього єдино наукова філософія — матеріалізм. Тому зазначена тотожність означає хибність, безпідставність релігії. Вона є продукт фантазії, а не дійсного, істинного знання світу. Слід, однак, зауважити, що сам Л. Фейербах надавав великого значення гегелівській ідеї. Вона привела його до ототожнення бога з розумом і допомогла зробити важливий крок до розуміння бога як продукту людської діяльності. У цьому «кориняться велике історичне значення спекулятивної філософії»⁷. Гегель перший наблизився до розуміння релігії як форми відчуження людини. Головна ідея переходу від релігії до філософії сформульована ним у «Феноменології духу» (1807) отак: «Те, що в релігії було змістом або формою процесу уявлення чогось *«іншого»* (бога, раю, тощо), тут (у понятійному осягненні дійсності) є власне діяння самості»⁸, тобто людини. Бог і таке інше є не якийсь даний нам зовні предмет, а продукт діяльності людини, створюваний, однак, несвідомо і тому відчужений. Підкреслимо, що у Гегеля ця думка висловлена, але не усвідомлена цілком, а тим більше з неї не зроблено всіх належних висновків.

Для Л. Фейербаха стає аксіомою, що релігія і ідеалізм — *відчуження людської сутності*. Людина — творець бога, а не навпаки. «Сутність теології є трансцендентна сутність людини, винесена за межі людини»⁹.

Методологічний прийом, який застосовує Л. Фейербах для доведення цього, полягає насамперед у порівнянні земних та небесних образів і зведенні других до перших. Так, скажімо, богу приписуються атрибути безконечного знання, могутності і доброти. Усе це є і в людині. Але у ній поряд з добром існує зло, поряд зі знанням помилки, тобто протилежні якості. Коли їх усунути, знання і т. д. стають безмежними. Завдяки такій абсолютизації, відкиданню протилежностей утворюється ідеальний образ — бог. Бог є, отже, абсолютизована і ідеалізована людина. Викриття цієї абсолютизації позбавляє релігійний образ його надзвичайності і зводить на землю. Такий прийом дістав назву «методу зведення». К. Маркс зазначав, однак, односторонність і недостатність цього методу. В четвертій тезі про Л. Фейербаха він піддає його глибокій критиці: «Фейербах виходить з факту релігійного самовідчуження, з подвоєння світу на релігійний, уявний світ і дійсний світ. І він зайнятий тим, що зводить релігійний світ до його земної основи. Він не помічає, що після виконання цієї роботи якраз головне лишається ще не зробленим. А саме, ту обставину, що земна основа відділяє себе від самої себе і переносить себе за хмари як якийсь самостійне царство, можна пояснити тільки саморозірваністю і самосуперечливістю цієї земної основи. Отже, останню, по-перше, саму треба зрозуміти в її суперечності, а потім практично революціонізувати шляхом усунення цієї суперечності. Отже, після того, як, наприклад, в земній сім'ї розкрита таємниця святого сімейства, земна сім'я повинна сама бути піддана теоретичній критиці і практично революційно перетворена»¹⁰. Як бачимо, тут розрізняються три ступені подолання релігійної свідомості: зведення її на землю; дослідження реальних суперечностей, які породжують своє відчуження, фантастичне відображення; і революційне усунення розірваності матеріального буття. Дослідження таких суперечностей особливо необхідне, бо кожна ідеологічна форма є не лише ідеальним копіюванням дійсності, а духовним

⁷ Л. Фейербах. Избр. филос. произв., т. I, стор. 137.

⁸ Гегель. Соч., т. IV, стор. 427.

⁹ Л. Фейербах. Избр. филос. произв., т. I, стор. 116.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 2.

розв'язанням дійсних завдань і тому, за словами К. Маркса, продовженням реальної історії в ідеї. Християнство відбило римську історію не просто, не прямо, а створивши уявлення про кінець світу, про рай, суд тощо і намагаючись з їх допомогою знайти уявний вихід з реальних колізій і антагонізмів. Або інший приклад: утопічний соціалізм був вченням не лише про те, що існує, а й про те, що має стати, утворитися. Сказане особливо стосується релігії, яка є спотвореним, перекрученим зображенням дійсності. Ця перекрученість і є намагання уявно, у фантазії вийти за межі існуючої дійсності.

Критика, дана К. Марксом методів Л. Фейербаха, ніяк не означає, що треба відкинути «метод зведення». Серед трьох ступенів подолання релігії, які він накреслює, перший є якраз той, якому відповідає критична діяльність Л. Фейербаха. Без цього неможливі і подальші успіхи атеїстичної думки. Звичайно, у Л. Фейербаха переважає «метод зведення». Але йому притаманні напружені зусилля з'ясувати причини існування релігії, показати основу, на якій вона виникає. Досить докладно і глибоко дослідив Л. Фейербах психологічні, гносеологічні і антропологічні корені релігії. Серед перших він особливо підкреслює страх, вважаючи, що «основу релігії становить почуття залежності» (від природи і суспільства), або егоїзм; досліджує абстрагуючу діяльність мислення, яке з конкретного виводить абстрактне, а потім («згідно з своєю природою») перевертає справу догори ногами; велике значення надає він фантазії, уяві в створенні релігійних образів. «Бездоганне людське неуттво і необмежена сила людського уявлення,— пише Л. Фейербах,— сила природи, позбавлена, через незнання, своєї основи і завдяки фантазії— своїх меж, є всемогутність бога». Л. Фейербах глибоко викриває гносеологічну основу релігії: «Тайна релігії є тотожність суб'єктивного і об'єктивного» і т. ін. У нього можна знайти окремі зауваження щодо залежності релігійних образів від суспільних відносин. Так, пояснюючи силу слова в релігії, філософ зазначає: «Людина, яка стоїть над іншими, як їх господар, котрому вони підкоряються, керує мільйонами одним простим словом, їй треба лише наказати, щоб її воля була виконана іншими...»¹¹. Але такі думки у філософії Л. Фейербаха мають спорадичний характер, не розкривають найглибших соціальних коренів релігії.

Атеїзм Л. Фейербаха є частково продовженням, частково дальшим розвитком атеїзму XVIII ст. Безперечно, Л. Фейербах докладніше і глибше, ніж його попередники, дослідив психологічні та інші корені релігії. Власне цьому присвячені його основні твори: «Сутність християнства» і «Лекції про суть релігії». Далі, його атеїзм має більш демократичний характер порівняно з поглядами французьких матеріалістів і просвітників, які часто поділяють суспільство на філософів і чернь, вважаючи, що атеїзм потрібен першим, а релігія як основа моралі і суспільності — народів. У Л. Фейербаха цього немає; його суспільний ідеал, за висловом В. І. Леніна,— це ідеал передової буржуазної демократії або революційної буржуазної демократії¹². Наводячи думку філософа про неминучу «перемогу пригніченої маси або більшості над зрозумілим чванством пануючої меншості», В. І. Ленін каже про зародок історичного матеріалізму і навіть «соціалізму» Л. Фейербаха. Невипадково в кінці свого життя Л. Фейербах вступив до рядів Німецької соціал-демократичної партії і вивчав «Капітал» К. Маркса.

¹¹ Л. Фейербах. Избр. филос. произв., т. II, стор. 704, 819, 847, та ін.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 61.

Але, як і деякі його попередники, Л. Фейербах не зміг цілком подолати релігію. Так само, як не можна знищити її в масах людей за допомогою просвітницької пропаганди (а Л. Фейербах дає, за словами В. І. Леніна, «найтипівіший зразок просвітницького атеїзму»), так і з методологічного боку вона не усувається до кінця «методом зведення». Цей метод, поїстині, зводить релігію на землю і залишає її як форму міжлюдських відносин. У Л. Фейербаха схематично вийшло таке: бог — абсолютна (або абсолютизована) людина. Тому відношення людини до бога є відношенням людини до людини, спілкування «я і ти», звідки виплило «людина людині — бог». Оскільки, далі, основне ставлення віруючих до бога має чуттєвий характер і дістає свій вираз в любові, то й головні людські відносини у Л. Фейербаха зводяться до неї; любов стає у нього суттю моралі, і, за висловом Ф. Енгельса, «велелюбна балаканина» наповнює багато його творів і освячується словом «релігія». Л. Фейербах тут послугується етимологічним змістом цього слова (воно походить від латинського слова religare — пов'язувати), щоб довести, що релігія виражає людські стосунки і взаємини. Бог, отже, усунений, а любов, взаємини людей обожуються. В епоху назрівання буржуазної революції в Німеччині, коли вже була створена теорія класової боротьби К. Маркса і Ф. Енгельса, фейербахівська мораль не мала прогресивного характеру.

Незважаючи на усі ці хиби, атеїзм Л. Фейербаха мав велике історичне значення, бо він був одночасно проголошенням матеріалізму як єдиної наукової філософії. Важливість цього стає особливо зрозумілою, якщо врахувати, що в Німеччині протягом XVII—XVIII ст. (від Лейбніца до Гегеля) панував саме ідеалізм. Якщо в найбільш розвинутих країнах Європи нового часу — Англії і Голландії — матеріалізм з'явився ще в XVII ст., у Франції — в XVIII ст., то у Німеччині — лише в XIX ст. і Л. Фейербах для цієї країни має таке ж значення, як Гоббс для Англії, Спіноза для Голландії, Дідро чи Гольбах для Франції. Поява його матеріалістичних творів справила надзвичайне враження на сучасників, про що писав Ф. Енгельс у праці «Людвіг Фейербах та кінець класичної німецької філософії».

Матеріалізм Л. Фейербаха має антропологічний характер. Як і для інших матеріалістів; для Л. Фейербаха «дійсне відношення мислення до буття таке: *буття — суб'єкт, мислення — предикат*»¹³. Своє вчення він намагається виразити двома словами «природа і людина». Він проти спекулятивних філософів, «які не думки погоджують з речами, а речі — з думками». Для нього природа є *causa sui* (причина самої себе), «чуттєве є перше», яке ні з чого не виводиться і існує самостійно. Свій матеріалізм Л. Фейербах розвинув на протилежність ідеалізму Гегеля. «Адже я ясно, — каже він, — на місці (гегелівського. — *Ред.*) буття ставлю природу, на місці мислення — людину, і... так само... психологію в поєднанні з предметами»¹⁴. Основою його філософії є людина. Він пише: «Нова філософія перетворює *людину, включаючи і природу* як базис людини, в *єдиний, універсальний і найвищий предмет філософії, перетворюючи, отже, антропологію, в тому числі і фізіологію, в універсальну науку*»¹⁵. Без людини, на думку мислителя, і природа незрозуміла. «...Я повинен виходити із сутності людини, покласти її в основу, коли я хочу з'ясувати походження і хід природи»¹⁶. В іншому місці він каже, що «перший об'єкт людини є людина»¹⁷.

¹³ Л. Фейербах. Изб. филос. произв., т. I, стор. 128.

¹⁴ Л. Фейербах. Избр. диалос. произв., т. II, стор. 515, 519, 586, 882.

¹⁵ Л. Фейербах. Избр. филос. произв., т. I, стор. 202.

¹⁶ Там же, стор. 266.

¹⁷ Л. Фейербах. Избр. филос. произв., т. II, стор. 114.

Не спиняючись докладно на «антропології» Л. Фейербаха, визначимо принципові як позитивні, так і негативні риси його філософії. Почнемо з позитивних.

Матеріалізм Л. Фейербаха — вищий ступінь домарксівського матеріалізму. Це, безперечно, матеріалізм сенсуалістичний, хоч його автор глибше, ніж попередники, розуміє специфіку мислення. Основним предметом філософії Л. Фейербаха є найвищий продукт розвитку природи — людина. Тому його матеріалізм становить вищий ступінь, ніж механістичний світогляд XVII—XVIII ст. Але Л. Фейербах розглядає людину, за деякими винятками, переважно як природну істоту. Через це і філософію його перевершує історичний матеріалізм К. Маркса і Ф. Енгельса, який розглядає людину як суспільно-історичну, а не як біолого-антропологічну істоту.

На відміну від представників матеріалізму XVII—XVIII ст., який відзначається такими рисами, як механістичність і метафізичність, Л. Фейербах є видатним критиком механіцизму. У низці творів, таких як «Історія нової філософії від Бекона Еруламського до Бенедикта Спінози», «Лейбніц» та ін., він докладно розвиває думку, що після Бекона філософія набула односторонньо механістичного характеру. «Цей суто механічний погляд на природу, — пише Л. Фейербах, — відповідав не лише духові Декарта, а взагалі духові його часу і навіть наступної епохи; і в зв'язку з цим, якщо навіть не враховувати інших, глибших причин, історично цілком виправдано те, що перші революційні відкриття в галузі природничих наук переважно зачинили лише сферу астрономії і математичної фізики, що тому кількість стала розцінюватися філософами як абсолютна реальність, як єдиний принцип пізнання природи. Лише деякі мислителі (як Г. Мор, П. Пауре та ін.) відмовилися від «математичного або механічного засобу пояснення природних явищ»¹⁸. Цілком визнаючи заслугу Гоббса і Декарта в науці, Л. Фейербах звинувачує їх у тому, що «вони *особливий*, механічний, лише математично визначений рух возвели у загальний принцип. Тому, доти математичні уявлення тільки панували над розумом, не могло бути правильного погляду на життя, на природу якості, на власно фізичне». Адже згідно з кількісним поглядом на природу саме життя є машиною, а якість залишається осторонь як щось неістотне¹⁹⁻²⁰.

Сам Л. Фейербах особливо симпатизує Бекону, протиставляючи його Гоббсу; а його власна філософія має, безперечно, якісний, а не кількісно-механічний характер. Викладаючи історію нової філософії, німецький філософ чітко простежує рух думки від якісного до кількісного погляду на світ і знову повернення до першого, якому надає домінуючого значення. Отже, Л. Фейербах продовжив далі критику механіцизму, розпочату Кантом, Шеллінгом, Гегелем. Л. Фейербах підхопив цю прогресивну тенденцію і розвинув її, на відміну від своїх попередників, на матеріалістичній основі. Тому його матеріалізм і з цього боку стоїть на більш високому ступені, ніж матеріалізм XVIII ст.

Розберемо ставлення Л. Фейербаха до діалектики. Щодо цього доречно виділити два періоди в його діяльності: до 1839 р., коли він лишається загалом ідеалістом, і період, який починається працею «До критики філософії Гегеля», тобто критичний. Приймавши ідеалізм Гегеля, Фейербах прийняв і його діалектику. У працях з історії філософії він ставить за мету показати строго об'єктивний (іманентний) рух філософської думки, всюди виявляючи необхідність і закономірність

¹⁸ Л. Фейербах. Історія філософії, т. II, М., 1967, стор. 149—150.

¹⁹⁻²⁰ Л. Фейербах. Історія філософії, т. I, стор. 142—144.

його, а також зв'язок систем філософії тощо. Розгляд кожної нової системи починає, як звичайно, з з'ясування переходу: «перехід від Бекона до Гоббса, від Декарта до Спінози» і т. д. Отже, історію філософії Л. Фейербах характеризує не як агрегат суб'єктивних думок, а як закономірне ціле, що прогресивно розвивається. Не випадково він зміг дати, за висловом В. І. Леніна, «блискучий виклад Лейбніца», глибоко проаналізувати його діалектичні ідеї: ідею саморуку субстанції, зв'язку кінцевого і безкінечного, співвідношення апіорного і апостеріорного тощо.

Але, ставши матеріалістом, Л. Фейербах починає критикувати не лише гегелівський ідеалізм, але й діалектичний метод. У праці 1842 р. «Попередні тези до реформи філософії» діалектика окреслюється ним так. Метод Гегеля — метод викладу матеріалу, «мислення, що викладає». Рух думки в «Логіці» Л. Фейербах називає доведенням і пише, що «зміст доведення кориниться лише в посередницькій діяльності для інших», а різновиди доведень і умовиводів — лише форми повідомлення, способи вираження, відтворення, образи виву думки. Діалектичний рух думки для нього — це зовнішня форма. Визнаючи Гегеля найдосконалішим філософським митцем, а його виклад — неперевершеним взірцем наукового художнього смислу, Л. Фейербах бачить в його вченні лише засіб, за допомогою якого можна здобувати освіту і дисциплінувати дух і докоряє йому, що «саме в зв'язку з цим він перетворив форму на сутність, буття думки для інших у самостійне буття, відносну мету в мету кінчну». Гегель об'єктивував в процес опосередкування, тобто діалектику, тоді як вона, за Л. Фейербахом, є манера викладу, засіб передачі думок — і не більше. Коли засвоєно зміст твору — діалектика не потрібна. Інтерес Гегеля до методу Л. Фейербах називає «систематичним, формальним інтересом», вираженням зайвості думки Гегеля. Діалектика для нього — це суб'єктивний засіб передавання думок від Я до Ти. З цього погляду він заперечує об'єктивність діалектики Гегеля, вбачаючи в ній (об'єктивності) лише ідеалізм («система Гегеля є *абсолютне самовідчуження розуму*»²¹), внаслідок чого до певної міри повертається до діалектики Канта та Фіхте: у яких вона теж мала суб'єктивний характер. Тим часом у Гегеля метод є не лише манера, а закономірність об'єктивної дійсності, що відзначається у відомому гегелівському визначенні «Метод є усвідомлення про форму внутрішнього саморуку її (логіки.— М. Б.) змісту»²². При цьому, зрозуміло, не відкидається розуміння діалектики як саме засобу викладу, про це, наприклад, можна прочитати в листі К. Маркса Ф. Енгельсу від 1 лютого 1858 р.

Слід, однак, відзначити дуже глибокий сенс думок Л. Фейербаха. Він полягає в підкреслюванні суспільного характеру діалектики. «*Істинна діалектика не є монологом одинокого мислителя з самим собою, це діалог між Я і Ти*»²³. Таким монологом вона була у Канта, Фіхте. Гегель надав їй об'єктивності, але зовсім відірвав від людини. Л. Фейербах повертає діалектику до останньої, яку розуміє як суспільну істоту. Його загальний підхід щодо цього такий: «*Істина і досконалість полягають лише у зв'язку, в єдності рівноправних істот. Найбільшим і останнім принципом філософії є тому єдність людини з людиною. Всі істотні відношення, принципи різних наук — це лише різні види і форми цієї єдності*»²⁴.

²¹ Л. Фейербах. Избран. филос. произв., т. I, стор. 69.

²² Гегель. Соч., т. V, стор. 33.

²³ Л. Фейербах. Избран. филос. произв., т. I, стор. 203.

²⁴ Там же, стор. 204.

Відомо, що до Гегеля в історії філософії вивчали в основному відношення суб'єкта і об'єкта (гносеологія), об'єкта та об'єкта (натур-філософія), а взаємозв'язки людей досліджувались головним чином у політиці, моралі тощо. Гегель один з перших почав вивчати в гносеології співвідношення людей (див. розділ «Самосвідомість» у «Феноменології духу»), а Л. Фейербах розвинув далі цю важливу тему (адже свідомість є суспільне явище) і вперше підходить до розгляду діалектики як певної форми взаємовідносин людей, більше того, всі поняття, принципи різних наук він розуміє як відображення таких взаємин. При такому погляді зберігаються позитивні риси кантівсько-фіхтевського і гегелівського розуміння діалектики: від першого переймається зв'язок її з людиною, від другого — об'єктивність, бо людина характеризується не як абстрактне Я, а як суспільна істота. Підкреслимо, що у Л. Фейербаха ця думка висловлена досить чітко, хоч і потребувала ще великого розвитку, щоб перетворитись на матеріалістичну діалектику К. Маркса.

У «критичний період» діяльності Л. Фейербаха переважає негативне ставлення до діалектики. Так, філософ твердить: «Лише час є засобом поєднання в тій самій істоті протилежних або суперечних в значенні відповідно до дійсності²⁵. Це саме обстоював Арістотель, виступаючи проти Геракліта, зокрема проти положення про єдність буття і небуття. Л. Фейербах категорично відкидає об'єктивність заперечення «ніщо», небуття і т. д., без яких неможливий рух, становлення речей і т. д. «...Буття існує в дійсності, або, вірніше, само є дещо дійсне, а ніщо, небуття, існує лише в уяві і рефлексії»²⁶. Водночас він критикує Гегеля за метафізичне розуміння розвитку, зауважуючи, що «розвиток поза часом рівнозначний розвитку без розвитку»²⁷. На відміну від Гегеля, Л. Фейербах розглядає природу історично, як таку, в процесі розвитку якої розвиваються і змінюються види рослин і живих істот, доки не виникає людина — найвище і найуніверсальніше створіння природи. Л. Фейербах критикує Гегеля також за абсолютизацію свого вчення. І при цьому посиляється на Гете, який казав, що «лише люди в сукупності пізнають природу». Пізнання, доводить він, є суспільне, колективне явище, і окрема особа не може його здійснити. Тому філософія Гегеля є особливою філософією, яка виникла за певного часу і обмежена ним. У цій критиці Гегеля Фейербах безперечно більший діалектик, ніж сам Гегель.

До сказаного слід додати, що деякі фундаментальні проблеми філософії Фейербах, на відміну від своїх попередників, засвоївши часто несвідомо ряд принципів діалектики Гегеля, розв'язує діалектично, зокрема проблему свободи і необхідності, необхідності і випадковості, діалектики для-себе-буття і буття-для-іншого та ін.

Як бачимо із усього сказаного, критикуючи Гегеля, Фейербах розуміє діалектику по-своєму, по-перше, як метод (манеру) викладу матеріалу, по-друге, як засіб передавання ідей і, внаслідок цього, підходить до вищокої думки про її суспільно-колективний характер, крім того, критикує метафізичні обмеженості Гегеля в розуміння природи, пізнання, діалектично розв'язує корінні проблеми світогляду. Суб'єктивно він прогнісав Гегеля, але об'єктивно, пройшовши школу німецької філософії, не залишився на позиціях антидіалектичного матеріалізму XVIII ст., порівняно з яким його матеріалізм набагато розвинутіший, має чимало елементів діалектики. «Немає нічого більш

²⁵ Л. Фейербах, Набр. философ. произв., т. I, стор. 195.

²⁶ Там же, стор. 91.

²⁷ Там же, стор. 123.

неправильного, — писав сам Фейербах, — ніж виводити німецький матеріалізм із «Системи природи» або навіть із трюфельного паштету Ламеттрі»²⁸. Особливо важливо те, що деякі досягнення діалектики, здобуті Гегелем, Фейербах переробив на матеріалістичній основі.

Загалом гносеологія Л. Фейербаха матеріалістична. За нею, предмет пізнання — природа, матерія і її найвища форма — людина. Матерія є «суттєвий об'єкт розуму», а «головним, найбільш суттєвим об'єктом людини є сама людина, лише в погляді людини на людину загоряється світло свідомості і розуму»²⁹. Людина — реальна, а не суто духовна істота. «Лише реальна істота пізнає реальні речі», «мислить людина, а не Я, не розум»³⁰, як було у ідеалістів. Реальність, дійсність є чуттєвість. «Нова філософія, — зазначає Л. Фейербах, — коріниться в істинності любові, в істинності почуття». Дійсне є чуттєве. А думка виправдовує себе через чуття. Це споріднює Л. Фейербаха з традицією сенсуалізму, яка тягнеться від Локка через Дідро, Гольбаха і т. ін. Але відомо, що французькі матеріалісти не розуміли якісної відмінності між почуттям і мисленням. Навіть Дідро вважав мислення «шостим почуттям», а Гельвецій, Кондільяк та ін. прямо зводили його до чуттєвості. Л. Фейербах розрізняє мислення та чуттєвість. «Чуттями, — писав він, — ми читаємо книжку природи, але розуміємо її не чуттями»³¹. Чуттєва дійсність індивідуальна, мислення — загальне. Але водночас філософ каже інше: «Я мислю за допомогою почуттів». Або: «універсальне почуття є розсудок». Отже розрізнення його непослідовне. Головне прагнення Л. Фейербаха — позбавити мислення самостійності, підпорядкувати його чуттєвості. В цьому, на наш погляд, — один із важливих гносеологічних коренів його боротьби з діалектикою Гегеля. Якщо Гегель піклувався про чистоту мислення, про його незалежність від почуттів, то Фейербах чинить навпаки, і теж впадає в односторонність. «Чи можеш ти, — питає він, — помислити якість *взагалі*, чи можеш ти визначити її без того, щоб не мислити певної *якості*?»³² Тут філософ прямо недооцінює мислення: адже «якість взагалі» — це поняття якості, і не могу ж я визначити його, скажімо, через певну якість людини чи дерева. Тоді на питання, «що таке якість?», треба було б, наприклад, відповісти: якість — це сукупність суспільних відносин. Ось ще яскраве висловлювання Л. Фейербаха, яке розвиває ту саму думку: «Філософ має включити до складу самої філософії ту сторону людської істоти, яка не філософствує, яка, скоріше, стоїть в *опозиції* до філософії, до абстрактного мислення, одне слово те, що Гегелем зведено до ролі *приміток*»³³. Щоб то була за «Наука логіки», якби вона складалась з приміток, прикладів?

Усі ці крайності фейербахівського сенсуалізму пояснюються його боротьбою з ідеалізмом Гегеля. Адже загалом філософ розумів значення мислення в пізнанні.

Як ми вже зазначали, Фейербах підкреслює суспільний характер мислення. «Мислення є дещо суспільне, загальне; розум — це *людськість* людей, їх рід, оскільки вони істоти мислячі». Такого ж характеру надає він і істині. Розуміючи її як правильне відображення дійсності, він вважає це центральне поняття гносеології формою спілкування людей. «Істина, — каже він, — полягає лише в єднанні Я з Ти». Ще рельєфніше ця думка формулюється у твердженні «Дві особи необхідні для пород-

²⁸ Л. Фейербах. Избр. филос. произв., т. I, стор. 508.

²⁹ Там же, стор. 157, 190.

³⁰ Там же, стор. 198, 199.

³¹ Там же, стор. 271.

³² Там же, стор. 120.

³³ Там же, стор. 124.

ження людини як у фізичному, так і в духовному розумінні. Товариство людей є споконвічний принцип і критерій істинності і загальності. Навіть достовірність буття інших зовнішніх мені речей для мене опосередкована достовірність наявності іншої людини, що існує поза мною»³⁴. Цю думку, на яку спорадично ми натрапляємо у Шеллінга та Гегеля, Фейербах тлумачить матеріалістично і, повторюючи дуже часто і в різних варіаціях, досить виразно позначає тенденцію, яка була згодом розвинута К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Значне місце у гносеології Л. Фейербаха посідає поняття практики. Неодноразово він розглядає її як критерій знання: «Ті сумніви, котрих не розв'язує теорія, розв'яже тобі практика». Або: «Питання про буття є ядром питання практичне, питання, в якому заінтересоване наше буття, питання життя і смерті»³⁵. В. І. Ленін, аналізуючи погляди Л. Фейербаха з гносеології, каже, що він «бере врахування всієї сукупності людської практики в основу теорії пізнання»³⁶. Фейербах (майже одночасно з Гейне) прийшов до розуміння необхідності поєднання практичного і теоретичного. Нова філософія, на його думку, на його суті тенденцію практичну, яка (і він сам це усвідомлював) ґрунтувалась на політичному русі сучасного йому суспільства. Так, 1851 р. Л. Фейербах писав: «Ми живемо в такий час, коли політичний інтерес поглинає собою всі останні... правда, релігія... найтісніше пов'язана з політикою, але наш найголовніший інтерес тепер — ...практична політика...»³⁷. Своє бажання Л. Фейербах не зміг здійснити, будучи відірваний від соціальних рухів, але важливе те, що він усвідомлював цю проблему. Адже саме йому належить думка, яка немов перегукується з 11-ю тезою К. Маркса: «У наш час справа йдеться не про те ще, щоб з'ясувати людину, а про те, щоб витягти її з того болота, в яке вона була занурена досі»³⁸. Отже, матеріалізм Л. Фейербаха має досить сильну практичну орієнтацію, зумовлену соціально-політичними зрушеннями середини XIX ст., і цим також перевершує матеріалізм французьких філософів XVIII ст.

Завдяки роздумам про практику, а також під впливом Гегеля Фейербах став противником агностицизму, елементи якого ми знайдемо у Локка, Гольбаха, Гельвеція та ін. Він вважає, що у нас стільки чуттів, скільки потрібно для пізнання; «те, чого ми ще не пізнали, пізнають наші потомки» і т. д.³⁹, але разом з тим твердить, що теоретичне ставлення до світу вище практичного, що критерієм знання є споглядання тощо⁴⁰. Це й дало К. Марксу підставу заявити, що головною хвилюючою всією попереднього матеріалізму — включаючи і фейєрбахівський — є споглядальність. Л. Фейербах зробив певне зрушення в напрямі розвитку практичної тенденції філософії, але основний принцип його вчення — антропологічний принцип — не дав йому змоги цілком вийти за межі споглядальності, бо хибі антропологізму долає лише історичний матеріалізм, а для Л. Фейербаха основний предмет — природа і людина як найвищий ступінь її. Він, наприклад, каже, що «філософія є наука дійсності в її справжності і повноті, але сукупність дійсності становить *природа*, природа в найуніверсальнішому значенні слова... Джерело оздоровлення — лише у поверненні до природи»⁴¹. Це правильно щодо критики ідеалізму, але не з погляду розвитку матері-

³⁴ Л. Фейербах. Избр. филос. прозв., т. I, стор. 244, 77, 190.

³⁵ Там же, стор. 266, 175.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 123.

³⁷ Л. Фейербах. Избр. филос. прозв., т. II, стор. 493—494.

³⁸ Л. Фейербах. Избр. филос. прозв., т. I, стор. 134.

³⁹ Л. Фейербах. Избр. филос. прозв., т. II, стор. 639.

⁴⁰ Л. Фейербах. Избр. филос. прозв., т. I, стор. 122.

⁴¹ Там же, стор. 96.

алізму. Адже великим науковим досягненням К. Маркса і Ф. Енгельса було саме створення філософської науки про суспільство і історію. Антропологічно розуміючи суспільство, Л. Фейербах на перший план висуває такі властивості людей, які мають природний характер. Так, постійно наголошуючи на суспільності людини («окрема людина як щось відокремлене, не містить людської сутності у собі ні як в істоті моральній, ні як у мислячій. Людська сутність наявна лише у спілкуванні, в єдності людини з людиною, в єдності, яка спирається лише на реальність відмінності між Я і Ти»⁴², філософ водночас все багатство людських відносин зводить до одного почуття — любові. Людина для нього знову-таки переважно природна, а не соціальна істота. До того ж він обожнює це почуття, стверджує, що «єдність Я і Ти є бог» і т. д. На його думку, в такій єдності полягає і суть комунізму, який він розуміє не конкретно-історично, а як природну рису людини. «До чого, — питає він, — зводиться мій принцип? До Я і до другого Я, до *егоїзму* і до *комунізму*», бо і те і інше так одне з одним пов'язані, як *голова і серце*. Без егоїзму у тебе не буде *голови*, без комунізму — *серця*»⁴³. У Л. Фейербаха немає й мови про соціально-класові, виробничі і інші передумови комуністичного руху. Своїм антропологізмом він до певної міри сприяв розвиткові «істинного соціалізму» в Німеччині, який замість конкретно-історичного аналізу дійсності всюди говорить про «природу людини», її сутність тощо.

Дуже обмеженим є фейербахівське розуміння історії. Воно цілком ідеалістичне. Л. Фейербах надає антропології релігійного характеру («Зводячи теологію на ступінь антропології, я підвищую антропологію до теології»)⁴⁴, а сутність людини оголошує божественною. А звідси — основна теза його розуміння історії: «Періоди людства відрізняються один від одного лише змінами в релігії». Це пряме повторення положення Шеллінга з «Системи трансцендентального ідеалізму»: історія є поступове розкриття абсолюта (бога). Та Л. Фейербах обожнює не лише людину і історію. Він вважає, що філософія, політика має стати релігією, а ідеалом державного устрою для нього є не монархія, як для більшості французьких філософів XVIII ст., а республіка⁴⁵. Аналіз суспільно-історичних поглядів Л. Фейербаха К. Маркс резюмував в таких словах: «Оскільки Л. Фейербах матеріаліст, історія лежить поза його полем зору; оскільки ж він розглядає історію — він зовсім не матеріаліст»⁴⁶.

До того ж його історичний ідеалізм споглядальний. На противагу Гегелю, який розрізняв буття і сутність як два щаблі пізнання і дві рівні дійсності, Л. Фейербах в § 27 «Основних положень» висуває тезу: «буття є сутність». Він вважає, що в природі щодо цього винятків немає, і лише в людині буття і сутність відокремлюються, та й то не завжди; за винятком протиприродних випадків, всі істоти о х о ч е перебувають там, де вони існують, т а к и м и, я к і в о н и є, і о х о ч е залишаються тим, чим вони є насправді, тобто їх сутність не відмежована від їх буття і навпаки⁴⁷.

Близьке аналізуючи це положення стосовно суспільства, К. Маркс пояснює нерозуміння Л. Фейербахом усього існуючого: «Отже, якщо мільйони пролетарів не задоволені умовами свого життя, якщо їх «буття» навіть в найбільш далекій мірі не відповідає їх «сутності», то згід-

⁴² Л. Фейербах. Избр. филос. произв., т. I, стор. 203.

⁴³ Там же, стор. 267.

⁴⁴ Там же, стор. 42.

⁴⁵ Там же, стор. 108, 110, 111, 113, 204.

⁴⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 42.

⁴⁷ Див. Л. Фейербах. Избр. филос. произв., т. I, стор. 173—174.

но із згаданим місцем, це — немінуче нещастя, яке слід, мовляв, спокійно переносити. Однак ці мільйони пролетарів або комуністів думають зовсім інакше і свого часу доведуть це тоді, коли практично за допомогою революції приведуть своє буття у відповідність з своєю «сутністю»⁴⁸. Л. Фейербах в цьому разі намагається лише зрозуміти існуючий факт, тоді, як, за К. Марксом, вся справа полягає в тому, щоб перетворити його. Обстоюючи лозунг: «Споглядайте природу, споглядайте людину!», він залишається споглядальним ідеалістом у розумінні історії, внаслідок чого не зрозумів, за словами В. І. Леніна, революції 1848 р., не осягнув основного характеру епохи і її суперечностей. «Ось чому,— писав В. І. Ленін,— вузький термін Фейербаха і Чернишевського «антропологічний принцип» у філософії. І антропологічний принцип і натуралізм є тільки неточні, слабкі описи *матеріалізму*»⁴⁹.

Підіб'ємо підсумки. Ми бачили, що величезна заслуга Л. Фейербаха полягає, по-перше, в тому, що він кладе кінець неподільному пануванню ідеалізму в Німеччині, по-друге, в тому, що утворює якісно новий ступінь у розвитку матеріалістичної філософії — антропологічний матеріалізм, в центрі якого стоїть людина. Л. Фейербах подолав механіцизм попереднього матеріалізму; увібрив чимало досягнень діалектики Гегеля, хоч і не зрозумів діалектики загалом. Фейербахівський матеріалізм і атеїзм демократичніший, ніж у філософів XVIII ст.

Все це робить вчення Л. Фейербаха найвищим ступенем розвитку всього домарксівського матеріалізму і безпосереднім теоретичним джерелом марксистської філософії.

* * *

В статье рассматривается своеобразие философского учения Фейербаха, которое отличается рядом существенных черт от материализма французских философов XVIII века. Огромная заслуга Фейербаха состоит в том, что он положил конец господству немецкого классического идеализма в Германии. Это, во-первых. Во-вторых, он — представитель качественно новой ступени развития философии. Именно Фейербах создал антропологический материализм, рассматривая человека как главный предмет философии. Он внес определенный вклад в преодоление механицизма предыдущих учений и, вобрав целый ряд достижений гегелевской диалектики, подошел к пониманию диалектики как формы человеческих отношений. Его учение, оставаясь в целом метафизическим, намного более диалектично, чем учение Гольбаха или Гельвеция. В теории познания Фейербах также делает шаг вперед: он глубже понимает различие чувственности и мышления — основных познавательных способностей, тогда как даже такие теоретики, как Дидро, не видели этого различия; он стремится создать «практическую философию». Во многих случаях «Фейербах берет учет всей совокупности человеческой практики в основу теории познания» (Ленин). Именно поэтому Ленин в своей критике махизма постоянно обращается к Фейербаху и говорит о «школе Маркса, Энгельса, Фейербаха». В целом материализм Фейербаха — высшая ступень всего домарковского материализма: как по предмету, — ибо человек высший продукт природы, а антропологический принцип выше механистического, — так и по способу мышления. Стоит отметить, что материализм и атеизм его более демократичен, чем гольбаховский. «Узость антропологического принципа» (Ленин) состоит в рассмотрении человека как преимущественно природного существа. Природа, включая и человека, рассматривается как универсальный предмет философии. Дальнейшее развитие философской мысли могло состоять только в создании исторического материализма, научной теории общества и его истории. Как раз в понимании истории Фейербах — идеалист, и Ф. Энгельс, и Ф. И. Ленин отмечают только отдельные «зародыши исторического материализма» у Фейербаха.

⁴⁸ «Вопросы философии», № 10, 1965, стор. 103—104.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 68.

Деякі тенденції розвитку сучасної сім'ї колгоспника

Одним із важливих соціальних завдань, поставлених партією перед радянським народом, є удосконалення суспільних відносин і формування особи з комуністичним світоглядом, високими морально-політичними якостями. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді на XXIV з'їзді партії зазначав: «Велику справу — будівництво комунізму — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини»¹.

У виконанні цих завдань велику участь бере радянська сім'я як одна з необхідних і важливих ланок комуністичного виховання. Дослідження розвитку сучасної сім'ї, зміни її форм і функцій дає можливість відповідним чином впливати на ті соціальні перетворення, що відбуваються нині у нашому суспільстві.

Питання розвитку сім'ї привертає пильну увагу соціологів, економістів, етнографів, юристів та представників інших наук².

Виховання дітей, поліпшення взаємовідносин, морально-етичні та естетичні моменти в житті сім'ї, «конфліктні ситуації» в родинному колективі, готовність молоді до сімейного життя та багато інших важливих проблем піднімається в періодичній пресі.

Характерно, що за останні роки відбувається своєрідна «спеціалізація» у вивченні шлюбно-родинних відносин: дослідники більше уваги приділяють розробці окремих питань, зокрема, таких, як професійна діяльність жінки і сім'я, міжнаціональні шлюби, причини розлучень, сім'я і місто, роль сім'ї у вихованні та багато інших.

Вивчення сім'ї колгоспного селянства — один з актуальних аспектів цієї важливої проблематики. Достатньо нагадати, що в Радянському Союзі мешканці сіл складають 106 мільйонів, або 44 процента населення. На Україні відповідно — 21,4 мільйона чоловік, або 45,5 процента. Переважна більшість з них працює в сільському господарстві. Досі на село припадає основна частина приросту населення країни. Воно є резервом поповнення усіх верств нашого суспільства.

З метою дослідження тих змін, які відбуваються в сімейних осередках колгоспників, зокрема в їх кількісному складі і структурі, а також соціальних функцій сім'ї на сучасному етапі, в 1967—1970 роках авто-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 94.

² Е. Г. Балагушкіна. Соціальна сутність сім'ї. М., 1969; М. В. Рентюк. Виховні функції суспільства і сім'ї. КДУ, 1969; Соціальні дослідження. Методологічні проблеми дослідження быта. Вып. 7. М., 1971; Соціологічне дослідження села: культура, быт, расселение. М., 1968; Колектив колхозників. Соціально-психологічне дослідження. М., 1970; Ю. В. Арутюнян. Соціальна структура сільського населення СРСР, М., 1971; О. М. Кравець. Сімейний побут і звичаї українського народу. К., 1966; Н. Лагутин. Бюджет советской сім'ї. М., 1967; С. Лаптежок. Мораль і сім'я. Минск, 1967; П. П. Маслов. Доход советской сім'ї.— «Статистика», 1965; Н. В. Орлова. Брак і сім'я в міжнародному частному праві. М., 1966; Н. Солов'єв. Сім'я в советском обществе. М., 1962; Сім'я і сімейний быт колхозників Прибалтики. М., 1962; Е. Г. Федоренко. Моральні основи радянської сім'ї. К., 1963; А. Г. Харчев. Брак і сім'я в СРСР. Опыт соціологічного дослідження. М., 1964; Н. Юркевич. Сім'я в современном обществе. Минск, 1964.

ром цієї статті було проведене соціологічне дослідження на території Української РСР. Аналізові деяких результатів цього дослідження й присвячується стаття.

У програмі даного конкретного дослідження було визначено мету, сформульовані робочі гіпотези, розроблено методику і техніку збору емпіричного матеріалу.

Об'єктом дослідження обрано колективи колгоспників, одиницею спостереження — окрема сім'я. Основними методами отримання первісної інформації були: вивчення і аналіз статистичної звітності колгоспів, сільських Рад, районів і областей, поточних архівів та іншої офіційної звітності, безпосередні спостереження, опитування одного із членів сім'ї, який входить до шлюбної пари, анкетування випускників середніх шкіл тощо.

Дослідження проводилось у десяти колгоспах Вінницької, Київської, Одеської, Полтавської, Чернігівської областей. Вибір їх зумовлюється тим, що вони розміщені в центральній частині республіки з розвинутим сільським господарством і переважною більшістю сільського населення, пересікають з півночі на південь усі географічні зони України. Історично ці області здавна заселені хліборобським населенням, мають сприятливі природні умови.

Вибір колгоспу здійснювався після попереднього ретельного вивчення економічних, демографічних і географічних показників усіх господарств та населених пунктів району і області. Вибрані колгоспи, за винятком сільгоспартілі «Радянська Україна» Київської області — однієї з передових в республіці, за економічними показниками більше тяжіють до міцних середніх господарств, кількість членів їх різна, розташовані вони на різній відстані від центральних шляхів сполучень, районних і обласних центрів та великих міст.

У кожному колгоспі проводилась випадкова вибірка, районована соціально-професійними групами. Для забезпечення репрезентативності даних опитувалося від 12 до 25 процентів працездатних колгоспників, які в сім'ї входили до складу шлюбної пари і мали дітей. Всього опитано 1034 (445 чоловіків і 589 жінок) колгоспників і близько 200 випускників середніх шкіл.

Перед дослідженням було зроблено спробу уточнити понятійний апарат, оскільки, по-перше, від цього залежить весь хід соціологічного дослідження і кінцеві узагальнення, по-друге, в літературі досі існують різні тлумачення понять, які були вихідними в дослідженні.

Сім'я є одним із найважливіших елементів соціальної структури, розвивається разом з нею і зазнає впливу різних її компонентів. Оскільки сім'я включає в себе як матеріальні, так і духовні стосунки, то, природно, що в ній переплітаються відносини базисного й надбудовного характеру. У «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Третє відношення, яке з самого початку включається в хід історичного розвитку, полягає в тому, що люди, які щодня заново виробляють своє власне життя, починають виробляти інших людей, розмножуватись: це — відношення між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми, сім'я»³.

У науковій літературі сім'ю визначають, по-перше, як «відносини між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми», по-друге, як «малу соціальну групу» і, по-третє, як засновану на шлюбі і родинних стосунках групу людей, що живуть разом і мають спільний бюджет. Ці визначення в основі правильні, але недостатньо чітко розкривають суть такого складного суспільного явища, як сім'я. Насамперед треба підкреслити,

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 27.

що сім'я — це найбільш стійкий колектив людей, об'єднаних шлюбними і близькими родинними зв'язками, що мають спільний бюджет і живуть разом, колектив, який має певну структуру і виконує особливі соціальні функції. Зміни такого колективу зумовлюються соціально-економічним розвитком суспільства.

Для аналізу структури і чисельності сучасної сім'ї важливо розрізнити прийнятний в соціологічній літературі поділ на «малу» (nuclear) і «велику» (extended) сім'ї. Малою називають сім'ю з двох поколінь — батьків і дітей, поки вони проживають разом і спільно ведуть домашнє господарство. До складу великої сім'ї входять батьки та їх одружені діти зі своїми дітьми, тобто кілька поколінь, які проживають разом і ведуть спільне домашнє господарство. Треба відрізнити «велику сім'ю» від численної. Для останньої характерна наявність двох поколінь — батьків і багатьох дітей. Оскільки загальним критерієм визначення як малої, так і великої сім'ї є наявність спільного ведення домашнього господарства і спільне проживання, то вони можуть поділятися ще на повні, які складаються з батьків і дітей, і неповні, до складу яких входить один з батьків і діти. Потребує уточнень і поняття чисельності сім'ї. Чисельність сім'ї визначають як групу осіб, котрі живуть разом, мають родинні зв'язки і спільний бюджет. У такому випадку і група родичів може вважатися сім'єю, якщо вони мають одне помешкання і ведуть спільно бюджет. Точніше буде, коли при визначенні чисельності сім'ї рахувати її членами тих осіб, які перебувають між собою в близьких родинних, морально-правових і економічних стосунках, мають спільний бюджет і проживають разом. Тоді дійсно можна дати кількісну характеристику сім'ї.

Структурний аналіз сім'ї в даному дослідженні здійснювався, виходячи з загального визначення цього поняття, згідно з яким під структурою розуміють відносно стійку єдність елементів, їх відносини і цілісність об'єкта. Сім'я має кілька видів структур: демографічну, родинно-правову і соціальну.

Кілька зауважень щодо визначення сільської сім'ї. Порівняно з міською вона має свої особливості, специфічні риси. Насамперед помешкання сільської сім'ї відрізняється від помешкання міської як своїм розташуванням (в селі кожна родина має індивідуальне житло певної конструкції і планування на відміну від комунальних квартир у місті), так і комунально-побутовим забезпеченням, що відбивається на організації родинного побуту. Найсуттєвіша відмінність сільської сім'ї полягає в тому, що діапазон її функцій порівняно з міською дещо ширший, різнобічніший і більш стійкий, а їх виконання має свою специфіку. Господарсько-економічна функція, що включає виробництво сільськогосподарської продукції в особистому підсобному господарстві як для власного споживання, так і для продажу залишків на ринку, є головною характерною рисою сільської сім'ї. Крім того, родинні відносини на селі тісно переплітаються з відносинами у виробничому колективі, спостерігається наявність сталих зв'язків з громадською села. Сільська сім'я перебуває під своєрідним контролем і впливом громадської думки, оскільки її життя і поведінка окремих членів проходять на виду в усіх жителів села. Велика концентрація міського населення на житлових і виробничих площах і специфіка організації праці та житлових умов накладають свій відбиток на спілкування мешканців міста. Здебільшого це спілкування відбувається в межах виробничого колективу, між знайомими, друзями і родичами. Мешканці багатоквартирного міського будинку можуть роками не знати один одного. У селі ж, як правило, всі знайомі між собою. Тут бодай найменша подія, що виходить за межі буденності і загальноприйнятих норм, не зали-

шається поза увагою громадськості. А це створює відповідну загальну думку, яка досить відчутно впливає на організацію внутрішньородинного життя, сприяє культивуванню як позитивних (здебільшого), так і негативних традицій, моральних підвалин. Серед селян існує орієнтація на моральну оцінку громадськістю вчинків і поведінки як кожного з мешканців села, так і окремих родин. Це справляє певний вплив також на відтворювальну і виховну функції сім'ї.

Звичайно, сучасна сільська сім'я не є тією господарсько-економічною одиницею суспільства, якою вона була до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тоді головною функцією сільської сім'ї було виробництво сільськогосподарської продукції. Умови її життя визначалися такими економічними чинниками, як наявність землі, робочої худоби і сільськогосподарського інвентаря. Потреба в робочих руках для ведення господарства визначала кількість членів сім'ї.

Корінні соціальні зміни, викликані Великою Жовтневою соціалістичною революцією, охопили всі сфери суспільного життя, у тім числі й царину шлюбно-сімейних відносин. Колгоспне будівництво на селі докорінно змінювало як громадське, так і особисте життя селян. Колективна праця на громадській землі не лише перетворювала селянина з дрібного власника в колективіста, змінювала його психологію, а й стала вирішальною умовою добробуту сім'ї. Зберігаючи певні функції господарсько-економічної одиниці суспільства, сільська сім'я перетворювалася в осередок по відтворенню населення, вихованню дітей, задоволенню значної частини потреб людини.

Вивчаючи сільську сім'ю, треба мати на увазі її соціальну структуру. За розрахунками Ю. В. Арутюнян, соціальний склад сільського населення такий: 46,8 процента — робітники і службовці, 53,2 — колгоспне селянство і кооперовані кустарі⁴. Отже, доцільніше розглядати не сільську сім'ю взагалі, а сім'ю точно визначеної соціальної групи. Це дасть можливість більш глибоко вивчити явище.

Найпомітніші зміни, що відбуваються як в сільській сім'ї взагалі, так і в сім'ї колгоспника зокрема стосуються її чисельності і структури. Ці фактори мають вирішальний вплив на трансформацію виконуваних нею функцій, перебудову всього сімейного укладу на селі.

Аналіз статистичних даних свідчить про те, що на Україні давно реєструється зменшення чисельного складу сімей усіх соціальних верств населення (табл. 1).

Дані за 1926—1939 роки свідчать про однакові темпи зменшення чисельного складу сім'ї як у місті, так і на селі. Після 1939 року інтенсивніше зменшувалась сільська сім'я (з 1939 по 1959 рік міська сім'я зменшилася на 2,9 процента, сільська — на 7,5 процента). Процес зменшення середнього чисельного складу сімей триває і тепер, хоч і відбувається він повільніше. Такий же процес відбувається і в обстежених нами сім'ях колгоспників. Так, у 1969 році їхній кількіс-

Таблиця 1. Середній чисельний склад сім'ї на Україні⁵

Роки	Середній чисельний склад сім'ї (чоловік)		
	міського населення	сільського населення	міського і сільського населення
1926	4,6	5,1	4,8
1939	3,5	4,0	3,8
1959	3,4	3,7	3,5

⁴ Ю. В. Арутюнян. Социальная структура сельского населения СССР. М., 1971, стор. 79.

⁵ Дані за 1926 рік використано з книги: О. М. Кравець. Сімейний побут і звичаї українського народу, стор. 123; за 1939 і 1959 роки з книги: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. М., 1963, стор. 204.

ний склад становив пересічно: у колгоспах ім. Паризької комуні, «Прапор комунізму» Київської та «Дружба» Чернігівської областей — 3,3 чоловіка; в колгоспах «Жовтень» Чернігівської, ім. Петровського Одеської та «Заповіт Леніна» Київської областей — 3,4 чоловіка; в колгоспі ім. Леніна Вінницької — 3,5, «Радянська Україна» Київської, «Дружба» Полтавської та ім. Т. Г. Шевченка Чернігівської областей — 3,6 чоловіка.

Радянські дослідники сім'ї⁶ пояснюють зменшення її кількісного складу в післяреволюційні роки поділом великих сімей, а пізніше і в наші дні — виділенням молоді подружньої пари. Аналіз статистичних даних підтверджує цю думку, хоч і не повністю. Зокрема, на Україні, як правильно зауважує О. М. Кравець, на відміну від інших республік нашої країни, як в місті, так і на селі напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції переважала мала сім'я. Отже, вона могла зменшуватись не за рахунок поділу, а за рахунок інших чинників. А. Г. Харчев і О. М. Кравець доводять, що це могло відбутись «головне за рахунок виділення молоді подружньої пари»⁷.

Матеріали Всесоюзного перепису населення 1959 року дають змогу припустити, що збільшення кількості сімей з розрахунку на 1000 чоловік населення, очевидно, відбувається не лише за рахунок виділення молоді подружньої пари, а й за рахунок тривалішого існування сімейних осередків. Останнє ж підтверджується тим, що в нашій країні значно збільшилася тривалість життя. Так, на Україні в 1926—1927 роках середня тривалість життя становила 47 років, в 1958—1959 роках — 70 років, в 1968—1969 роках — 71 рік⁸. Триваліше існування сімей пояснюється також і тим, що в 1939 році на 1000 чоловік всього населення у віці 16 років і старше припадало 705 чоловіків і 601 жінка, які перебували в шлюбі. У 1959 році їх відповідно стало 704 і 518. Тобто абсолютна кількість одружених чоловіків і жінок з розрахунку на 1000 чоловік всього населення у віці 16 років і старше навіть дещо зменшилася, хоч по всіх вікових категоріях кількість тих, які перебувають у шлюбі, за цей період значно зросла⁹.

Аналізуючи матеріали соціологічних досліджень і статистичні дані, можна зробити висновок, що зменшення кількісного складу сімей колгоспників, як і сімей сільського населення України загалом нині відбувається насамперед за рахунок скорочення народжуваності та посилення міграційних процесів на селі.

На Україні в сільській місцевості на 1000 чоловік населення народжувалось: в 1940 році — 27,4 дітей, в 1950 році — 23,1, в 1960 році — 21,1, в 1965 році — 15,6, в 1969 — 13,9 дітей¹⁰. Тобто в 1969 році на 1000 чоловік населення народилося у два рази менше дітей, ніж у 1940 році. Нині найпоширенішою є сім'я, в якій одна-дві дитини. Зокрема, обстежені нами сім'ї колгоспників за кількістю дітей розподіляються так: 26,5 процентів мають одну дитину, 45,0 — дві, 20,3 — три, 4,7 — чотири, 3,5 процента — п'ять і більше дітей. Зменшилась абсолютна

⁶ Див. А. Г. Харчев. Брак и семья в СССР; О. М. Кравець. Семейный побут і звичаї українського народу; М. А. Бикжанова. Семья в колхозах Узбекистана. Ташкент, 1959; Семья и семейный быт колхозников Прибалтики. М., 1962; Село Виратино в прошлом и настоящем. М., 1958; М. Панкратова. Опыт социологического изучения внутрисемейных отношений. — «Социологическое изучение села: культура, быт, расселение». Вып. 1, М., 1968.

⁷ А. Г. Харчев. Брак и семья в СССР, стор. 216; О. М. Кравець. Семейный побут і звичаї українського народу, стор. 124.

⁸ Народне господарство Української РСР в 1970 році. К., 1971, стор. 422.

⁹ Див. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР, стор. 44.

¹⁰ Народне господарство Української РСР в 1969 році. К., 1970, стор. 28.

кількість дітей в сім'ях. Так, у 1959 році дітей до 9 років на Україні було 7890,5 тисяч, а 15 січня 1970 року — 1533,1 тисячі¹¹.

Факт зменшення чисельності сім'ї привертає пильну увагу насамперед через його причину — скорочення народжуваності. Про негативні наслідки цього явища можна висловлювати різні припущення. Безперечною є лише те, що людство може розвиватись і зберегтись при розширеному відтворенні.

Народжуваність — складова частина демографічного процесу відтворення населення. Тому чимало демографічних досліджень¹² присвячено розглядові даного аспекту проблеми. В усіх дослідженнях радянських демографів констатується факт скорочення народжуваності і його негативні наслідки, доводяться його вірогідні причини. Особливе занепокоєння демографи висловлюють у зв'язку зі скороченням народжуваності на Україні, в республіках Прибалтики і окремих областях Російської Федерації.

Вважають, що на рівень народжуваності в нашій країні впливають в основному такі фактори, як наслідки Великої Вітчизняної війни, взаємозв'язок кількості дітей з матеріальним забезпеченням сім'ї, підвищення віку тих, що одружуються, формування поглядів на необхідну кількість дітей в сім'ї тощо. Ці причини майже не викликають сумніву — за винятком взаємозумовленості кількості дітей і матеріального стану сім'ї. Очевидно, доцільно народжуваність розглядати не лише у зв'язку з впливом демографічних факторів (структура і вік населення, рівень шлюбності, плідність жінок і т. д.), а й з урахуванням особливостей тих соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві. Зокрема — це активізація трудового і громадського життя кожної людини, зростання освітнього і культурного рівня, або інтелектуалізація особи, широкий розмах науково-технічного прогресу. Саме взаємодія факторів (демографічних і соціально-економічних) призводить до скорочення народжуваності.

Спостереження, матеріали соціологічних досліджень сім'ї колгоспника дають підставу висловити деякі міркування щодо причин зниження на сучасному етапі рівня народжуваності на селі. Це відбувається переважно в результаті внутрішньосімейного регулювання дітонароджень. Останнє ж зумовлюється різними обставинами, серед яких переважає суперечність між зрослими матеріальними та культурними потребами населення і можливостями суспільства на даному етапі розвитку задовольнити ці потреби. Йдеться не просто про найнеобхідніші потреби, а й про широку їх диференціацію і особливості задоволення.

Справді, за останній період у нашій країні значно підвищився добробут населення, виросла його купівельна спроможність, поліпшуються житлові умови. Радянські люди стали добре харчуватися, вдягнутися, витратити більше коштів на культурні потреби. Витрати на одного члена сім'ї значно зросли. Зросли витрати і на виховання дітей. Причому помітно діє морально-психологічний чинник, згідно з яким батьки прагнуть забезпечити своїх дітей не лише всім необхідним, а й кращим, за принципом: «Щоб наші діти були не гірші за інших ні

¹¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР, стор. 32; Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор. 30.

¹² Див. А. И. Валентей. Теория и политика народонаселения. М., 1967; Л. Е. Дарский. Формирование семьи. М., 1972; Т. Р. Зарихта, И. Н. Назимов. Рациональное использование трудовых ресурсов молодежи. М., 1970; А. А. Петраков. Фактическое и желаемое число детей. — «Изучение воспроизводства населения». М., 1968; В. П. Пискунов, В. С. Стещенко. Некоторые особенности воспроизводства населения в Украинской ССР. — «Народонаселение и экономика». М., 1967.

одягом, ні в поведінці». Зрозуміло, що при неоднаковому матеріальному забезпеченні сімей реалізувати таке прагнення батьків можливо лише зменшуючи кількість дітей у сім'ї. Цю думку підтвердили колгоспники при опитуванні.

Крім зрослих витрат на виховання дітей відбулися помітні зміни в поглядах людей на організацію особистого життя. Необмежені можливості для праці, освіти, занять спортом, задоволення культурних потреб вплинули на перебудову структури витрат часу кожною людиною. Як відомо, виховання дітей вимагає не лише матеріальних витрат, а й часу. У сучасних батьків його обмаль, особливо при наявності малих дітей. Тому й цей чинник впливає на внутрішньосімейне регулювання дітонароджень. Це також підтвердилося при опитуванні молодих батьків-колгоспників.

Матеріальні умови життя сім'ї колгоспника поліпшуються щорічно. Основними джерелами, за рахунок яких це поліпшення відбувається, є оплата праці в колгоспному виробництві і домашнє підсобнє господарство. В обстежених нами сім'ях частка доходів за працю в колгоспі коливається від 55 до 65 процентів. Решта — від підсобного домашнього господарства. Зокрема, за даними бюджетних обстежень у Вінницькій області, в минулу п'ятирічку на одну сім'ю колгоспника від колгоспу, державних і кооперативних організацій припадало 55,4 відсотка всіх прибутків.

Доходи колгоспників від громадського господарства значно зросли за минулу п'ятирічку. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXIV з'їзду КПРС зазначає: «Доходи колгоспників від громадського господарства збільшилися на 42 проценти. Запроваджено гарантовану оплату праці, знижено пенсійний вік, встановлено виплату допомог по хворобі і непрацездатності членам колгоспів»¹³.

Соціальні заходи нової п'ятирічки передбачають зростання прибутків колгоспників від громадського господарства на 30—35 процентів, зближення умов і рівня життя міського та сільського населення. На селі буде швидше, ніж раніше, зростати роздільний товарообіг, розвиватися культурне і побутове обслуговування, продовжуватися благоустрій і шляхове будівництво. Партія вимагає значного поліпшення організації сільського побуту, підвищення культурно-технічного рівня трудівників села.

Свідченням значного поліпшення матеріальних умов життя колгоспників, а, отже, і їхніх сімей є широкий розмах житлового будівництва на селі, забезпеченість предметами культурно-побутового призначення. Так, лише в сільській місцевості на Україні з 1918 по 1970 рік уведено в дію житлових будинків загальною площею 179477 тис. кв. м. Причому майже 31 процент за 1961—1970 роки¹⁴.

В обстежених нами колгоспах ведеться масове житлове будівництво. Зокрема, в с. Рогізки Шорського району, Чернігівської області з 1946 по 1969 рік споруджено 261 будинок, або майже половина всіх житлових будинків; у с. Бабинці Погребищенського району Вінницької області за цей же час збудовано 156 будинків, або 52 проценти всіх житлових будинків; в с. Варварівці Карлівського району Полтавської області відповідно — 486 будинків, або 50,5 процента.

Внутрішня обстановка житла колгоспника також змінила свій вигляд і мало в чому відрізняється від обстановки в квартирі міського жителя. У побут колгоспника міцно входять сучасні меблі, пральні машини, холодильники, швейні машини, електропраски, радіоприймачі,

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 40.

¹⁴ Див. Народнє господарство Української РСР в 1970 році, стор. 397.

телевізори, магнітофони, різні музичні інструменти (струнні, баяни, піаніно тощо), книжки, різні періодичні видання, у тім числі газети і журнали.

З року в рік у нашій країні зростає продаж товарів культурно-побутового призначення тривалого вжитку. Лише 1970 року на Україні для населення міст і сіл продано 935 тис. радіоприймачів, 1189 тис. телевізорів, 663 тис. холодильників, 750 тис. пральних машин, 853 тис. велосипедів, мопедів і мотовелосипедів, 123 тис. мотоциклів і моторолерів¹⁵.

1034 обстежених нами сімей колгоспників мають 808 радіоточок, 338 радіоприймачів і радіол, 273 телевізори, 44 акордеони (баяни), 27 струнних музичних інструментів, 2 піаніно, 431 домашня бібліотека, 619 швейних машин, 600 електропрасок, 136 пральних машин, 17 холодильників, 655 велосипедів, 123 мотоцикли, 5 легкових автомашин.

Нині на селі виросла служба побуту. У 1970 році вже було 17910 підприємств побутового обслуговування, які виконали роботу загальним обсягом на суму 177580 тис. крб.¹⁶ Рішеннями XXIV з'їзду КПРС передбачається дальше розширення побутових послуг на селі.

Наведені дані свідчать про значне поліпшення матеріального добробуту сільських родин. Однак народжуваність від цього не збільшилась. Очевидно, матеріальні умови — не єдині і навіть не вирішальні серед причин регуляції народжуваності.

В результаті опитування серед колгоспників — одружених чоловіків (445) і жінок (589) — виявлено чинники, які, на нашу думку, мають серйозне значення у регулюванні народжуваності.

Вік і час перебування в шлюбі опитаних нами колгоспників найбільш сприятливі для виконання дітородної функції. Так, обидві статі опитувалися лише у фертильному віці (чоловіки — до 59 років, жінки — до 49). Усі 1034 сім'ї мають дітей віком: до 7 років — 40,5 процента, до 8—12 років — 36, 7 процента, 13—17 років — 22,2%, 18 і старше — 1,62 процента. Тобто основна кількість опитаних (99,4%) мали дітей від ясельного до шкільного віку, які вимагають догляду і великих зусиль для виховання. Усі опитані колгоспники, незалежно від віку дітей, працюють. Виявляється, що основними мотивами праці є:

	чоловіки	жінки
бажання брати участь у громадській праці	254	265
бажання бути в колективі	226	287
необхідність утримувати сім'ю	284	219
необхідність додаткового заробітку для сім'ї	42	215
подобається працювати за обраною професією	137	65
бажання бути незалежним матеріально від чоловіка чи жінки	17	51

Звертає увагу відповідь жінок — для них найважливішими насамперед є мотиви морального характеру. Жінка-колгоспниця прагне реалізувати своє право на працю. Додатково опитувані колгоспниці пояснювали це так: «У колективі працювати краще, ніж займатися домашнім господарством. Удома за день напрацюєшся, і ніхто твоєї роботи не бачить, а іноді й не цінує. А тут хоч і втомишся, та серед людей веселіше» (колгосп «Радянська Україна» Київської області). Характерно, що на запитання: «Що краще для сімейної жінки — працювати в колгоспі чи виховувати дітей?» 406 жінок і 312 чоловіків висловилися за роботу жінок у колгоспі. Разом з тим 529 чоловіків миряться з цим лише як з необхідністю. Для жінок діти утруднюють участь

¹⁵ Народне господарство УРСР в 1970 році, стор. 418.

¹⁶ Там же, стор. 427.

у громадському житті і суспільній праці. Так, із 589 опитаних колгоспниць 346 відповіли, що труднощі в роботі пов'язані з великим фізичним перевантаженням (218), з необхідністю працювати в позаурочний час (52), з тим, що нікому доглянути дітей (40); доводиться часто пропускати роботу через хвороби дітей (34). 251 колгоспниця має перерву виробничого стажу: через те, що нікому було доглядати дітей (104), у зв'язку з важкими родами (44), через хвороби дітей (30), у зв'язку з завантаженістю домашніми справами (15) тощо. До цього слід додати, що з 589 опитаних колгоспниць лише 104 виконують партійні або громадські доручення. Решта не може цього робити, бо треба доглядати дітей. Дані опитування дають змогу припустити (а це підтверджувалося і в бесідах з колгоспницями), що прагнення жінок до участі в суспільному виробництві і громадському житті примушує їх обмежувати кількість дітей у сім'ї.

За роки Радянської влади не лише докорінно поліпшився матеріальний добробут селян, а й значно зріс їх культурний рівень. З року в рік збільшуються можливості задовольнити культурні потреби селян. Але жінці, яка має сім'ю і малих дітей, використати ці можливості важче. Так, із 589 опитаних жінок через малих дітей і родинні справи 176 не можуть переглядати кінофільми, 134 не відвідують клуб або будинок культури, 419 не беруть участі в художній самодіяльності, 237 не є читачами бібліотеки, 101 — не читає художню літературу. Проте 371 опитаних дивляться телепередачі, а 547 (практично всі) слухають радіо, читають газети і журнали. Величезне прагнення до задоволення культурних потреб стримує, обмежує кількість дітей в сім'ї. Ця думка підтверджувалася в бесідах з опитуваними жінками.

Однак поряд з цими тенденціями серед батьків розвинуте почуття великої відповідальності і турботи за долю дітей. Вони прагнуть виховати в дітей найкращі риси, спрямувати їх зусилля на здобуття потрібної спеціальності. Із 1034 опитаних 530 прагнуть виховати своїх дітей сучасною людиною з найвищими моральними якостями, 372 — віддають перевагу вихованню чесності і правдивості, 319 — працелюбності, 285 — поваги до людей, 210 — сміливості і мужності, 198 — культури поведінки тощо (дозволялося давати до трьох-чотирьох відповідей). Опитування випускників шкіл, бесіди з керівництвом партійних та громадських організацій колгоспів, де проводилось опитування, дозволяють стверджувати, що переважна більшість батьків-колгоспників справляється зі своїми обов'язками вихователів.

Отже, прагнення батьків до найкращого виховання своїх дітей, з одного боку, і бажання задовольняти особисті культурні потреби — з іншого, очевидно, також змушують їх обмежувати кількість дітей у сім'ї.

Крім зниження народжуваності на зменшення чисельного складу сім'ї помітно впливає міграція населення. Цей процес за останні роки досяг значного розмаху. Внаслідок міграції сільське населення України зменшилося з 1959 по 1970 рік на 1,3 мільйона чоловік¹⁷. Ось дані трьох обстежених нами сіл, що розташовані в різних місцях республіки (Вінницька, Київська і Чернігівська області). З села Бабинець Вінницької області за п'ять останніх років вибуло 197 чоловік, у тім числі: в міста — 72 проєнти, в армію — 16 процентів, кількість мігрантів в інші села та природне зменшення населення складають разом 12 процентів; з с. Веселинівка Київської області за цей час вибуло відповідно:

¹⁷ Складено на підставі матеріалів Всесоюзних переписів населення 1939, 1959 і 1970 років: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР; Народне господарство Української РСР в 1970 році.

в міста — 68 процентів, в армію — 18,5 процента; з с. Рогізки Чернігівської області виїхало 163 чоловіки, в тому числі: в міста — 75 процентів, в армію — 19 процентів.

Зменшення чисельності сім'ї, сільської зокрема, не випадково привертає увагу як серйозна суспільна проблема. Скорочення народжуваності протягом тривалого часу може привести до того, що відтворення населення стане простим, а то й звуженим. А оскільки в нашій країні смертність майже в усіх вікових категоріях найнижча в світі, а тривалість життя одна з найвищих, то ми можемо опинитися перед фактом постаріння суспільства, коли зросте кількість споживачів і зменшиться кількість виробників. Зокрема, на Україні протягом останніх 30-ти років спостерігається тенденція до переміщення населення з молодших вікових груп у старші (табл. 2).

Таблиця 2. Розподіл населення України за віком (у процентах)

Роки	Усе населення	В тім числі у віці						
		0—9 років	10—19 років	20—29 років	30—39 років	40—49 років	50—59 років	60 років
1939	100,0	20,2	22,0	18,9	16,0	9,9	6,8	6,2
1959	100,0	18,8	15,5	17,8	15,3	11,8	10,3	10,5
1970	100,0	15,9	17,2	12,9	15,7	14,3	10,2	13,8

Якщо в 1939 році 61,1 процента населення було у віці до 30 років, в 1959 році — 52,1 процента (зменшення на 9 процентів), то в 1970 році воно становило вже 46 процентів, тобто за 30 років зменшилося на 15,1 процента.

Звичайно, в умовах науково-технічного прогресу на основі бурхливого розвитку продуктивних сил, неухильного зростання продуктивності праці збільшення людей старшого віку не може викликати занепокоєння. Однак є потреба привернути увагу дослідників до цієї проблеми. Насамперед тому, що сім'я у відтворенні населення відіграє вирішальну роль.

Нечисленність сім'ї має й інші негативні риси. Обмежуються ті її виховні моменти, які формують людину-колективіста. Надмірна увага до однієї — двох дітей, які є в сім'ї, нерідко сприяє появі у них егоїстично-споживацьких поглядів на життя, прагнення уникнути праці, схильності до привільного життя. У нечисленній сім'ї родинні зв'язки не завжди досить тривкі через невелику кількість її членів (батьки — одна-дві дитини), що нерідко не може утримати таку сім'ю від руйнування. Така сім'я більше здатна до розпаду.

З чисельністю сім'ї тісно пов'язана її структура. Сучасна сім'я колгоспника відбиває соціальну структуру сільського населення, оскільки вона виступає як один з першоелементів цієї структури. Їй не властива національно-класова замкненість, хоч на селі спостерігається більша однорідність в національному і менша в соціальному відношеннях.

В обстежених нами сім'ях статеві-вікова, або демографічна, структура характеризується майже однаковим віком подружжя і наявністю малолітніх дітей у порівняно молодих сім'ях та наявністю старшої за віком дружини в тих сім'ях, які утворилися у перші повоєнні роки. Переважають сім'ї з двох поколінь — батьків і дітей. 98 процентів обстежених нами родин колгоспників однорідні за національною належністю подружжя, 62,3 процента — за соціальним станом.

За родинно-правовою структурою, тобто за характером визнаних суспільством зв'язків між членами родини, нині серед сільського населення чітко виділяються такі групи: шлюбні пари; повні «чисті» сім'ї (складаються з подружжя та його дітей); повні змішані сім'ї (подружжя, його діти та інші родичі); неповні «чисті» сім'ї (один з подружжя і його діти); неповні змішані сім'ї (один з подружжя, його діти та інші родичі); змішані або «залишки» колишніх сімей (брати, сестри, бабусі, онуки тощо). Нарешті, окремо виділяються так звані одинаки. Здебільшого — це жінки похилого віку, які в минулому мали сім'ї.

В обстежених нами колгоспах 59,7 процента складають повні «чисті» і змішані сім'ї, 18, 6 — неповні «чисті» і змішані сім'ї, 15,1 — шлюбні пари, 6,6 — залишки колишніх сімей, які складаються не менше як з двох осіб. Одинаки при цьому не враховувались. Наведені дані свідчать про те, що нині на селі переважає мала індивідуальна сім'я, повна або неповна, і подружні пари. Незначну частину становлять залишки колишніх сімей. Осібно виділяється група одиноких людей, яка за останні роки дещо збільшилась. За нашими спостереженнями, це пояснюється кількома причинами. По-перше, це вдови загиблих на війні чоловіків, діти яких вирости, виїхали або мають свої сім'ї; а по-друге, це вдови чоловіків, які вмерли уже в наш час, оскільки тривалість життя жінок дещо вища, ніж чоловіків.

Аналіз родинно-правової структури сучасної колгоспної сім'ї показує, що тривкішими залишаються родинні зв'язки між батьками і дітьми. Родинні зв'язки з родичами, навіть другого порядку (двоюродні брати і сестри), слабшають, а далекі майже не визнаються.

Складнішою для аналізу виявилась соціальна структура сім'ї колгоспника. Тепер нерідко важко визначити, до якої суспільної групи віднести ту чи іншу сільську сім'ю. Наприклад, батько — вчитель, мати — рядова колгоспниця, дочка — працівник торгівлі, син — військовослужбовець. Як зауважує А. В. Орлов, недоцільно всіх членів сім'ї відносити до тієї суспільної групи, до якої належить глава сім'ї¹⁸. Очевидно, необхідно врахувати й інші важливі ознаки сім'ї та кожного її члена — освітній, професійний і загальнокультурний рівень. Нині в середовищі колгоспників виділяють однорідні сім'ї колгоспників, які поділяються за професією глави сім'ї — сім'ї тваринників, сім'ї механізаторів і т. д., і змішані. Дані дозволяють твердити, що соціальна структура сім'ї колгоспників відбиває процеси зближення різних соціальних груп і верств населення в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

Сучасна структура сім'ї відбивається на внутрішньородинних відносинах. Подібно до того, як в робітничому середовищі існує два типи сімейних структур, так і в середовищі колгоспників наявні ці самі типи. За основу береться розподіл влади в сім'ї. Згідно з таким поділом в обстежених сім'ях колгоспників у 96 випадках главою сім'ї визначається чоловік, але лише в третині родин за ним залишається право остаточного вирішення важливих питань родинного життя. У решті випадків за формальним главенством чоловіка (чи жінки) спостерігається фактична рівність подружжя. Отже, до першого типу соціальної сімейної структури належать сім'ї, де за їх главою зберігається персональна влада, правда, заснована не на примусі, а на авторитеті і більш-менш добровільному підкоренні цьому авторитетові. До другого типу належать сім'ї, де формально зберігається влада чоловіка, але за нею криється фактична рівність¹⁹.

¹⁸ Див. А. В. Орлов. Сучасний побут робітничої молоді. К., 1970, стор. 88.

¹⁹ А. Г. Харчев. Брак і семья в СССР, стор. 237.

Характерно, що в сім'ях колгоспників спостерігається тенденція повної їх демократизації. Тобто в молодих сім'ях здебільшого не визнають глави сім'ї, усі питання прагнуть розв'язувати за спільною згодою. Це привело до зміни влади батьків над дітьми. Діти підкоряються здебільшого авторитетові батьків, а не примусу.

Отже, дослідження тенденцій розвитку сучасної сім'ї колгоспника свідчить про глибокі зміни, які відбуваються в цьому важливому і складному осередку суспільства.

Ті соціальні процеси, які розгортаються на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, змінюють саму суть сім'ї, її структуру й функції. Особливу увагу привертають зміни в кількісному складі сім'ї. Зменшення народжуваності, зумовлене багатьма причинами, не останнім серед яких є внутрішньосімейне регулювання, і питання виховання молодого покоління постають як актуальні суспільні проблеми.

* * *

Научный и практический интерес представляет изучение некоторых тенденций развития семьи на нынешнем этапе социалистического общества. Семья — один из важнейших и необходимых элементов социальной структуры, который развивается вместе с ней, испытывает влияние разных ее компонентов.

Используя материалы конкретно-социологических исследований, автор предпринял попытку анализа обусловленности количественных и структурных изменений в современной семье колхозника на Украине. Констатируя факт уменьшения численного состава современной семьи колхозника на основании обобщения эмпирических и статистических данных, автор высказывает предположение, что это происходит прежде всего вследствие снижения уровня рождаемости на селе и усиления процессов миграции сельского населения. Снижение уровня рождаемости происходит в результате внутрисемейного регулирования, которое обусловлено взаимодействием сложного механизма социального развития как общества в целом, так и семьи, отдельной личности, эволюции взглядов родителей, повышения их ответственности за воспитание детей. Рост материального благосостояния, повышение общеобразовательного и культурного уровня колхозников формирует новые материальные и духовные потребности, удовлетворение которых оказывает заметное влияние на количество детей в семье.

Количественные изменения в семье обуславливают и ее структурное строение. По данным социологических исследований, ныне в среде колхозников доминирующей является малая индивидуальная семья, состоящая из родителей и детей. Происходит ее демократизация. В некоторых семьях сохраняется власть главы семьи, но она основана скорее на авторитете, чем на принуждении. В большинстве же семей формальное главенство мужа сочетается с фактическим равенством полов. Коренным образом изменились отношения в семье колхозника: между мужем и женой, между родителями и детьми. Из отношений зависимости, непрекаемого подчинения и повиновения в прошлом они превратились в отношения содружества, взаимоуважения и помощи.

Масове тиражування творів мистецтва та естетичне сприймання

В умовах сучасної науково-технічної революції постійно створюються і вдосконалюються все нові й нові засоби тиражування художніх творів. Це призводить не тільки до поширення досягнень мистецтва, що саме по собі є дуже важливим моментом художнього прогресу. Суттєво змінюється естетичний досвід сучасної людини. Цей процес потребує всебічного аналізу із врахуванням не лише суто технічних його досягнень, але й того суспільного значення, якого ці досягнення набувають за певних соціальних обставин, з висвітленням як його позитивних надбань, так і витрат.

Розвиток науки і техніки дав можливість створення спеціальної індустрії культурних цінностей, розрахованих на найширше споживання. Виникають передумови для розв'язання великої проблеми демократизації культури, для розповсюдження найкращих здобутків світового мистецтва. Соціалістичне суспільство реалізує ці передумови, маючи на меті не лише задоволення потреб трудящих у певних естетичних цінностях, а й постійне підвищення рівня цих потреб, виховання естетичних смаків, розвиток творчого характеру сприймання мистецтва.

З перших років Радянської влади почалося створення соціалістичної культури, яка «повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства»¹. Здійснення цього лєнінського накреслення стало основою для нового етапу культурного розвитку нашого суспільства, метою якого є гармонійна особистість комуністичного суспільства. Піднесення середньої і вищої, вечірньої і заочної освіти в нашій країні, постійне зростання тиражів книжкових та періодичних видань, небачений розвиток музейної роботи, величезні масштаби самодіяльної творчості, дивовижна широчінь політичних, наукових і художніх інтересів найширших верств трудящих переконливо свідчить про те, що в умовах соціалістичного суспільства культура справді стає потребою мас. Вперше в історії людства найвищі художні досягнення здобувають популярність серед мільйонів, бажаними гостями в оселі трудівника стали поезії Блока і Маяковського, Лесі Українки і Павла Тичини, музика Моцарта і Гріга, Лисенка і Прокоф'єва. Важливе місце у вирішенні історичного завдання прилучення найширших народних мас до вершин художньої культури відіграє використання нових технічних засобів поширення художніх творів — кінематографу, телебачення, звукозапису, образотворчої репродукції.

В той же час в умовах монополістичного капіталізму відбувається масове розповсюдження стандартизованих сурогатів мистецтва, здійснюване як заради комерційних інтересів, так і з метою ідеологічної обробки найширших мас. Буржуазні дослідники так званої «масової культури» тлумачать це як неминучий наслідок розвитку «індустріального суспільства», технічної цивілізації.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

Навіть ті суперечності розвитку художньої культури людства, які пов'язані насамперед із класовими антагонізмами сучасного капіталістичного суспільства, буржуазні ідеологи зображають як наслідок «безконтрольного розвитку техніки». Як пише один з ліберальних критиків буржуазного масового мистецтва західнонімецький філософ Гюнтер Андерс, техніцизм — це явище, «незалежне від тієї чи іншої частини світу, від політичних систем чи теорій, соціальних програм і планів. Він є явищем нашої доби, значить, є чимось епохальним. Говорити слід не про те, що роблять із техніки Вашингтон чи Москва, а про те, що сама техніка робить з нас раніше, ніж ми зробимо щось із неї»².

Послідовники елітаристських концепцій в сучасній естетиці і соціології культури, початок яким поклали ще Ф. Ніцше, Б. Кроче, Х. Ортега-і-Гассет, розглядають розвиток технічних засобів поширення творів мистецтва як серйозну загрозу традиційним формам художньої культури. Сучасна аудиторія масових комунікацій не може бути, на думку Д. Макдональда, Д. Рісмена, Д. Белла, Т. Адорно та багатьох їх однодумців, публікою мистецтва, бо для такої публіки в минулому характерна була принаймні часткова артистична активність, більшою чи меншою мірою виявлена співтворчість із митцем. Що ж стосується слухачів та глядачів радіо і телебачення, то вони становлять собою, за виразом американського соціолога Д. Рісмена, «самотній натовп» відокремлених осіб, позбавлених контактів з первинною художньою реальністю, приречених на споживання лише неадекватних, збіднених копій її.

Природі соціалістичного суспільства однаково чужі як антидемократична ідея елітарності мистецтва, так і пасивне, споживацьке ставлення до художньої продукції, характерне для буржуазної «масової культури». Для нас неприйнятна снобістська зарозумілість щодо художніх цінностей, поширюваних сучасними технічними засобами. В той же час необхідно чітко усвідомлювати наявність реальних суперечностей розвитку художньої культури, пов'язаних саме з нинішнім етапом науково-технічного прогресу. Важливість цієї проблематики визначається історичною вагомістю завдання, що стоїть перед нашим суспільством, — завдання поєднати досягнення сучасного науково-технічного прогресу з перевагами соціалістичного суспільства, як відзначено в матеріалах XXIV з'їзду КПРС³.

Завдання прилучення найширших мас до вершин світової художньої культури виступає в наш час насамперед як завдання всебічного розвитку особи, зокрема розвитку її творчих здібностей. Велику роль у вирішенні цього завдання можуть і повинні відіграти нові технічні засоби поширення художніх творів, засоби тиражування мистецтва. Водночас не можна не брати до уваги, що саме по собі просте розповсюдження навіть найкращих творів мистецтва не є достатнім засобом для підвищення естетичного рівня широких мас. По-перше, культурно-освітня, зокрема мистецька, інформація в системі засобів масового зв'язку найкраще сприймається тими, хто вже має відносно високий рівень загальної освіти і естетичного розвитку⁴. По-друге, масове тиражування художніх творів може спричинитися до виникнення певної інертності публіки, до появи споживацького сприймання шедеврів мистецтва, які стали занадто доступними.

В науковій і публіцистичній літературі досить часто висловлюється така позиція щодо тиражування мистецтва, згідно з якою суть справи

² Anders Günter. Die Antiquiertheit, des Menschen. München, 1956, S. 7.

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 65.

⁴ Див. А. Вахаметса, С. Плотников. Человек и искусство. М., 1968. К. Zygmalski. Drogi rozwoju kultury masowej. Warszawa, 1966, S. 147—150.

зводиться лише до змісту творів, поширюваних технічними засобами, самі ж ці засоби уявляються нейтральними щодо тиражованого матеріалу. Якщо тиражується вульгарна листівка або примітивний шлягер — це, ясна річ, погано; якщо поширюється «Джоконда» Леонардо чи Героїчна симфонія Бетховена — це, звичайно, дуже добре. Більше того, висловлюється навіть думка, що сучасний митець взагалі повинен створювати лише еталони для масового тиражування, а не унікальні твори⁵.

Французький соціолог культури Раймон Мулен у статті «Мистецтво в капіталістичному індустріальному суспільстві. Унікальне і множинне» пише, що унікальні твори мистецтва породжують снобізм, оскільки вони стають знаком престижу, а не естетичною цінністю. Тому майбутнє мистецтва він бачить у розвитку таких художніх форм, які заздалегідь призначені для тиражування і власне не мають унікального оригіналу як художньої цінності (в гравюрі оригіналами є відбитки, а не граверна основа, в кіномистецтві — готова стрічка, а не негатив і т. п.)⁶.

Розвиток серійних форм образотворчого мистецтва (естамп, книжкова графіка, плакат тощо) справді може відіграти істотну роль в підвищенні естетичної культури широких мас. Відповідно в музичному мистецтві особливо увагу привертає жанр масової пісні, естрадні мелодії. Але тут є свої небезпеки, пов'язані з тим, що серійні форми мають принципи відмінності від унікальних творів мистецтва, зокрема станкового. Так, ілюстративність книжкової графіки може виховувати «літературницький» підхід до живопису, неуважність до суто живописних знахідок митця. Після яскравих, кричущих барв плаката гармонійні поєднання кольорів у живопису видаються блідими і невиразними.

Отже, тиражування навіть найбільш придатних для цього творів певного виду мистецтва не може бути достатнім засобом популяризації кращих досягнень цього виду в цілому. Твори ж найбільш змістовні, а тому і складні для сприймання, зазнають особливо істотних естетичних втрат від тиражування.

Так, тиражування може перевести унікальний художній твір у зовсім інший жанр, ніж той, в якому його створював автор. Наприклад, відбувається перехід із станкової скульптури в дрібну пластику (численні копії Венери Мілоської, портрета Нефертіті, «Мідного вершника» тощо), з живопису — в декоративно-прикладне мистецтво (на шпалери, на етикетки парфумів, рекламні плакати), з серйозної музики — в танцювальні мелодії (численні «обробки» класичних творів для естради). Цей перехід ставить «тиражований шедевр» в такі умови сприймання, на які його автор не міг орієнтуватися, тому перехід в інший жанр може перетворитися на вихід за межі мистецтва. «Мона Ліза» на сигаретній коробці чи «Ранок в сосновому лісі» на обгортках цукерок не є явищами мистецтва в будь-якому розумінні.

Одним з найістотніших моментів естетичного аспекту тиражування художніх творів є принципова відмінність між творами унікальними за своєю природою і такими, які з самого початку створюються як еталон для тиражування. Унікальність художнього твору має різний вигляд у часових і просторових мистецтвах. Твір архітектури справляє належне враження лише в певному, конкретному місці: неможливо уявити собі,

⁵ Г. Борисовский. Искусство и конвейер.— «Вопросы эстетики», вып. 7. М., 1965, стор. 348.

⁶ Moulins Raymond. Art et société industrielle capitaliste. L'un et le multiple.— «Revue française de sociologie», 1969, vol. X, numero spécial.

щоб десь був репродукований Парфенон в натуральному розмірі. Твір живопису менш суворо пов'язаний з певним місцем, ніж твір архітектури, мозаїка або вітраж, але картина все ж таки є певним матеріальним об'єктом, який не може перебувати в кількох місцях одночасно, чим, як відомо, дуже ускладнюються завдання популяризаторів мистецтва. Твори часових мистецтв не прив'язані до певного місця. Сучасне видання «Іліади» — той самий епос, що й у найдавнішому з відомих записів. Патетична соната залишається тим самим музичним твором для всіх виконавців.

Бельгійський естетик Філіп Менге присвятив цій проблемі свою доповідь «Унікальність і множинність у мистецтві (естетичний статус репродукції)», виголошену на VI Міжнародному естетичному конгресі (Швеція, Упсала, 1968). Менге пропонує розрізняти твір як модель і твір як даний примірник⁷.

У просторових мистецтвах примірник збігається з моделлю, тоді як часові мистецтва передбачають інтерпретацію. В музиці композитор створює модель, яка інтерпретується двічі: один раз виконавцями, другий раз слухачами, твір художньої літератури не існує без інтерпретації читачів. Ще однією інтерпретацією літературного твору виявляється його переклад на іншу мову. Крім того, певне значення інтерпретації може мати і поліграфічне оформлення книги.

Таке становище характеризує сучасний період існування часових мистецтв. Якщо звернутися до джерел виникнення мистецтва в первісному суспільстві, до народної творчості, то там побачимо збіг моделі з примірником і в часових мистецтвах: йдеться про той період, коли композитор і поет, виконавець і слухач ще не поділили сфер діяльності, тобто до виділення мистецтва в особливу сферу людської практики.

У процесі історичного розвитку мистецтва зростає питома вага художньої інтерпретації. Саме на зростання ролі інтерпретації реципієнта можна покладати певні надії і в розумінні компенсації естетичної неповноцінності репродукції твору мистецтва щодо оригіналу. Але для того, щоб реципієнт мистецтва був здатний на таке інтерпретування, потрібен досить високий естетичний розвиток його, домогтися якого сприйманням самих лише репродукцій неможливо.

На розвиток самих лише технічних засобів тиражування, на масове поширення «тиражованих шедеврів» часто покладаються надто великі надії щодо підвищення естетичної культури суспільства. Репродукції класичного живопису в шкільному коридорі і в станційному буфеті, симфонічна музика та оперні арії на пляжах і в поїздах — в таких і подібних явищах іноді вбачають проникнення високого мистецтва в побут.

Тим часом нейтральність технічних засобів тиражування щодо змісту тиражованих творів не слід розуміти надто широко. Якщо в етичному розумінні засоби масової репродукції дійсно нейтральні (моральним чи аморальним може бути лише сам репродукований предмет), то в естетичному плані такої нейтральності не існує. Немає таких засобів тиражування, які не впливали б істотним чином на тиражований художній твір. Навіть там, де тиражування майже не змінює художньої фактури твору (стереофонічний запис і трансляція музики, нові засоби репродукування живописного твору типу «камаграфії» тощо), воно викликає істотні зміни у сфері художнього сприймання: втрачається гострота враження, відбувається спрощення художнього образу через наше звикання до нього.

⁷ Див. «Вопросы технической эстетики», вып. 2, М., 1970, стор. 322.

Це можна помітити вже на найпростіших формах найпростішого виду художньої творчості — декоративно-прикладного мистецтва, порівнюючи унікальні твори і вироби масової серійної продукції. Питання про принципову можливість внести естетичні якості у вироби масової серійної продукції машинного виробництва в наш час уже не є дискусійним. Більш того, тепер зрозуміло, що суворі обмеження, викликані умовами виробництва, можуть в певному розумінні навіть стимулювати творчу фантазію митця. Але все це не знімає принципової відмінності між унікальним твором декоративного мистецтва і еталоном для масової продукції. Саме в унікальному творі на повну силу виявляється індивідуальність митця, саме тут ведуться пошуки нових засобів виразності і нової технології. Унікальний твір декоративного мистецтва ближчий до «вільних» пластичних мистецтв, ніж еталон масового тиражування. Те, що знайдено в унікальних творах, трансформується пізніше в зразках для тиражування залежно від умов масового виробництва. Якщо в унікальному творі особливо підкреслюється нарочита випадковість, довільність, скажімо, накладання візерунку, то в промислового виробі орнамент неодмінно набуде більшої точності, регулярності. Тиражування виключить момент імпровізації, характерний для унікального твору.

Саме цей момент імпровізації виявляється вирішальним для естетичної цінності навіть такого твору мистецтва, який становить собою копію іншого. Не будь-яке копіювання виявляється протипоказаним мистецтву взагалі. Коли російські майстри народної творчості — мініатюристи з села Федоскино, наприклад, відтворюють на своїх шкатулках картини Крамського чи Маковського, то саме ці копії є водночас оригінальними художніми творами, кожний з яких має таку естетичну цінність, якої позбавлена найточніша технічна репродукція з тієї ж картини. Мініатюри федоскинців виступають не як засіб тиражування, а як засіб інтерпретації класичного твору. В сучасній народній творчості фактор інтерпретації творів професійного мистецтва набуває дедалі більшого значення. Поява власної художньої інтерпретації в такому випадку є свідченням дійсно творчого освоєння професійних художніх досягнень митцями-непрофесіоналами.

В тому ж випадку, коли відбувається механічне репродукування витвору індивідуальної художньої фантазії, унікальний предмет неминуче зазнає певної метаморфози не лише в сфері його виробництва, а й у сфері сприймання. Естетичне враження від часто повторюваної речі втрачає свіжість і безпосередність. В нашій уяві відбувається певна перебудова її цілісного образу, вона запам'ятовується тільки своїми найвиразнішими рисами, а на інші ми вже не звертаємо уваги. Якщо спрощення, стилізація масово тиражованої речі навіть не відбувалися в процесі створення, це неминуче станеться в процесі сприймання.

Відмінність між унікальним твором і масовим виробом є досить виразною вже в декоративно-прикладному мистецтві, що являє собою ніби прикордонну смугу між мистецтвом і матеріальним виробництвом. Тим більш істотною виявляється ця відмінність у тих видах мистецтва, які звільнилися від безпосереднього зв'язку з матеріальним виробництвом. Так, сучасні музикознавці особливо занепокоєні загрозою стандартизації виконавських стилів під впливом поширення техніки звукозапису. Засоби тиражування музичного мистецтва відтворюють не сьогочасне виконання, а запис, неодноразово оброблений в студії. Вимоги технічної непогрішності виконання, по суті, нівелюють індивідуальні відхилення у виконавському трактуванні, в яких, власне, і виявляється творчість інтерпретатора.

Звичайно, неможливо заперечувати величезну культурну цінність «звукового музею», утворюваного музичними записами, так само, як і «уявного музею» образотворчих мистецтв, утворюваного репродукціями. Але неможливо також не помічати, що репродукція, як і запис серйозного музичного твору, залишаються інструментом пізнання значно більшою мірою, ніж джерелом естетичної насолоди. Крім того, усвідомлення «вторинності» тиражованого твору не нейтралізується підвищенням технічного рівня репродукування. Мабуть, це така особливість художнього сприймання, яку неможливо знищити, до неї можна лише тією чи іншою мірою пристосуватися. Успішні спроби такого пристосування нагромаджені, зокрема, в практиці телевізійної трансляції музичних творів, коли замість концерту транслюється репетиція хору або оркестру. Це робиться не тільки тому, що спостереження за роботою диригента і виконавського колективу над освоєнням складного музичного твору полегшує розуміння цього твору менш підготовленими слухачами, а й тому, що репетиція стає для телеглядачів унікальною подією, якою не буде для них трансляція концерту, безпосередньо призначеного лише відвідувачам концертного залу.

Естетична неповноцінність репродукції щодо оригіналу художнього твору відіграє і певну позитивну роль у розвитку мистецтва, вона виявляється одним із факторів загального художнього прогресу. Втрати, яких зазнає тиражований твір, спонукають митця до пошуків нових виразливих можливостей, до компенсації цих втрат. Технічні засоби поширення творів одного виду мистецтва перетворюються на засоби художньої виразності нових видів. Можливо, це одна із загальних закономірностей розвитку мистецтва. Так, свого часу художня література виникла з усної словесності, гравюра із засобу розмноження живописних творів стала окремим видом образотворчого мистецтва.

Художній кінематограф починався як екранізація театральних вистав, але в процесі свого становлення він звертається до монтажу, крупного плану, використовує різні ракурси і темпи зйомки, спеціальну оптику, варіативний екран і т. д. Художнє освоєння цих технічних можливостей нейтралізувало такі негативні сторони, як відсутність живого акторського виконання, безпосереднього зв'язку виконавців із глядачем тощо. Кіномистецтво стало новою сферою творчості, в якій здобуто величезні художні досягнення.

Аналогічний шлях проходить на наших очах телевізійне мистецтво, що починалося як засіб тиражування досягнень театру і кіномистецтва. Недоліки «тиражування» театральної вистави на телеекранах одразу впадали в око: шоразу телеглядачі були неприємно вражені вадами реквізиту, непомітними в театрі, «неприродністю» гриму, «натуральністю» акторської поведінки, цілком натуральною на сцені. Мистецтво театру, розраховане на співучасть глядача у грі, у перетворенні акторів і декорацій на героїв та обставини подій, гинуло на екрані, який пропонував замість цього ефект достовірності, ефект присутності при начебто справжніх подіях. Тому трансляція театального спектаклю без переробки його для телебачення сприймається не як художній твір, а лише як повідомлення про нього.

Відмінність між телебаченням і кіномистецтвом менш помітна, ніж відмінність між телебаченням і театром. Тому досить поширеним є погляд, згідно з яким телевізор — це просто маленький кінотеатр «у себе вдома»: Але повноцінному сприйманню кінокартини на телеекрані заважає не так «домашня обстановка», як відмінність технічних можливостей кінематографічного і телевізійного екрана. Телевізор не передає всіх нюансів освітлення, монтаж і композиція кінокадра не пристосовані до розмірів телевізійного екрана і т. д. Незаперечно, що репродукція

кінофільмів на телеекрані неповноцінна, і велике місце, яке вона займає сьогодні в телепрограмах,— явище тимчасове.

Найкращий театральний спектакль не є еталоном для кіномистецтва, в чому, зокрема, переконалися всі, хто бачив фільми, створені в 50-х роках за виставами МХАТу. Ці фільми дають неочінуваний матеріал для вивчення історії театру, але в історії кіно не відіграють помітної ролі. Так само і шедеври кіномистецтва — зовсім не найкращі твори для телебачення, досить згадати хоча б телевізійні «варіанти» «Тіней забутих предків», «Листопаду», «9 днів одного року». Телевізор часом може і «замаскувати» певні недоліки кінофільму, тоді вони будуть сприйматися лише як технічні вади телебачення. Так, у творі режисера А. Мітті «Гори, гори, моя зоре» велике змістовне навантаження покладене на картини народного митця-самородка, але у кольоровому фільмі вони виглядають невдало, непереконаливо, Чорно-білий телеекран дає нам лише натяк на ці твори, лише «знак» їх, і в такому вигляді вони виявляються більш переконливими для глядача.

Усі слабкі риси телебачення як засобу поширення художніх творів виразно виступають тоді, коли воно звертається до театру чи до художнього кінематографа — до таких видів мистецтва, які характеризуються високим рівнем узагальнення і переосмислення дійсності, значним розвитком художньої умовності. Ці види мистецтва вимагають і високого рівня творчої активності реципієнта художнього твору.

Зовсім інше становище спостерігається при використанні телебачення для трансляції циркових вистав, естрадних конкурсів, спортивних видовищ. Такі телевізійні передачі справляють значно краще враження, ніж кінофільми-концерти. Телебачення, на відміну від кіно, зберігає сьогочасність роботи актора, сьогочасність змагання, імпровізаційний характер видовища. Тут набуває естетичного значення та обставина, що телеекран подає дійсність у реальному просторі і часі, тоді як кінофільм користується простором і часом умовним.

Зрозуміло, що ця сильна сторона телебачення як засобу інформації не може відігравати істотної естетичної ролі при тиражуванні творів театального мистецтва чи художніх фільмів. Одночасність виконання п'єси і її трансляції не має естетичного значення. Коли демонструють по телебаченню «Гамлета», глядачеві не важливо, чи грають актори в двадцяти кілометрах від нього саме зараз, чи грали десь далі двадцять днів тому. В такому випадку втрати телевізійного «тиражування» не компенсуються неповторною сильною стороною телебачення — синхронністю події і спостереження.

Наведених аргументів, здається, достатньо, щоб переконатися в неможливості заміни телебаченням старих, «нетехнічних» видів мистецтва. Так само як кіномистецтво не є єдиним чи найкращим виразником «трагічної поезії нашого жорстокого віку», так само і телебачення не варто вважати абсолютною вершиною художнього розвитку людства, що «знімає» всі попередні стадії його, як це виходить, зокрема, в міркуваннях канадського дослідника масової комунікації Маршалла Маклюєна: «...Телебачення завершує цикл чуттєвого сприймання світу людиною. З повсюдним вухом і рухомим оком ми знищимо письмо — акустиковізуальну метафору, яка визначала динаміку розвитку західної цивілізації...»⁸.

«Пророк електронної ери» з великим захопленням проголошує кінець «книжної цивілізації» індивідуалістів, на зміну якій іде світ телеглядачів «з розкритим ротом і палаючими очима». Телебачення повер-

⁸ Цит. за: А. В. Кукаркин. Буржуазное общество и культура. М., 1970, стор. 366.

тає, мовляв, людству стародавню агору і форум, повертає його до первісних, племенних, «трибальних» відносин. Завдяки телебаченню вся наша планета зробиться єдиним «первісним селищем»⁹.

Насправді телебачення — це не однорідний за змістом і за естетичним значенням «потік інформації». Поки що для переважної більшості глядачів воно є насамперед засобом розваги і відпочинку. Обмежити естетичний розвиток людини лише «легким», розважальним мистецтвом — значить прирікати її на художню неповноцінність, на відмову від найвищих художніх досягнень людства. Адже твори серйозного мистецтва найбільше «деформуються» від телевізійної трансляції. Значить, естетичний досвід телеглядача не повинен формуватися лише на екранних враженнях; для справжнього естетичного виховання необхідні безпосередні контакти з творами «дотелевізійного» мистецтва.

Більше того, виявляється, що ці контакти, цей вихід за межі телебачення необхідний вже для того, щоб вірно орієнтуватися в самому телевізійному матеріалі. Англійський мистецтвознавець Мартін Есслін пише, що головним наслідком безперервної подачі телевізійної продукції є те, що споживач звикає ставити на одну дошку різні категорії передач — від повністю реальних до повністю вигаданих. Безперервність подачі стирає грані між цими категоріями, в результаті чого політичного діяча почнуть порівнювати з популярним коміком, вирішуючи, хто з них цікавіший¹⁰.

До цього слід додати, що причиною є не лише безперервність подачі телевізійного матеріалу, а й обмеженість телевізійної інформації. Для того, щоб телеглядач навчився завжди проводити грань між реальними і вигаданими подіями, між реальним, напівреальним і псевдореальним матеріалом телебачення, він повинен мати досвід активного спілкування з мистецтвом, яке ніколи не видає своїх витворів за дійсність (як відомо, ця фейербахівська думка підкреслена В. І. Леніним в одному з його філософських конспектів¹¹).

Про сприймання мистецтва ми можемо говорити лише в тому випадку, коли глядач, слухач, читач, з одного боку, приймає образи, створені митцем, як певну реальність, а не як пусте марення, з іншого боку, не ототожнює цієї вигаданої реальності з дійсністю, не забуває, що перед ним тільки витвір митця, який треба оцінювати за законами мистецтва, а не за законами дійсності. Тому сприймання мистецтва завжди вимагає певного активного стану свідомості реципієнта, воно не є гіпнотичним чи наркотичним станом.

Наочність і достовірність, властиві кіно, а ще більше телебаченню, як могутні засоби відображення дійсності в усій складності її реальних зв'язків, ховають у собі і небезпеку «соціальної наркотизації», створення «другої реальності», покликаної компенсувати ущербність дійсного життя глядачів. В сучасному капіталістичному суспільстві реакційні сили зацікавлені саме в такому використанні найновіших засобів масового зв'язку.

Надто великі надії на спонтанний розвиток техніки масового зв'язку, який сам розв'яже породжені ним же суспільні суперечності, набувають найрізноманітнішого вигляду. Одним з варіантів є сподівання, що «природне змагання» телебачення з театром і кіномистецтвом викличе велике естетичне піднесення останніх. Про це, зокрема, писали відомий письменник Жорж Сименон, польський соціолог і критик К.-Т. Теплиць. Йдеться про те, що телебачення як засіб розваги і від-

⁹ Gean Cazeneuve. Le pouvoir de la télévision. Gallimard, 1970, p. 61—62.

¹⁰ М. Есслін. ТВ — возможности и недостатки. «Курьер ЮНЕСКО», 1971, № 2, стор. 6.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 59.

починку, засіб комфорту, забере з театрів і концертних залів найбільш пасивну частину глядачів, яких не цікавить ні кінематографічна пластика, ні спілкування з живим актором у виставі. Звільнившись від цього баласту, театральне мистецтво і художнє кіно зможуть орієнтуватися на більш високі смаки глядачів і підвищати свій художній рівень. Коротше кажучи, якщо трохи продовжити цю лінію, недалеко до появи «єлоїв» — театралів та «морлоків» — телеглядачів. Замість розв'язання сучасних суперечностей масової культури маємо їх загострення. В тому-то й річ, що не можна чекати від самої техніки розв'язання тих завдань, які повинно вирішувати суспільство.

Неправильно було б абсолютно не рахуватися з розвитком техніки масового зв'язку, хоч це зовсім не означає беззастережного приймання всього того, що є технічно можливим. Так, скажімо, з висновками Маршалла Маклюєна про кінець «книжкової цивілізації» не може погодитися ніхто, кому справді дорогий суспільний прогрес, дійсний розвиток людини і людства. В той же час спостереження Маклюєна над специфікою різних видів комунікації становлять певний інтерес. Своїми діфрами телебаченню Маклюєн, незалежно від бажання, доводить неповторну цінність «старих» форм комунікації, незамінність художньої літератури як культурної цінності, неможливість адекватного перекладу повідомлень «дотелевізійних» мистецтв на мову телебачення.

Відомо, що і в нас чимало глядачів вперше зустрілися з П'єром Безуховим та Іваном Карамазовим, з Дон Кіхотом і Томом Джонсом, з Гамлетом і Форсайтами саме як з героями екрана. Незважаючи на всі позитивні сторони цього явища, не можна забувати, що навіть найкраща з екранізацій не здатна замінити власної творчості глядача, його особистих роздумів і переживань наодинці з твором письменника.

Істотним моментом розвитку сучасного мистецтва є зворотний вплив поширення репродукцій на створювані унікальні художні цінності. Так, шляхи живопису після виникнення художньої фотографії можуть розглядатися як певна модель розвитку всіх традиційних мистецтв під впливом науково-технічного прогресу. Живопис зберіг своє значення самостійного виду мистецтва саме тому, що митці посиляли свої пошуки на тих напрямках, де фотографія виявилася слабшою з усім своїм технічним арсеналом: у виявленні неповторності художнього бачення світу митцем, у розкритті духовних багатств людини через її ставлення до видимих явищ.

Але порушення міри у цьому напрямі веде знов-таки до рабської залежності від техніки, хоча й залежності негативної. Як протест проти безособово гладенької «фабричної фактури» виникає фактура нарочито грубих, нарочито недбалих мазків. Ще далі — гіпертрофована увага до формальних засобів веде до втрати змістовності твору, до руйнування образу в образотворчому мистецтві, отже, до його загибелі. Це шлях ташизму, абстракціонізму, оп-арту, численних інших «ізмів».

Подібні формалістичні викривлення виникають і в музиці, коли вона прагне будь-що стати недосяжною для звукозапису, і в театрі, коли місце вистави займає «хепенінг» — «подія», виконання вчинків, позбавлених можливості тиражування, але і будь-якого художнього сенсу.

Художній культурі соціалістичного суспільства чужа фетишизація технічних засобів поширення мистецтва, яких би форм вона не набувала. Будь-які технічні засоби ми розглядаємо лише як додаткову зброю естетичного виховання, оскільки формування естетичного досвіду лише на матеріалі репродукцій, поза безпосередніми контактами з унікальними явищами мистецтва, є, безперечно, недостатнім. Нові, «технізовані» мистецтва, які вже виробили свою власну художню мову, власні засоби виразності, не можуть взяти на себе роль замітника старих

художніх видів. Звичайно, не можна розглядати аматора кіно як зіпсованого театрала, але фільми-спектаклі можуть виробити викривлене уявлення про театральне мистецтво, якщо естетичний досвід глядача обмежується лише екранними враженнями.

З подальшим зростанням освітнього рівня і соціальної активності трудящих у наших умовах відповідно буде зменшуватись небезпека таких негативних явищ, як пасивність, стандартизація смаків, поверховість естетичних вражень і т. п. Певні відмінності в соціальній ролі масового тиражування художніх творів пов'язані з умовами двох фаз розвитку комуністичної суспільної формації. В умовах соціалізму рентабельність роботи видавництва, кінопрокату, фабрик звукозапису і т. п. підприємств не може не братися до уваги, хоча питання прибутку в даному разі не є головними.

При дослідженні розвитку нашої художньої культури не можна не звертати уваги і на ту ідеологічну експансію, яку чинить буржуазне «масове мистецтво», поширюване сучасними засобами зв'язку. В Постанові ЦК КППРС «Про літературно-художню критику» (січень 1972 р.) наголошено на важливості і актуальності такого завдання радянських критиків, мистецтвознавців, естетиків, як активне і послідовне викриття реакційної сутності теорії буржуазної «масової культури». Виховання високих естетичних смаків полягає не в ізоляції від негативних впливів, а у створенні можливості цим впливам протистояти. Лише людина з розвиненим естетичним смаком, що виховується спілкуванням з усіма творчими багатствами світового мистецтва, з досягненнями митців соціалістичного реалізму, може завжди дати належну оцінку будь-яким спробам поширення буржуазної ідеології в художній оболонці.

Тільки в умовах соціалістичного суспільства може бути правильно поставлене і кінець кінцем розв'язане велике соціальне завдання художнього виховання широких народних мас, загального піднесення естетичної культури трудящих. Сам по собі розвиток техніки ще не вирішує суспільних проблем, бо, розв'язуючи одні проблеми, він породжує інші. Це стосується і техніки тиражування художніх творів.

* * *

Массовое тиражирование художественных произведений изменяет природу эстетического опыта современного человека, оказывает существенное влияние на восприятие тиражируемого произведения. Даже там, где тиражирование почти не меняет фактуры произведения, происходят важные изменения в сфере его восприятия: привыкание ведет к упрощению, схематизации образа. Сознание «вторичности» тиражируемого произведения не нейтрализуется повышением технического уровня репродукции. Репродукция художественного произведения остается в большей степени средством познания, чем источником эстетического наслаждения. Утраты, испытываемые произведениями искусства в процессе тиражирования, могут стимулировать поиски новых выразительных художественных средств, способных компенсировать эти утраты. В ходе этих поисков технические средства распространения произведений одного вида искусства могут превращаться в средства художественной выразительности новых видов.

Социалистическому обществу чуждо как снобистское отношение к художественным ценностям, воспроизводимым современными техническими средствами, так и пассивное, потребительское отношение к художественной продукции, характерное для буржуазной «массовой культуры». Только в условиях социализма может быть правильно поставлена и решена задача использования новых технических средств распространения искусства для приобщения широчайших народных масс к вершинам художественной культуры, для подъема творческой художественной активности народа.

Критерії та сфера науково-технічної творчості

Сучасна наука ще не виробила єдиного загальноприйнятого визначення поняття творчості. Навіть серед психологів досі не встановилося однозначного розуміння цього феномена. Відсутність його єдиної дефініції свідчить насамперед про різні методологічні платформи, що їх додержуються дослідники творчості¹.

У цій статті ми спинимося на ризах, що характеризують творчий процес, на особливостях його продукту, оскільки саме в межах кожного із названих аспектів вивчення творчості робляться спроби дати її визначення².

Найбільший інтерес для нас становить друга група визначень, в основі яких лежить операціональний підхід. Це конкретно виявляється у формулюванні критеріїв продукту творчості. Зрозуміло, що ці критерії ґрунтуються на певних методологічних настановах, що знайшли своє відображення у визначеннях понять творчості як процесу. У низці випадків вони імпліцитно містяться в самих визначеннях творчості. Але є й такі критерії, що мають більш універсальний характер, спільний для різних методологічних уявлень про творчість. Саме тому, мабуть, варто попередньо розглянути першу групу визначень. У розумінні творчості як процесу можна окреслити принаймні чотири підходи.

По-перше, це погляд на структуру творчості як такої, що складається з кількох послідовних етапів. Його викладено в працях А. Пуанкаре, Г. Уоллеса, М. Блоха, а також в дослідженнях П. К. Енгельмейера, П. М. Якобсона, С. М. Василейського, Б. М. Кедрова, Б. Гізеліна, Е. Хутчинсона та ін.

У літературі дуже поширені визначення творчості як «діяльності, що породжує щось нове, якого раніш ніколи не було»³. Чи можна вважати його задовільним? Мабуть ні. Адже й деструкція, руйнування чогось також породжує щось нове, якого раніш ніколи не існувало. Інша річ, що деструкція «є лише корелятом позитивного аспекту творчості. Тільки позитивно нове становить основу для визначення її критерію»⁴. А якщо погодитися з таким визначенням, то потрібно визнати, що, наприклад, наукова діяльність, наслідком якої стало відкриття нового закону, ефекту тощо, не є творчістю, оскільки відкриття чогось має передумовою його існування до моменту відкриття, його актуальне буття⁵. Водночас доведеться визнати творчою діяльність, скажімо, мавпи, що створює «шедеври» абстрактного живопису, які є теж чимось новим, чого раніше ніколи не було.

¹ Ми не зачіпаємо тих відмінностей у розумінні творчості, що існують у межах однієї методологічної платформи, вважаючи їх неприщипливими.

² A. Strzalecki. Wybrane zagadnienie psychologii tworczości. Warszawa, PWN, 1969; M. Rhodes. An Analysis of Creative. "Phi Delta Kappa", 1961, 42, p. 303—310.

³ А. В. Брушлинський. Психология мышления и кибернетика. М., 1970, стор. 82. Див. також: Философская энциклопедия, т. 5, М., 1970.

⁴ В. А. Роменець. Психология творчості. К., 1971.

⁵ На цю обставину звертав увагу ще І. Кант: «...те, що відкривають, передбачається вже існуючим до цього відкриття, тільки воно ще не було відомим...» (Див.: И. Кант. Соч. в шести томах, т. 6, М., 1966, стор. 466).

Є й інші, більш «психологізовані» визначення. Одне із них запропонував А. Матейко: «Сутність творчого процесу полягає в реорганізації наявного досвіду та формуванні на його основі нових комбінацій»⁶. Безперечно, ця дефініція охоплює важливу умову творчості — комбінаторну спроможність психіки. Але є продукти творчої діяльності, що становлять не тільки комбінацію відомих елементів, а включають і принципово нові, раніше не відомі елементи. Більш того, коли б творчий процес, що породжує новий продукт, не містив у собі принципів нових, створених в цьому процесі елементів, то, мабуть, життя припинилося б, ставши простим повторенням себе самого. Отже, саме факт включення в творчий продукт нового елемента й дозволяє вважати його творчим. Очевидно, наведене визначення творчості випливає із спрощеного механістичного розуміння принципу детермінізму — жорсткої зумовленості наступного стану речей їх попереднім станом.

Дослідження творчості провадиться і з позицій гештальтпсихології, згідно з якими творчість характеризується мисленим «переструктуруванням» складу елементів якогось досліджуваного об'єкта, що становить організовану цілісність. Цей погляд пов'язаний з іменем М. Вертгеймера, засновника гештальтпсихології, а також з іменами численних його учнів та послідовників. Творчість вони розуміють, як процес мутацій, змін структури цілого і пошуків нової структури, ліпшої, ніж вихідна. Поняття «структура» в гештальтпсихології розглядається занадто широко і скоріш відповідає не реальним структурам реальних об'єктів, а, так би мовити, «структурам бачення» щодо того чи іншого завдання. Безперечно, гештальтпсихологія зробила чималий внесок у з'ясування процесу творчості, хоча вона й не пояснює його багатьох моментів, зокрема не дає чіткої відповіді на принципове питання: чому та як відбувається перехід від менш задовільної структури до більш задовільної. Незважаючи на це, теоретичні погляди представників цього напрямку здобули достатньо широку популярність серед західних дослідників. Гештальтистську концепцію творчості часто поділяють навіть ті, хто не визнає її теоретичних засад.

У дослідженнях творчості експериментального, біхевіористичного типу розгляд мислених та взагалі творчих процесів об'єднано під назвою «розв'язання проблем» (problem solving) в їх специфічному розумінні. Цей підхід пов'язаний з переконанням, що творчий процес якісно однаковий на різних рівнях розв'язання завдань (а це дає підставу результати дослідів, наприклад, за пацюками, що знаходили правильний вихід з лабіринту, узагальнювати і поширювати на творчість винахідників, учених тощо), що він піддається тренуванню, що механізм пошуку способів розв'язання завдань «працює» за принципом «спроб і помилок». Його взяли на озброєння кібернетики. При цьому багато надій покладається на так зване евристичне програмування, що нібито спроможне ліквідувати очевидні вади підходу.

Широковідомі психоаналітичні погляди на процес творчості, викладені, головним чином у працях З. Фрейда. Творчість згідно з ними є результатом конфлікту різних рівнів структури особистості творця. Учні й послідовники З. Фрейда нічого принципово нового не зробили в психоаналітичній концепції творчості. Ось приклади їхніх визначень: «Творчість становить компенсацію комплексу неповноцінності»⁷; «це компенсація передчуття смерті та усвідомлення обмеженості людського життя»⁸. Усі ці підходи потрібно було б розглянути докладніше, але в межах нашої статті це недоречно.

⁶ А. Матейко. Условня творческого труда. М., 1970.

⁷ А. Adler. Problems of Neurosis. London, Routledge, 1959.

⁸ O. Rank. Art and Artist. N. Y., Knopf, 1962.

Для визначень творчості, що їх дають радянські психологи, характерним є наголос на двох її ознаках — новітності продукту та його суспільної значущості: «Творчість — це діяльність, що дає нові, вперше створені, оригінальні продукти, які мають суспільне значення⁹. Ми навмисне наводимо цитати з підручників психології, оскільки саме в них дано найменш дискусійні, найбільш сталі визначення, положення тощо. Це засвідчує їх ідентичність в різних виданнях. Визначення творчості психологами усуває одну з істотних вад раніше розглянутих визначень, вказуючи на обов'язковість такої ознаки, як суспільна значущість. Однак зауважимо, що ця ознака не зумовлена психологією творчого процесу, не впливає з неї, не є психологічною категорією. Докладніше на цьому ми спинимося далі.

Ці міркування наведені тут для ілюстрації того, як важко дати задовільне визначення поняття творчості, хоча вона інтуїтивно й здається зрозумілою (щоправда, не всім однаково). Найбільш вдалими, мабуть, можна вважати визначення творчості, що його дає філософський словник: «Творчість становить людську здатність, що виникла завдяки праці, із існуючих в навколишній реальності матеріалів створювати (на основі пізнання об'єктивного світу) нову реальність, що задовольняє різноманітні суспільні потреби»¹⁰. Але й тут є принаймні одна вада: поняття «здатність» означає скоріше потенціальну можливість дії, ніж саму дію, звідси незрозуміло, як же можлива творчість.

Отже, правильно було б наведене визначення творчості викласти так: «Творчість становить таку людську здатність, що сформувалася в процесі праці і завдяки праці, і завдяки якій (на основі пізнання закономірностей об'єктивного світу) із існуючих в навколишній реальності матеріалів створюється або відкривається не відома досі нова реальність, що задовольняє принаймні одну суспільну потребу»¹¹. Глибокий аналіз, безперечно, дозволить виявити і в цьому визначенні істотні вади, однак у межах цієї статті воно нас може задовольнити.

Відсутність загально визнаної дефініції творчості якоюсь мірою можуть компенсувати критерії продукту творчості, що, як було зазначено, стосуються другої групи визначень. (Надалі ми вживатимемо просто — «критерії творчості».) Справді, крім пізнавального інтересу, такі критерії мають велике практичне значення (коли б ми мали безперечні й задовільні критерії творчості, то це дозволило б нам безпомилково або з малою ймовірністю помилки відрізнити продукт творчого процесу від продукту, що виник внаслідок процесу, який не можна назвати творчим).

Хоч розробка критеріїв творчості є настійною проблемою, усе ж кількість виконаних досліджень не відповідає її важливості, а відсутність єдиного погляду на природу та механізм творчості істотно гальмує її розв'язання.

Зважаючи на те, що сфера діяльності людини надзвичайно широка, що наслідком її є різноманітні, не схожі один на одного продукти, багато дослідників схильні думати, що неможливо виробити певний континуум критеріїв, який однаково успішно можна б було використати

⁹ Див. Психологія. Учебное пособие для педагогических институтов. Под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина. М., 1966, стор. 207; Психологія. Підручник для педагогічних інститутів. Вид. 3. За ред. Г. С. Костюка та ін. К., 1968; Психологія. Учебник для педагогических институтов. Под ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна, Б. М. Теплова. Изд. 2. М., 1962, стор. 340.

¹⁰ Философский словарь. Под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. М., 1963.

¹¹ Тут поняття «суспільні потреби» слід розуміти не як суто суспільні феномени, а в ширшому значенні, як такі, що визначають головний напрям розвитку людства.

для оцінки продуктів будь-якої творчості, хоча Б. Гізелін¹² і постулює кінцеву визначеність кількості таких критеріїв.

Ми також вважаємо нереальною розробку універсального, придатного на всі випадки життя єдиного критерію творчості (який би складний та комплексний він не був). Перспективнішим і практичнішим може бути опрацювання більш конкретних критеріїв для кожного різновиду творчості, які б враховували особливості та специфіку тієї сфери, для вимірювання якої вони й створені.

Розберемо головні критерії науково-технічної творчості.

Питання про критерії творчості за часовою ознакою дозволяє сформулювати історичний критерій, який відображає подвійного типу реальність. Завдання, що спочатку виникли як творчі, з часом втрачають цей свій характер, перестають вважатися актуальними, а в деяких випадках їх навіть залічують до класу псевдозавдань. Прикладами такого типу завдань можуть бути проблеми винаходу вічного двигуна, панацеї від усіх хвороб, «філософського каменя», тощо, тобто завдання, які хоча спочатку й поставлені як творчі, але згодом зняті, бо внаслідок наукового й технічного прогресу була доведена їхня принципова нерозв'язуваність. А це рівнозначно визнанню їх псевдозавданнями або завданнями-химерами. Це з одного боку.

З другого боку, історичний критерій творчості вказує на той факт, що завдання, які спочатку поставали як творчі, будучи розв'язаними, втрачали свій творчий характер та перетворювалися у звичайні, нетворчі, «механічні». Висловлюючись більш строго, наявність алгоритму вирішення задачі може бути достатньо строгим критерієм її нетворчого характеру та, навпаки, відсутність такого алгоритму (якщо такий алгоритм хоча б принципово можливий) свідчить про її творчий характер. На цю обставину звертав увагу також Г. Клаус: «Задача визначення найменшого загального дільника двох цілих чисел була спочатку творчою і розв'язувалась відповідно до потреби в кожному випадку. Але після того, як став відомим алгоритм Евкліда, ця задача перетворилась у схематичну»¹³.

Іншим прикладом може бути задача визначення «квадратури круга», що багато сторіч вважалася зразком високотворчої задачі. Розв'язати її даремно намагалися найвідоміші математики стародавнього світу. Вона навіть набула алегоричного сенсу, як така, розв'язати яку неможливо. Але після того, як було опрацьовано алгоритм,

$$F = \frac{\pi d^2}{4}.$$

цю задачу спроможний розв'язати майже кожний школяр. Ніяких творчих зусиль вона не потребує.

Оскільки наявність алгоритму в наш час забезпечує можливість вирішення задачі за допомогою кібернетичної машини, історичний критерій творчості стосовно зазначеного вище другого випадку може бути названий також кібернетичним.

¹² Для деяких, зокрема для американських, досліджень характерною є тенденція підміни визначення справжніх критеріїв творчості критеріями творчих здібностей суб'єктів. При цьому керуються тезою, що творча особистість дає обов'язково творчі продукти. Див.: В. Ghiselin. The Creative Process. Berkeley, Univ. of California Press, 1952; В. Ghiselin. The nature of Imaginative Action. In: C. W. Taylor (ed.). The Third University of Utah Research Conference on the Identification of Creative Scientific Talent. Salt Lake City, Univ. of Utah Press; 1959, p. 150—161.

¹³ Див. Г. Клаус. Кібернетика і філософія. М., 1963, стор. 437.

Доцільно звернути увагу на таку обставину. Коли ми мовимо про наявність алгоритму, про те, що він відомий, то маємо на увазі, що він відомий об'єктивно, тобто в науці, у системі наукових знань. Однак з цього не випливає, що той або інший алгоритм неодмінно має бути відомим кожному у суб'єктивній творчості. Це ще раз підтверджує думку про існування психологічного та соціального критеріїв творчості. Останній відбиває певні соціально та історично зумовлені системи оцінок та поглядів на сутність творчості, що традиційно склалися або закріплені в законодавстві даного конкретного суспільства.

Існування цих двох критеріїв творчості свідчить про те, що оцінка процесу як творчого чи нетворчого, ґрунтується на зовнішніх щодо нього чинниках (або принаймні також на зовнішніх). Усе це наводить на думку про потребу розрізнати працю об'єктивно творчу та працю суб'єктивно творчу. Цим двом рівням творчості відповідають і її критерії: першому — соціальний, другому — психологічний. Якщо результати другого до моменту їх об'єктивізації були невідомі (або вважалися громадською невідомими в світовій техніці або науці), то суб'єктивно творча праця визнається разом з тим і об'єктивно творчою.

Зрозуміло, що жоден дослідник або винахідник не працюватиме над науковим чи технічним завданням, якщо йому відомо, що воно вже розв'язане. І щоб зменшити даремні витрати «творчого потенціалу», потрібно організувати чітку й ефективну систему своєчасного й вичерпного інформування кожного з них про дійсний стан об'єктів їх творчості¹⁴.

На відмінність між психологічними та соціальними критеріями творчості звертає увагу Я. О. Пономарьов, хоча й з приводу інших міркувань: «Історія науки та техніки знає численні факти, коли блискучі досягнення творчої думки людей тривалий час не діставали суспільної значимості. Не можна ж гадати, що в період замовчування діяльність їх творців не була творчою, а стала такою лише з моменту визнання»¹⁵.

Це, звичайно, не дає ніяких підстав для гіперболізації психологічного критерію творчості, визнання його достатнім для визначення творчості. Якщо в психологічній науці цей критерій здебільшого є достатнім, то теорію наукової творчості або теорію винахідництва він аж ніяк не може задовольнити. Тут необхідні й інші критерії і насамперед соціальні, що відображають суспільне значення творчого продукту. А якщо ми вважатимемо психологічний критерій творчості за єдиним можливий або навіть за головний, то неминуче потрапимо до трясини непевних дискусійних оцінок і туманних визначень творчості. До того ж в цьому разі внаслідок того, що в психології рівень творчості здебільшого «вимірюється» щодо вихідного рівня свідомості, психіки конкретного суб'єкта, доведеться визнавати повноправними висловлювання на зразок «винахідницька діяльність школярів»¹⁶, «розв'язання проблеми мавпан та дітьми»¹⁷, «вислів «творчість природи» не позбавлений сенсу»¹⁸ тощо.

¹⁴ За даними американських авторів, «...із 516 тис. патентних заявок, що надходять щорічно в країнах — учасницях Паризької конвенції у справі охорони промислової власності (членом цієї конвенції є і СРСР), близько половини повторюють заявки, що раніше вже надходили в іншій країні» (The patent law comes under fire. «Business Week», 1965, № 1881, 132, р. 137—138). Це означає, що близько половини винахідників зайняті «винаходом велосипеда», тобто даремно витрачають свій творчий потенціал на ті завдання, що вже кимось і колись були розв'язані.

¹⁵ Я. А. Пономарев. Психологическое моделирование научного творчества. У кн.: Научное творчество. М., 1969, стор. 316—317.

¹⁶ Див. Н. Д. Левитов. Психология труда. М., 1963, стор. 336.

¹⁷ Н. Н. Ладыгина-Котс. Конструктивная и орудийная деятельность высших обезьян (шимпанзе). М., 1969, стор. 33.

¹⁸ Див. Я. А. Пономарев. Психологическое моделирование...

Як, мабуть, помітив читач, сформульовані вище критерії творчості: історичний, кібернетичний (як окремий випадок історичного), психологічний та суспільний внутрішньо притаманні наведеним визначенням творчості, що їх дають радянські дослідники, а також визначенню, запропонованому нами; ці критерії творчості впливають із них. З цих визначень впливають і деякі інші, більш спеціалізовані критерії, які ми проаналізуємо далі. Разом же зауважимо, що розібрані критерії творчості все ж таки не спроможні цілком задовольнити практичні дії щодо відрізнення продукту творчого процесу від нетворчого. Саме тому всі відомі критерії творчості, оскільки їх застосування або вибір передбачає більшу або меншу участь людини, можна розглядати з погляду міри їх суб'єктивності і міри їх об'єктивності. Суто суб'єктивні й особливо «суто об'єктивні» критерії навряд чи можливі.

Якщо перші (суб'єктивні критерії)¹⁹ ґрунтуються на твердженнях так званих компетентних осіб і враховують, головним чином, якісні чинники, то другі — на відповідних фактах та кількісних чинниках творчості. Ці групи критеріїв не є чимось ізольованим одне від одного, більш того, вони взаємно проникають та взаємно доповнюють одна одну. Межі між ними дуже умовні, а їх відмінності, що здаються істотними, не такі вже й істотні.

Якщо глибше проаналізувати групу об'єктивних критеріїв творчості, то можна помітити, що в їх визначенні неабияку роль відіграють «компетентні особи» (експерти). Яка ж міра об'єктивності суджень цих експертів, тобто конкретних історичних осіб, що несуть на собі тягар «загальноприйнятих» думок, але відрізняються одна від одної своїми уявленнями про корисне й шкідливе та характерологічними рисами (а серед них і такими, що безпосередньо впливають на акт оцінки)? Вона полягає насамперед у тому, що твердження таких людей ґрунтуються на конкретних фактах, які завжди можна перевірити. Проте оцінка ними цих фактів, як і всяка інша, багато в чому суб'єктивна. Природно, що у таких випадках не можна мати цілковитої впевненості щодо правильності оцінки і зрештою щодо достатньої компетентності експертів у конкретному продукті творчого процесу. Адже історія науки й техніки дає нам багато прикладів помилкових оцінок справді важливих наукових досліджень та винаходів, хоча їх і давали авторитетні фахівці. Траплялося, що люди з найвищим науковим авторитетом писали наукові праці, що не мали в собі нічого наукового. Про це можна було б написати солідну книжку²⁰. Проте все це, зрозуміло, не означає, що не можна довіряти ніяким експертизам, ніяким авторитетам, просто слід мати на увазі, що й вони можуть помилятися. Це, по-перше. По-друге, треба чітко уявляти собі відносність меж між об'єктивними та суб'єктивними критеріями творчості.

Пошуки об'єктивних критеріїв творчості для сучасної науки є надзвичайно складним завданням. Над ним працюють нині багато як окремих дослідників, так і дослідницьких організацій в різних країнах світу. Як зауважує працівник відомої американської фірми «Ренд-корпорейшн» професор Дж. Р. Голдстейн, «критерії — це взагалі найбільш підступна річ. Надзвичайно важко знайти добрі критерії. Більше того, вибір критерію становить проблеми не тільки для вчених; його як смерті або податків неможливо уникнути жодній практичній людині»²¹.

¹⁹ Висловні «суб'єктивні критерії» та «об'єктивні критерії» дещо умовні: вони не становлять окремої групи критеріїв, а слугують для зазначення міри об'єктивності практичного застосування інших критеріїв. Саме так і слід розуміти ці висловні.

²⁰ M. Gardner. Pseudoscience and pseudocriticism. Warszawa, 1966.

²¹ Исследование операций на практике. Материалы конференции НАТО. М., 1962.

Усе більше дослідників схиляються до думки про принципову неможливість створити об'єктивні (у строгому розумінні цього слова) критерії. Адже будь-який із них більш чи менш опосередкований думкою та оцінкою експертів. Навіть, коли участь цих експертів обмежується лише вибором стратегії або програми складання оцінок, інакше кажучи, — вибором критеріїв вибору критеріїв, то цього досить, щоб поняття «об'єктивний» набуло дещо умовного значення. Мабуть, правильніше було б називати такі критерії «квазіоб'єктивними». Само собою зрозуміло, що міра їх об'єктивності залежно від конкретних характеристик застосовуваних «об'єктивованих» чинників може змінюватися досить широко.

Прагнення якось запобігти помилкам «компетентних осіб», експертів, що дають оцінки продуктам творчості, серед психологів існує давно. Воно посилювалося в міру збільшення важливості й цінності об'єктів, що підлягали оцінкам. Але давно стало зрозуміло, що повністю усунути суб'єктивність та деяку ймовірність припущення помилок експертів неможливо. Тому питання ставили так: як зменшити міру суб'єктивності в оцінках експертів, зробити ці оцінки більш об'єктивними? Чи можна виразити їх кількісно?

Для цього застосували такі загальновідомі методи, як «Дельфі», «метод абсурдності» та їх численні варіанти. Були опрацьовані також спеціальні методи, наприклад повторної відстроченої експертизи. Відзначимо, що застосування цих методів, хоча й не гарантує від помилок експертів, однак істотно зменшує можливість таких помилок.

Майже одночасно з потребою опрацьовувати критерії творчості постало питання про розробку критеріїв творчого завдання. Адже розглянуті нами критерії творчості, природно, не можуть замінити відсутність в сучасній науці об'єктивного, строгого критерію, за допомогою якого стало б можливим відрізнити завдання творчі від нетворчих. Але створення такого критерію пов'язане з неабиякими труднощами, що зумовлюються вимогою щодо його комплексності та універсальності. Він має враховувати тією чи іншою мірою також проаналізовані нами критерії. Було б вельми бажаним, щоб такий комплексний критерій мав ознаки з певними об'єктивно перевіреними значеннями. Зрештою в цьому питанні ризиковано висувати будь-які припущення або давати рекомендації. Процес опрацювання критерію творчого завдання теж є творчим.

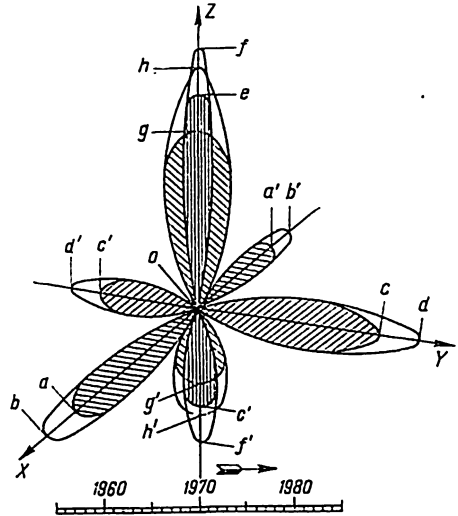
Ми вже звертали увагу читача, що, крім розглянутих критеріїв науково-технічної творчості, мають існувати більш конкретні «спеціалізовані» критерії, що відбивали б специфіку окремого різновиду науково-технічної творчості (такими є відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, конструкторська розробка)²². Потребу в цьому не усуває навіть наявність юридичних визначень перелічених різновидів науково-технічної творчості (окрім конструкторської розробки), як звичайно, ідентичних для більшості патентних систем основних промислово розвинутих країн світу. Так, з уже наведених визначень поняття творчості впливає критерій відповідності творчого продукту принаймні одній суспільній потребі. Але його конкретне формулювання не може бути спільним, скажімо, для відкриттів та раціоналізаторських пропозицій. Тут є істотні відмінності.

²² Останнім часом до різновидів науково-технічної творчості включають також створення промислового зразка продукції.

Треба сформулювати й спеціальні критерії, зокрема відповідності творчого продукту наявним технічним можливостям та відповідності творчого продукту досягнутим знанням у галузі природознавства і технічних наук. Знову ж таки, вони не можуть бути спільними для всіх різновидів науково-технічної творчості, а мають враховувати специфіку відповідно якогось із них.

Дотримуючись визначень різновидів науково-технічної творчості, офіційно прийнятих у радянському патентному праві, покажемо сферу і межі науково-технічної творчості, а також спільне і відмінне між її окремими різновидами. Можливо, такий розгляд наблизить нас до створення достатньо строгих критеріїв окремих її різновидів та допоможе усунути концептуальну й термінологічну плутанину в цьому питанні. Крім того, це дасть змогу краще зрозуміти, як застосовуються до кожного конкретного різновиду науково-технічної творчості критерії, висвітлені нами вище.

У просторових декартових координатах (дивись діаграму) на вісі абсцис відкладено певну площину, яка відповідає сумі відомих у науці і техніці знань про технічні можливості, тобто про принципову здійснюваність, матеріалізацію певного

кола науково-технічних ідей. Різниця між площинами, що нанесені на відрізках ob і oa (на діаграмі не заштрихована), становить знання про незнання технічних можливостей. Так само на негативних значеннях вісі абсцис відкладемо відрізок oa' і площину, що означає «негативне знання» про технічні можливості, тобто про те, які ідеї принципово нездійснені, не матеріалізуються. Власна різниця площин, обмежених відрізками ob' і oa' становить знання про незнання технічно нездійснених ідей.

На вісі ординат на відрізьку oc відкладемо площину, що відповідає сумі знань про суспільні потреби. Різниця площин, відкладених на відрізках oc і od , становить знання про незнання суспільних потреб. На негативних значеннях вісі ординат відповідно розмістимо площину oc' , яка уособлює знання про «негативні суспільні потреби», тобто те, що суперечить суспільним потребам, що суспільство вважає неприпустимим або небажаним. Різниця між площинами, обмеженими відрізками od' і oc' , є знанням про незнання негативних суспільних потреб.

На вісі аплікат відкладені суми знань природознавства і технічних наук. Так, на відрізьку oe розміщено площину, що становить суму знань різних галузей природознавства. Площина, розміщена на відрізьку ef , є сумою знань про незнання у межах цих галузей природознавства. Аналогічно og — сума знань, що містяться в технічних науках; різниця площин, відкладених на відрізьках oh і og , — сума знань про незнання в галузі технічних наук. Відповідно на негативних значеннях вісі аплікат на відрізьку oe' відкладена сума «негативних знань» галузей природознавства, тобто знання про те, що принципово немож-

ливе. Площина, відкладена на відрізку $e'f'$,— знання про незнання «негативних знань». На відрізку og' — сума «негативних знань» галузей технічних наук. Різниця площин, відкладених на відрізках oh' і og' ,— знання про незнання «негативних знань» у галузі технічних наук.

Зрозуміло, що вміщені в координатній системі суми знань мають визначеність лише будучи зафіксованими щодо часової вісі. Людське пізнання характеризується не тільки екстенсивною, але й інтенсивною спрямованістю. Тому, зокрема з часом, знак знання змінюється: частина знань, розміщених на негативних значеннях координат, може переміститися в сферу позитивних і навпаки.

Аналіз поданої діаграми дозволяє визначити гносеологічну сферу науково-технічної творчості: на діаграмі площина, що зображує її, проходить через крайні точки позитивних і негативних значень знання про незнання в галузі природознавства, суспільних потреб і технічних можливостей.

Розберемо сфери основних різновидів науково-технічної творчості. Сфера відкриттів за радянським патентним правом фактично стосується лише деяких галузей природознавства. Відкриття в суспільних науках, географії, археології, палеонтології, геології не охороняються законом і не є відкриттям в юридичному розумінні; дипломи на них не видаються. На діаграмі відкриття можна подати лемніскоїдом (в загальному випадку несиметричним) з вершиною в точці o і віссю симетрії, що збігається з віссю аплікват. Знання про технічні можливості, відкладені на вісі абсцис, хоч і мають значення в процесі роботи над відкриттям, але на відкриття як продукт не впливають, що і відбито у визначенні відкриття відсутністю згадування про технічні можливості, здійснимість і т. д.

З діаграми бачимо, що відкриття можуть відповідати не лише позитивним, але й негативним суспільним потребам (у зазначеному вище розумінні), можуть збільшувати суму не тільки позитивних, але й негативних наукових знань. Вони можуть взагалі не відповідати ні позитивним, ні негативним суспільним потребам, збільшуючи суму наукових знань того чи іншого знака. В цьому феномені виявляється деяка автономність науки від запитів практики, виробництва. Відкриття мають одну обов'язкову ознаку — перебувати поза відрізком ee' .

Винаходи належать до досить широкої сфери розв'язання технічних завдань. Обов'язковою ознакою їх є тримірність, тобто співвіднесення з науково-технічними знаннями, знаннями про технічні можливості (здійснимості) і про суспільні потреби. Тому загалом сфера винаходів міститься усередині поверхні, що проходить через точки e, d, e', d', h, h' . Недосконалість юридичного визначення поняття винаходу, зокрема невизначеність і аморфність ознаки суттєвої новизни, не дозволяє чітко окреслити нижній рівень сфери винаходів і таким чином ліквідувати певну невизначеність межового шару між винаходами, раціоналізаторськими пропозиціями і конструкторською розробкою.

Звичайно, у філософській літературі, коли вивчається винахідницька творчість, розглядають винаходи, що лежать тільки в першому октанті (усі три координати позитивні). Справді, такі винаходи є найтипівіші. Однак гносеологічно більший інтерес становлять винаходи, що лежать у решти семи октантах. Так, другий октант ($\bar{X}, \bar{Y}, \bar{Z}$) — це винахід, який вважали (до факту винайдення) технічно неможливим.

Наприклад, — метод голографічних знімків. У третьому октанті ($\bar{X}, \bar{Y}, \bar{Z}$) лежать винаходи, що суперечать суспільним потребам і які вважалися технічно нездійсненними. До таких винаходів у свій час залічували деякі способи застосування бактеріологічної зброї. До четвертого ок-

танту ($\bar{X}$, $\bar{Y}$, $\bar{Z}$) належить досить великий клас військових винаходів; до цього ж стосується і винайдення атомної бомби. П'ятий октант ($\bar{X}$, $\bar{Y}$, $\bar{Z}$) містить у собі винаходи, «неможливість» яких була доведена у природознавстві або в технічних науках. Прикладом може бути винайдення 1965 року трансформатора постійного струму. Шостий октант ($\bar{X}$, $\bar{Y}$, $\bar{Z}$) — це винаходи, що хоч і відповідають суспільним потребам, але неможливість яких науково обґрунтована і технічна неможливість виконання доведена. Приклад — винайдення рентгенівського апарата (до цього вважали неможливим побачити внутрішні органи людини, не розриваючи її тіла або не помістивши усередині його потужне джерело світла).

У сьомому октанті ($\bar{X}$, $\bar{Y}$, $\bar{Z}$) зібрані найбільш зловісні винаходи, зважаючи на трудність їх передбачення. Так, наприкінці 40-х років існувала думка, що винайти водневу бомбу неможливо ні теоретично, ні практично. І нарешті, восьмий октант ($\bar{X}$, $\bar{Y}$, $\bar{Z}$) містить у собі винаходи типу горезвісного детектора брехні.

П'ятий і восьмий октанти відбивають, на перший погляд, суперечливу ситуацію: коли науково доведено, що щось неможливе і водночас є технічна можливість матеріалізації цього «щось». Але така суперечність тільки уявна. Оскільки поняття технічної можливості означає лише можливість матеріалізації структури, конструкції, а наукові і науково-технічні знання стосуються обґрунтування можливості чи неможливості функції, між ними може не бути однозначної кореляції. Наприклад, нині є технічна можливість матеріалізації багатьох запропонованих «винаходів» *perpetuum mobile*, тобто втілити в життя проект, але функція цього проекту через те, що під час його розробки було закладено ідею, яка суперечить фундаментальним законам природи (що знайшло відображення у системі наукового знання), природно, не піддається відтворенню. Але це вже не вина техніки, виробництва.

Рационалізаторські пропозиції за визначенням належать до сфери чогось, що існує об'єктивно, або, в усякому разі, у формі технічної документації, наприклад проекту. Отже, на діаграмі рационалізаторські пропозиції займають площину, що збігається з площиною існуючої техніки, технології, науково-технічного рівня, тобто конструкторської розробки. Як звичайно, рационалізаторські пропозиції через свій характер зовсім мало потребують знань сучасного наукового чи науково-технічного рівня, і поготів не підвищують цей рівень.

Рівень рационалізаторської пропозиції багато в чому визначається рівнем об'єкта рационалізації, але не тільки ним. На нього впливає також науково-технічний рівень технічного вирішення, що становить суть цієї пропозиції.

Конструкторська розробка є найбільш масовою і професійною формою науково-технічної творчості. Як звичайно, жоден винахід, жодна рационалізаторська пропозиція, включаючи найпростіші, не може матеріалізуватися, поминувши цю стадію. Як і винахід, конструкторська розробка тримірна. На діаграмі її можна показати як таку, що лежить усередині поверхні, на якій розміщені точки, a , c , g , c' , o . Інакше кажучи, вона займає перший і четвертий октанти, не виходячи за зазначені точки. Вихід за точки a або g означає наявність винаходу. Строго кажучи, конструкторська розробка не є творчістю (з юридичного боку), як така, що використовує відомі науково-технічні знання, не збільшує їх. Однак через надзвичайну розгалуженість нау-

ково-технічних знань і, зокрема, завдяки багатогранності матеріалізованих у конструкціях машин, приладів, агрегатів та інших технічних рішень, вибір найбільш адекватних науково-технічних знань і відомих рішень у процесі конструкторської розробки конкретного об'єкта через відсутність правил такого вибору є безперечно завданням творчим.

Дальший гносеологічний і методологічний аналіз різновидів науково-технічної творчості дозволить виявити тонші нюанси цієї важливої і цікавої сфери людської діяльності.

* * *

В статье рассматривается современное состояние ключевых методологических вопросов научно-технического творчества. Автор анализирует наиболее распространенные определения творчества, раскрывая их недостаточность, указывает основные направления изучения творчества. Подробно рассматривается творчество как процесс и творчество как продукт. Дается характеристика аспектов исследования творчества, понимаемого как процесс. Сформулированы такие критерии творчества: исторические, кибернетические (как разновидность исторических), психологические, социальные, субъективные, объективные (подчеркивается относительность их границ), а также некоторые специальные. В статье также представлены результаты исследования концептуальной модели научно-технических разновидностей творчества. Разновидности научно-технического творчества рассматриваются в координатах общественных потребностей, технических возможностей и уровня знаний в отраслях технических наук и естествознания.

До питання про співвідношення психіки прегомінід з мисленням людини

Матеріальною передумовою виникнення абстрактного мислення є біологічні особливості психіки прегомінід. Грунтовне знання цих особливостей має важливе значення для конкретного наукового розв'язання проблеми генезису мислення. Однак судити про них ще до недавнього часу можна було тільки за аналогією до психіки сучасних антропоїдів, яка вже більш-менш докладно вивчена і може бути нецінінним матеріалом для відтворення психіки передлюдей. Та все ж було б неправильно безпосередньо з цього матеріалу робити висновки про становлення абстрактного мислення. Адже прямої генетичної спадкоємності між сучасними антропоїдами і людиною немає. Більше того, в їхній психіці навіть порівняно з нашим спільним родоначальником багато що є редукованим, або таким, що набрало окремого розвитку.

Протягом останніх десятиріч були відкриті викопні мавпи дуже високої організації, так звані австралопітекові. Вони й були, з усього судячи, передлюдьми. Вже нагромаджено про них великий матеріал морфологічного, зоогеографічного, геологічного та загальнобіологічного характеру, а також про особливості їхньої життєдіяльності, що дозволило зробити істотні корективи в уявленні про психіку прегомінід, дало змогу реконструювати її із значно більшою мірою імовірності, хоча «білих плям», звичайно, тут ще залишається чимало. Згадаєне відкриття привернуло до себе пильну увагу не тільки антропологів, але й філософів, психологів, лінгвістів та представників багатьох інших галузей науки, які так або інакше змушені працювати над проблемами генезису мислення.

Адже ці проблеми мають велике значення не лише для антропології і не можуть бути розв'язані нею самою, а потребують аналізу фактів, які дають логіка, гносеологія, лінгвістика, психологія, історія первісного суспільства та інші науки.

Методологічними засадами, на основі яких ці факти об'єднуються у єдине ціле, є вироблені марксизмом-ленінізмом принципові положення про співвідношення біологічного і соціального у процесі становлення абстрактного мислення, про детермінацію цього процесу соціальними чинниками, розуміння генезису абстрактного мислення як розвитку здатності відображення, що виникає тільки на соціальному рівні руху матерії в органічному зв'язку з трудовою діяльністю людей. Найменше відхилення від цих положень криє в собі можливість антиісторизму і метафізичного заперечення діалектичного характеру взаємозв'язку біологічного і соціального рівнів відображення у формуванні свідомості людини.

Зауважимо, що соціальними чинниками (праця, мова і колектив) детермінувалася навіть еволюція людини як біологічної істоти. Звичайно, виділення прегомінід із тваринного світу забезпечили й природні передумови, що полягали в здатності до соціального способу життєдіяльності. Їх дослідження є завданням відповідних конкретних наук. Але загальнотеоретичні висновки, які випливають з фактів, що їх

відкривають ці науки, мають завжди філософський зміст і тому постійно перебувають в центрі уваги войовничого матеріалізму у боротьбі з релігією та ідеалізмом.

Хибною, до якої призводить нерозуміння сутності процесу становлення людини (а також і нерозуміння істотної відмінності її від передлюдини) є ототожнення біологічного із соціальним у способі життєдіяльності передлюдей. Наприклад, буржуазні вчені Р. Дарт, Р. Брум, Г. Шеперс та ін., не зважаючи на те, що всі відомі дотепер факти засвідчують безсумнівну належність австралопітекових до понгід — мавп, тобто істот, уся життєдіяльність яких визначалася біологією і тільки біологією, наполегливо намагаються довести, що вони мали людський інтелект — явище специфічно соціальне, можливе лише на якісно новому рівні розвитку життя. Ці вчені зробили чимало щодо вивчення австралопітекових, і те, що сучасній науці відомо про згаданий вид викопних високорозвинених мавп, багато в чому визначається саме їхніми працями. Але якщо факти, відкриті і описані ними, є цінним внеском в науку, то цього не можна сказати про їхнє далеке від справжньої науки тенденційне намагання показати австралопітеків як істот, що мали мислення, якісно тотожне мисленню людини.

Зокрема, Р. Брум і Г. Шеперс, виходячи із реконструкції черепа австралопітека і дослідження його ендокрану, категорично твердять, що за складністю структури та розвитку основних зон мозок останнього нічим істотним не відрізнявся від людського¹. Р. Брум вважає, що він був близький до мозку людини також і за обсягом, значно перевищуючи щодо цього мозок сучасних антропоїдів².

Ще більше «олюднює» психіку передлюдини Р. Дарт, твердячи, що австралопітеку була властива передусім артикульована мова. На його думку, австралопітек нічим істотним не міг відрізнитися, наприклад, від неандертальця, оскільки на шляху розвитку від першого до другого не могло статися «ніякого фантастичного психічного стрибка»³.

Більше того, Р. Дарт, вважає, що прегомініди, мабуть, застосували вогонь і навіть мали матеріальне виробництво, що вони «винайшли знаряддя, начиння і техніку, як і всі типи людського роду в Африці, в Азії, в Європі, що досягли успіху на шляху до цивілізації»⁴. Відповідно до цього твердження вчений докладно розробив гіпотезу про кістяну індустрію австралопітеків⁵.

Надавши австралопітеку таких специфічно соціальних властивостей, Р. Дарт надає йому також і здатності до засвоєння причинно-наслідкових відношень між предметами зовнішнього світу, до пізнання суті явищ та фіксації її в абстрактних поняттях. І це, на його думку, цілком очевидно, бо навіть сучасним антропоїдам, як він вважає, доступні деякі абстрактні поняття⁶.

¹ Див.: R. Broom and G. W. H. Schepers. The South African fossil ape-men. The Australopithecinae. "Transvaal Museum Memoir", № 2, Pretoria, 1946, p. 200.

² Див.: R. Broom. Finding the missing link. London, 1951, p. 72.

³ Див.: R. A. Dart і D. Craig. Na tropach brakujacego ogniwa. Warszawa, 1963, p. 317.

⁴ R. A. Dart. Africa's place in the emergence of civilization. Johannesburg, 1960, p. 15.

⁵ Див.: R. A. Dart. The Predatory implemental technique of Australopithecus. "The American Journal of Physical Anthropology", 1949, vol. 7, № 1; R. A. Dart. The osteodontokeratic culture of Australopithecus Prometeus. "Transvaal Museum Memoir", № 10, Pretoria, 1957.

⁶ Див.: R. Dart і D. Craig. Na tropach brakujacego ogniwa. Warszawa 1963, p. 323.

Отже, перед нами — вельми виразна і недвозначна тенденція до повного ототожнення психіки викопних людиноподібних мавп з абстрактним мисленням людини. Але аргументи, що їх наводять прихильники цього погляду, нічим не обгрунтовані. Таким є твердження про артикульоване мовне спілкування австралопітеків та про використання ними вогню. Непевне також посилення на обсяг і архітекτονіку мозку австралопітека і виготовлення ним знарядь.

Насправді дослідники на основі здійсненої Р. Брумом реконструкції черепа австралопітека одностайно доходять висновку, що не тільки за обсягом, але й, що значно важливіше, за архітектонікою мозку ця передлюдина була явно ближча до понгід, ніж до гомінід⁷. Лобні і тім'яні дольки мозку, пов'язані з мисленням, мовою та сугубо людськими формами поведінки, були у неї ще зовсім нерозвиненими, суто мавпячими. Її ендокран, як і ендокран сучасних антропоїдів, «округлий, рівномірно опуклий і не має ділянок, що помітно підвищуються над іншими»⁸. А вже у найбільш ранніх гомінід окремі ділянки мозку починають рости швидше від інших, утворюючи підвищення на поверхні кори. Все це, отже, суперечить твердженню Брума, Шеперса й інших буржуазних вчених, нібито в низькому, мавпоподібному черепі австралопітека уже був мозок людини.

Не витримує критики й посилення на виготовлення австралопітеком знарядь, як на чинник, що буцімто безперечно свідчить про наявність у нього «психізму», тотожного мислення людини. Твердження це неправильне передусім тому, що в основі його лежить пояснення виробничого процесу наявності розуму, мислення: трудова діяльність австралопітека з'являлася, з цього погляду, внаслідок того, що якимсь дивним способом у нього виникла думка про працю і її об'єкт, зародилася ідея праці. Для того, щоб передлюди почали використовувати знаряддя, пише, наприклад, Р. Дарт, «треба було, щоб з'явилися винахідники і вправні ремісники, щоб у них народилася ідея і вони продемонстрували потім виготовлені ними знаряддя»⁹. Провідною силою в антропогенезі проголошується, як бачимо, не праця, а мислення; ідеальне передує тому, що потім почала втілювати матеріально рука. Ідеалізм цієї концепції, хоча й заувальованої «суворо науковими доводами», очевидний.

Ще очевиднішою безпідставність такої інтерпретації знаряддевої діяльності прегомінід стає у світлі новітніх досліджень «кістяної індустрії» австралопітеків. Археологічні дані свідчать передусім про те, що австралопітеки не виготовляли знарядь для виробництва знарядь. Відомий африканський антрополог Ф. Тобайас пише: «Остеодонтокератичним предметам можна дати адекватне пояснення без припущення, що для їх виготовлення послуговувалися іншими знаряддями. Інакше кажучи, немає потреби припускати, що австралопітеки вийшли за межі стадії використання своїх природних органів... для вироблення остеодонтокератичних предметів»¹⁰. Більше того, уся сукупність фактів про знаряддеву діяльність австралопітеків показує, що використання ними кісток, тварин як знарядь зумовлювалося не мисленням людського типу, а впливало з їхньої біології і було принципово тотожним знаряддевої діяльності сучасних антропоїдів, яка має яскраво виявлений

⁷ Див. Я. Я. Рогинский. Проблемы антропогенеза. М., 1969, стор. 75.

⁸ В. И. Кочеткова. Эволюция специфически человеческих областей коры мозга гоминид. «Вопросы антропологии», 1961, вып. 7, стор. 16.

⁹ R. A. Dart i D. Craig. Na tropach brakujacego ognia, Warszawa, 1963, p. 316.

¹⁰ P. Tobias. Australopithecus, Homo Habilis, Tool — Using and Tool — Making. «South African Archaeological Bulletin», 1965, № 20, p. 188.

вимушений характер і пояснюється тільки обмеженими можливостями природних органів у розв'язанні вітально значущих завдань¹¹.

Не змінюють суті справи і кам'яні знаряддя, «вироблені» австралопітеком. За авторитетним свідченням Л. Б. Лікі, ці знаряддя являють собою гальки, обточені водою, з кінцем, збитим одним або двома ударами, або ж розщеплені уздовж, з гострим краєм, що може різати. Для цієї «культури гальок» типова відсутність будь-яких стійких, певних форм. Форма знарядь в основному випадкова, через що не завжди і можна відрізнити їх від осколків каменя, розбитого течією річки об інші камені¹². Очевидно, що вона виникла незалежно від бажання австралопітека і саме знаряддя — наслідок не цілеспрямованої, усвідомленої діяльності, а виникло у зв'язку з реалізацією біологічної потреби.

Подібно до сучасних антропоїдів, австралопітек, використавши знаряддя один раз, мабуть, відразу ж викидав його. Це засвідчують знайдені Л. Б. Лікі дев'ять знарядь на майданчику, трохи більшому за один квадратний метр. На думку вченого, тут їли два-три австралопітеки, які покинули свої знаряддя негайно ж після того, як у них минула безпосередня біологічна потреба. Сам же факт доробки австралопітеком знаряддя, яке було дано природою, якісно не відрізняється від доробки такого ж знаряддя шимпанзе у численних експериментах В. Келера, Н. М. Ладигіної-Котс, Г. Ф. Хрустова, Е. Т. Вацура та інших дослідників.

Порівняння знаряддевої діяльності австралопітека з такою діяльністю сучасних антропоїдів дозволяє, всупереч концепції Р. Брума і Р. Дарта, зробити висновок, що вона не потребувала наявності специфічно людського, понятійного мислення. «Психізм» прегомінід, як знову-таки свідчить це порівняння, мав бути якісно тотожним конкретному мисленню антропоїдного типу.

Це була діяльність першої сигнальної системи, і вона визначалася безпосередніми ситуаціями біологічної життєдіяльності. Процеси, що відбувалися в корі мозку прегомінід, схожі з такими операціями людського мислення, як узагальнення, аналіз, синтез тощо, але не випереджали ще зовнішньої діяльності, тобто, як і у сучасних антропоїдів, відбувалися тільки в момент чуттєвого сприймання речей і становили єдність з поведінкою. Інакше кажучи, «психізм» прегомінід викликали не зв'язок, рух та комбінація ідеальних образів, а встановлення зв'язків слідових образів з безпосереднім сприйняттям у процесі дійового аналізу і синтезу безпосередніх ситуацій. Він був тільки своєрідним еволюційним додатком до інстинкту, що служив для більш адекватного задоволення біологічних потреб тварини, і тому забезпечував лише диференціацію форм речей, відстаней між ними тощо, але не містив у собі знання їх істотних властивостей, не був концептуальним. Щоб пізнати і зрозуміти суть, що виявляється передусім у причинно-наслідкових зв'язках речей, потрібне таке мислене узагальнення і абстрагування, порівняння, аналіз і синтез наочних або абстрактних образів реального світу, на яке прегомініди, як і сучасні антропоїди з їх конкретно-чуттєвим мисленням, ще були не здатні.

Однак не можна забувати, що спосіб життя австралопітеків: двоного ходіння, вітально необхідна знаряддева діяльність і пов'язані з нею зміни в діяльності стада — неодмінно приводили до того, що коло відчуттів, зорових і дотикових сприйняття у них ставало значно шир-

¹¹ Див. Н. Н. Ладыгина-Котс. Конструктивная и орудийная деятельность высших обезьян. М., 1959, стор. 215.

¹² Див.: L. S. B. Leakey. Adam's ancestors, London, 1953, p. 57, 66—68.

шим порівняно з сучасними антропоїдами. Це стимулювало розвиток асоціативних та аналітичних центрів мозку, здатність зберігати слідовий образ, який мав бути більш генералізованим, ніж у сучасних антропоїдів. Абстракція іп солгето у ньому також мала досягнути значно більшого ступеня розвитку. Природно, що слідовий образ відіграв у конкретному мисленні австралопітека значну роль. Можливо навіть, що виникає тенденція до послаблення його зв'язку з безпосередньою ситуацією: відбувалося, на нашу думку, те, що В. І. Ленін, характеризуючи філогенетичні ступені розвитку процесу пізнання, називав мельканням вражень¹³. Проте всі ці ускладнення у психіці прегомінід були в основному кількісними, лишаючись у межах антропоїдного конкретно-чуттєвого мислення — явища біологічного.

Отже, у світлі сучасних даних про мозок австралопітеків і про їх життєдіяльність ці істоти вельми недвозначно вимальовуються, всупереч твердженням Р. Дарта, саме як тварини, нехай навіть високоорганізовані і такі, що за окремими біологічними параметрами займали крайнє положення серед інших зоологічних видів. Вони були, кажучи словами В. І. Леніна, «стадом мавп, які беруть палки»¹⁴. Звідси зрозуміло, що спосіб життя австралопітеків не можна аналізувати, як це робить Р. Дарт, як суспільно-історичний. Зрозуміло, що будучи істотою біологічною, австралопітек ще не міг оволодіти і таким специфічно соціальним явищем, як абстрактне, понятійне мислення. Тим-то намагання характеризувати його психіку за допомогою категорій «поняття», «абстракція», «судження» тощо, які відображають специфічні властивості саме людського мислення, цілком безпідставні.

Тенденцію «олюднення» психіки австралопітеків у деяких випадках можна пояснити прагненням до сенсаційного відкриття ще одного, найбільш стародавнього виду гомінід. Але при цьому дуже часто дехто намагається протягти ідею пріоритету думки перед працею, всупереч матеріалістичному вченню Ф. Енгельса про основну причину олюднення мавпи, пояснити виникнення праці наслідком дії інтелекта і оголосити останній вихідним і вирішальним чинником гомогенізації. Отже, суперечка про те, володів австралопітек понятійним мисленням, чи ні — не випадкова. Вона зумовлюється суперечкою про те, передувало мислення праці в антропогенезі чи ні, і, отже, точиться навколо питання, що має принципове методологічне значення. Стверджуючи, що між австралопітеком і сучасною людиною є пряма спадкоємність без будь-якого «фантастичного», як його називає Р. Дарт, стрибка, що інтелект homo sapiens'a якісно не відрізняється від «психізму» передлюдини, буржуазні вчені тим самим знімають питання про конкретні стадії логогенезу і в розв'язанні проблеми виникнення і еволюції людського мислення стають на позиції метафізики і релігійного іdealізму. Воно ї зрозуміло. Адже для того, щоб довести, що розвиток людини відбувався під впливом, як каже Р. Брум, «вищої цілеспрямованої сили», треба щоб то не було уникнути визнання існування перехідних видів мавполюдей, психіка яких поступово, в процесі еволюції під впливом праці, мови і суспільних відносин трансформувалась у абстрактне, людське мислення, а натомість запровадити в науку ідею про разове, чудесне виникнення у черепі нашого тваринного предка «божого іскри» — мозку, який абстрактно мислить і завдяки якому ця істота перетворюється на людину. Саме тому відкриття найстародавніших видів людини, яка формувалась, негайно привертає увагу цих вчених, які не забарюються витлумачити його як свідчення заверш-

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 302.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 351.

ня акту творіння і появи «багатого духовного життя», «мислення», «людського психізму», докорінно відмінного від психіки тварин. Так було, наприклад, коли абат Г. Брейль, праці якого наклали відбиток на всю буржуазну антропологію, поспішно прибув на місце розкопок синантропів і одразу ж оголосив, що у синантропа було людське мислення і релігійні уявлення¹⁵. Тільки таким спрямуванням і можна пояснити аналогічні твердження Е. О. Джемса¹⁶, а також доводи У. Хауеллса, ніби вже істоти найбільш ранніх ступенів антропогенезу були «у всьому основному точнісінько подібні до нас» і немає різниці між їхнім мисленням і мисленням цивілізованого представника «християнського світу»¹⁷, заявив П. Радіна про те, що понятійне мислення існувало вже на зорі людської історії¹⁸ і т. д.

Антиісторизм такої тенденції очевидний. Вона знімає саму проблему виникнення і історичного розвитку людського мислення, бо має на меті покласти в основу антропогенних процесів мислення, а не працю, довести здатність найбільш стародавніх гомінід мати спільний з сучасною людиною «релігійний досвід». Це — ще одне зрушення буржуазної науки у бік теїзму, утвердження її на позиціях ідеалізму.

Тенденція ототожнювати психіку прегомінід з абстрактним мисленням «людини готової» проникла і в нашу літературу, і деякі автори щиросердно вважають її марксистською. Ми далекі від того, щоб звинувачувати їх у ідеалізмі: мовити можна лише про некритичне ставлення до праць буржуазних вчених. А спроби подати згаданий погляд як єдино науковий не мають ніяких підстав.

Один із прибічників цього погляду Б. П. Ардентов пише, що саме марксизм категорично вимагає визнати у передлюдини «наявність достатньо високорозвинутого мислення, яке дозволило їй винайти знаряддя праці, перейти до праці і тим самим перетворитися на людину»¹⁹. Він не має сумніву, що його твердження: «...виникнення праці (а з нею людини) є наслідком високорозвинутого мислення наших предків, людиноподібних мавп»²⁰, є справді марксистським. Щоб довести це, Б. П. Ардентов посилається на Ф. Енгельса і гостро засуджує наших філософів за те, що вони не визнають мислення провідним чинником гомогенізації і тим самим буцімто замовчують і перекручують висловлювання Ф. Енгельса²¹.

Однак у цьому разі Б. П. Ардентов сам перекручує думки Ф. Енгельса. Стверджувати, як це він робить, що тварина «пізнає» деякі властивості речей і, створивши спочатку ідеально образ знаряддя

¹⁵ Див. *Historia Mundi*. Bd. I. Bern, 1952, p. 287.

¹⁶ Див. E. O. James. *Prehistoric religion. A Study in Prehistoric Archaeology*. London, 1957, p. 18.

¹⁷ Див. W. Howells. *The Heathens Primitive man and his Regions*. N. Y. 1948, p. 2.

¹⁸ Див. P. Radin. *Die religiöse Erfahrung der Naturvölker (Übersetzt aus) dem englischen Original — Manuscript*). Rhein — Verlag, Zurich, 1951, p. 27.

¹⁹ Б. П. Ардентов. К вопросу о происхождении языка. «Ученые записки Кишиневского госуниверситета», т. 47, вып. 1, 1962, стор. 19. Такі твердження, до речі, зовсім не рідкість. А. П. Бистров вважає, що навіть необробленою палкою як знаряддям «могли користуватися тільки такі мавпи, які були спроможні зрозуміти і оцінити усе значення цього акту» (див. А. П. Бистров. *Прошлое, настоящее, будущее человека*. М., 1957, стор. 203); А. Ф. Анисимов гадає, що «виготовлення» знаряддя австралопітеки розпочали завдяки своїй спостережливості, і перший сколок з майбутнього кам'яного знаряддя був зроблений ними тому, що вони вже мали «уявлення про нього і про його майбутнє використання» (Див. А. Ф. Анисимов. *Возникновение абстрактного мышления*. «Ученые записки Петропавловского пединститута», вып. III, 1958, стор. 117, 119).

²⁰ Б. П. Ардентов. *Мысль и язык*. Кишинев, 1965, стор. 14.

²¹ Див. там же, стор. 12.

праці, стає потім людиною, тому що матеріалізує свою ідею, означає не тільки не спиратися на вчення Ф. Енгельса про роль праці у виникненні людини, а суперечити йому, перекручувати основоположну марксистську ідею про працю як вирішальний чинник гомогенізації.

Останнє стає особливо очевидним, бо психіку прегомінід, їх «високорозвинене» мислення у цьому випадку розглядають як щось якісно тожозне понятійному мисленню сучасної людини, тваринному предкові якої надають здатності до засвоєння причинно-наслідкових відношень між предметами зовнішнього світу, до пізнання суті речей і фіксації її у абстрактних поняттях, здатності до судження і умовиводу.

А. Ф. Анісімов говорив про наявність у мисленні австралопітека не тільки «міцних зв'язків уявлень», але й суджень²²⁻²³. На думку Б. П. Ардентова, мисленню тварини-передлюдини властиві «усі форми звичайної логіки» і відрізнялось воно від зрілого абстрактного мислення не обмеженістю форм (вони всі ті самі, що й у людини, яка послугується звичайною, тобто формальною логікою), а ступенем їхнього розвитку²⁴. Останнє твердження суті справи не змінює, бо примітивні і високорозвинуті поняття, судження і умовиводи, безперечно, якісно тожозні. Що ж до посилання Б. П. Ардентова на процеси узагальнення і абстракції у психіці тварин, то не можна ж услід за Локком серйозно вважати, що усяке узагальнення є поняття. Узагальнення і абстракція ін сопсего у психіці тварин досягають значної складності, але не виходять, однак, за межі суто біологічної орієнтації в середовищі, повністю сковані чуттєвістю. Узагальнення як істотна характеристика понятійного мислення людини і як генералізація подразників у психіці тварин — це два якісно відмінних рівні, в основі яких лежать неоднакові сигнальні системи і які відіграють принципово різну роль у житті людини і тварини. Якщо не бачити цієї різниці, то дуже легко дійти висновку в дусі прагматичної психології, ніби абстрактне мислення і його логічні форми є тільки кількісним розгортанням того, що існує вже у психіці тварин. В результаті стирається якісна межа між мисленням людини і психікою тварини, логічні форми виступають не як соціальні, а як біологічні явища. Тим самим нехтується положення В. І. Леніна, що форми мислення, фігури логіки є результат не біологічної життєдіяльності організму, а соціальних процесів, закріплення в свідомості людини її практики, яка мільярди разів повторюється²⁵.

Прибічники ототожнення психіки прегомінід з абстрактним мисленням людини, безперечно, бачать суперечливість своєї позиції: у ній явно не скоординовані біологічний, соціальний і філософський аспекти проблеми. Тим-то, надавши прегомінідам такого специфічного соціального явища, як абстрактне мислення, вони змушені мовити і про їхню життєдіяльність, як про явище соціальне. Д. В. Гур'єв характеризує спосіб життя австралопітеків, як «систему об'єктивних трудових діяльностей», як «суспільне буття», що засноване на «систематичному виготовленні знарядь» і «розподілі робочої сили і робочого часу по необхідних роботах»²⁶. А. Ф. Анісімов каже про свідомі дії кожного австралопітека під час колективного полювання цих істот²⁷. Але ж «знаряддя» австралопітека, як уже зазначалося, — тільки здійснення

²²⁻²³ Див. А. Ф. Анисимов. Возникновение и развитие абстрактного мышления М., 1959, стор. 11.

²⁴ Див. Б. П. Ардентов. Мысль и язык, стор. 12.

²⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 200.

²⁶ Див. Д. В. Гур'єв. О зарождении материальных общественных отношений. М., 1961, стор. 16, 19.

²⁷ Див. А. Ф. Анисимов. Возникновение и развитие абстрактного мышления. М., 1959, стор. 10.

біологічної потреби, а не результат навмисного трудового акту. Та й у «полюванні» австралопітека виступає не мисливський колектив, а біологічна зграя. Це ще не праця, а, як писав Ф. Енгельс, «хижацьке господарство тварин». У цьому розумінні дії австралопітеків нічим істотним не відрізняються від дій стада павіанів, які використовують під час захисту і нападу палки й каміння, і навіть від вовчої зграї, що проводить «полювання» облавою. Тому життєдіяльність австралопітеків правомірно характеризувати тільки біологічними категоріями.

Ототожнення психіки прегомінід з абстрактним мисленням суперечить тезі Ф. Енгельса про існування перехідного стану від тваринного царства до людського суспільства²⁸. Ф. Енгельс запровадив у науку такі поняття, як «перехідні істоти», «формування людини», «людина готова», які розкривають суть перехідного стану²⁹.

В. І. Ленін поділяє процес становлення суспільства на такі етапи: стадо мавп, які беруть палки,— первісні люди,— люди, що об'єднані у класові громади³⁰. Первісну людину В. І. Ленін характеризує як істоту інстинктивну, яка ще не виділяє себе з природи, і, отже, не має понятійного мислення³¹. Зрозуміло, що перехідний стан— процес не тільки гомогенний і соціогенний, але й такою ж мірою і логогенний; з таким же правом можна і треба мовити про «мислення, що формується», і «мислення готове». Тому неправомірно зводити до абстрактного мислення відображувальну діяльність навіть перехідних істот, людей, що формуються³², не кажучи вже про психіку прегомінід, які були ще тваринами у прямому і буквальному значенні цього слова.

* * *

Громадний матеріал морфологічного, зоогеографічного і общебіологічного порядку, накопленний наукою за последние десятилетия о жизнедеятельности прегоминид (австралопитековых), привлек к себе живой интерес специалистов многих областей знания, вынужденных обращаться к проблеме генезиса мышления. Обще-теоретические выводы, вытекающие из этого материала, имеют философское содержание и постоянно пребывают в центре внимания воинствующего материализма в его борьбе с идеализмом и религией.

Анализ зарубежной литературы о прегоминиде показывает, что в ней широко распространена тенденция полного отождествления жизнедеятельности психики этих существ с социальными процессами. Р. Брум, Р. Дарт, Г. Шеперс и другие буржуазные ученые характеризуют их с помощью таких общественно-исторических категорий, как «трудовой коллектив», «производство орудий», «охота» и т. д., а их психику — категориями «абстракция», «понятие». Аналогичное явление имеет место и в нашей литературе и, что весьма важно отметить, отождествление биологического с социальным в данном случае преподносится как подлинно марксистская точка зрения на становления мышления.

В статье раскрывается философская и общетеоретическая несостоятельность отождествления биологического с социальным в жизнедеятельности и психике прегоминид и делается попытка истолкования этих явлений с помощью категории «биологическое».

²⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 28.

²⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 455, 457.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 351.

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 79.

³² У зв'язку з цим викликає подив твердження В. Ф. Зибковця про те, що навіть «пітекантроп, безперечно, вже мислив поняттями, тобто абстрактно, тобто по-людськму» (див. В. Ф. Зыбковец. Дорелигиозная эпоха. М., 1959, стор. 38).

Деякі методологічні питання дослідження свідомості*

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що теорія пізнання має складатися з усіх галузей знання, особливо тих, які вивчають складові чинники процесу відображення дійсності, зокрема з історії мови, психології, фізіології органів чуттів¹. Обстоюючи матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, він розкрив глибоко наукове розуміння свідомості як відображення, в якому беруть участь три члени: природа, мозок і форми мислення².

У всебічному природничонауковому обґрунтуванні матеріалізму В. І. Ленін убачав запоруку успішної боротьби з ідеалізмом, представники якого ладні, як Авенаріус, заперечувати «найелементарнішу істину фізіології заради повалення матеріалізму»³. Розробляючи ідею союзу філософії з природознавством, спираючись на дані сучасної йому науки, особливо фізіології, він дав блискучі зразки розвитку марксистської гносеології, захистив її від нападків ідеалістів.

Водночас В. І. Ленін накреслив найважливіший напрям аналізу найголовніших проблем теорії пізнання. Ленінська теорія відображення, трактуючи пізнання як діалектичну взаємодію між суб'єктом і об'єктом, ґрунтується на методологічній вимозі розглядати і розв'язувати проблеми гносеології на основі аналізу даних наук про об'єкт пізнання, мозок як субстрат мислення і форм пізнання.

Ленінська вимога діалектичного підходу до пізнання як взаємодії між суб'єктом і об'єктом ґрунтувалася на принципах діалектико-матеріалістичного детермінізму.

Діалектико-матеріалістичний детермінізм є запорукою плідного розв'язання складних проблем безнастанного процесу розвитку людського пізнання на усіх його рівнях. А якщо матеріалістична гносеологія ґрунтується на принципах механістичного детермінізму⁴, то вона не може протистояти ідеалізові. Наслідком цього є абсолютизація ролі об'єкта пізнання і недооцінка суб'єктивного моменту у відображувальному процесі. Роль суб'єкта обмежується пасивним фотографуванням об'єкта як джерела пізнання. Відомо, що різні гатунки ідеалізму і деякі модифікації агностицизму ґрунтувалися і ґрунтуються на односторонньому роздунанні тієї особливості-пізнання, що форми його відчуття, а особливо поняття, категорії, не є безпосередніми аналогами об'єкта відображення. Це правило їм за доказ незалежності нашої свідомості від пізнаваного об'єкта, було підставою для проголошення її автогенності та неможливості пізнавати об'єктивну дійсність.

Діалектико-матеріалістична гносеологія визнає діалектичну єдність та відмінність об'єкта і суб'єкта пізнання у процесі відображення. Об'єкт пізнання діє на органи чуттів «енергією зовнішнього подразнення», або, як зазначив В. І. Ленін, «нав'язується» органам чуттів суб'єкта. Активність суб'єкта полягає в його здатності перетворювати матеріальне в ідеальне, в тому, що він не обмежується

* Стаття друкуються в порядку обговорення.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 337.

² Див. там же, стор. 168.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 74.

⁴ Механістичний детермінізм полягає в абсолютизації зовнішньої причини і недооцінці опосередкуючих, внутрішніх причинних зв'язків.

механічною фіксацією матеріальних подразників, що надходять від об'єкта пізнання. Саме на активності суб'єкта в процесі відображення наголошує К. Маркс у своєму післяслові до другого видання першого тома «Капіталу», зазначаючи, що для нього «ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній»⁵. Активне «перетворення об'єкта» у відображувальному процесі підкреслив В. І. Ленін у своєму визначенні відчуття як «перетворення енергії зовнішнього подразнення у факт свідомості»⁶ (розрядка на-ша.— Б. К.).

«Перетворення» суб'єктом матеріального в ідеальне є дуже складним процесом, який ще досі досліджений недостатньо. Головною суб'єктивною причиною цього є застосування принципів механістичного детермінізму до аналізу проблем гносеології, що стало на заваді до врахування складних процесів переломлення зовнішніх подразників, які надходять від об'єкта пізнання, через призму внутрішніх функцій мозку, завдяки яким можливо перетворювати матеріальне в ідеальне.

Загально визнано, що зовнішні дії об'єкта пізнання механічно не проектується на мозок. Вони переробляються ним, відбиваючись відповідно до попереднього пізнавального досвіду, набутого суб'єктом різними способами: вихованням, освітою, засвоєнням спадщини та індивідуальним життям. Цей пізнавальний досвід відкладається у структурних утвореннях мозку у формі понять, ідей, світогляду, вражень, уподобань тощо. Загальною закономірністю відображувального процесу сформованої людини є співвіднесеність безпосередніх збуджень, що йдуть від об'єкта пізнання, з поняттями, світоглядом індивіда, одиночного — безпосередньо даного — з особливим та загальним, які є здобутками попереднього відображувального процесу, підведенням менш широкого поняття під більш широке, величезної кількості частковостей під поняття та категорії і т. д.

Усе це можливе за умови зберігання в мозку набутих в минулому вражень і знань у різних формах — поняттях, категоріях, законах, теоріях тощо і здатності його вибірково засвоювати інформацію, яка надходить до нього внаслідок діяння об'єкта на органи чуттів суб'єкта, що пізнає. Вибірковість зумовлена оцінкою, а остання має критерієм досвід минулого пізнавального процесу — світогляд, уподобання, норми тощо. І. П. Павлов навіть зазначив, що коли немає ідеї, то не бачать факту.

Отже, повного уявлення про процес відображення, про усю складність того, що ми називаємо свідомістю, не можна дістати способом аналізу особливостей об'єкта, завдяки яким він стає доступним для суб'єкта, та наслідків відображувального процесу — форм мислення. Потрібно також вивчати ті процеси, що відбуваються в мозку, починаючи від збудження органів чуттів об'єктом пізнання та закінчуючи остаточними результатами розумового процесу, з'ясувати, що собою являє функція мозку по переробці матеріального в ідеальне, що саме відбувається в клітинах мозку. Важливо дослідити, які фізичні і хімічні стани нейронів забезпечують ці складні явища, яким є нейрофізіологічний механізм перетворення відчуттів у поняття, як локалізується і в якій формі зберігається в мозку минулий пізнавальний досвід, якими є структурні утворення субстрату мислення, що забезпечують збереження минулої інформації про об'єкт пізнання і порівняння, зіставлення з нею наявного «факту пізнання», в чому полягає критерій оцінки і в якій формі він виступає в процесі вибіркового засвоєння інформації і т. д.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 23.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 38.

Але лунають голоси про неправомірність постановки таких питань філософією, про те, ніби ці питання є прерогативою спеціальних наук про мозок, що «психофізіологічна проблема» є псевдопроблемою для філософії. Нерідко філософів, що намагаються пов'язати гносеологію з нейрофізіологією, звинувачують у натурфілософії, в тенденції до біологізації людини, у збоченні від принципів марксистської філософії у антропології, яка, мовляв, розглядає людину як соціальну, а не як біологічну істоту.

Немає потреби тут викладати хід дискусії з цієї проблеми⁷, про різні аспекти розуміння зв'язку свідомості з своїм субстратом, про прямо протилежні методологічні засади дослідження суті відображення. Проте слід підкреслити, що «психофізіологічна проблема» є псевдопроблемою тільки у разі метафізичного розриву сутності людини на соціальну і біологічну і заперечення їх діалектичного взаємопроникнення.

Найчастіше свідомість людини розглядають як «сторону соціальної форми руху матерії», як «суспільний продукт». І хоча визнають, що вона є продукт мозку, але його роль обмежують настільки, що наслідком цього є заперечення думки про те, що мислення є функція мозку. Наведемо міркування одного з авторів колективної праці «Ленінська теорія відображення і сучасність» А. П. Шептуліна: «Досить поширеним є твердження, що свідомість є продукт або наслідок фізіологічної діяльності мозку. Безперечно, свідомість пов'язана з певними фізіологічними процесами, що відбиваються в мозкові, але ці процеси самі по собі нездатні породити свідомість»⁸ (розрядка наша.— Б. К.). Далі цей автор категорично заявляє, що «...не можна визнати правильним твердження, що свідомість є функція, продукт, вияв або властивість фізіологічних взаємодій, тобто біологічної форми руху матерії. Вона є властивість, продукт, наслідок суспільних взаємодій, соціальної форми руху матерії, яка в знятому вигляді включає в себе усі інші нижчі форми руху, що передують їй, зокрема фізичну, хімічну і біологічну»⁹. У відповідь на це доречно було б нагадати відомі положення Ф. Енгельса і В. І. Леніна про мислення як функцію, продукт мозку¹⁰.

Нерідко, заперечуючи «психофізіологічну» проблему свідомості, твердять, що свідомість як продукт соціальних, а не нейрофізіологічних взаємодій має своїм носієм людину, «особистість», яка залежить від соціальних чинників, через що і мозок не є природним феноменом. Принаймні так треба витлумачити оцю думку: «...правильніше, на наш погляд, мовити про зв'язок свідомості не з фізіологічними процесами мозку, а з самим мозком, і не просто з мозком, а з людським мозком, бо тут певною мірою висловлюватиметься думка про належність мозку, як органу мислення, а разом з ним і свідомості, як його функції, до вищої форми руху матерії, ніж біологічна форма»¹¹ (розрядка наша.— Б. К.).

Звичайно, особистість — «продукт суспільних відносин» і має свідомість, яка накладає свій відбиток на неї. Але треба правильно визначити координацію і субординацію чинників, які творять, формують

⁷ Вона досить ґрунтовно викладена у роботі Д. І. Дубровського «Психічні явища і мозок» (М., 1971). Хоч ми і не погоджуємося з деякими аспектами аргументації автора, але вважаємо, що він правильно ставить питання про неминучість дослідження нейрофізіологічних процесів у тісному зв'язку з психогносеологічними утвореннями, про розкриття відповідності між ними.

⁸ Ленінська теорія відображення и современность. София, 1969, стор. 141—142.

⁹ Там же, стор. 142.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 71—72.

¹¹ Ленинская теория отражения и современность, стор. 142.

особу і детермінують її свідомість, розрізнити безпосередні і опосереднюючі детермінанти в тому зв'язку, що складається в процесі взаємодії між біологічним і соціальним, які зумовлюють свідомість як феномен людського існування і як детермінант «особистості».

Відомо, що людина залишається «особистістю», тобто соціальною істотою, доки вона не перестає бути «біологічною», тобто живою, доки мозок її здійснює функцію одержання та переробки інформації, що надходить як з соціального середовища, так і від її органів, і забезпечує реакції, адекватні її соціальній і біологічній потребам.

Соціальне в «особистості» тісно пов'язане з біологічним, тобто з тими фізіологічними процесами мозку, що зумовлюють свідомість, яка певним чином визначає ті психічні та інтелектуальні риси, які характеризують її.

Аналізуючи аргументи тих, хто нехтує «психофізіологічною проблемою» свідомості, доводиться констатувати, що вони побудовані на визнанні соціального як єдиного і безпосереднього детермінанта сутності людини, її свідомості і усіх духовних рис, якими визначається її «особистість». Але марксистсько-ленінська філософія, яка дає справжнє розуміння суті даної проблеми, визначаючи людину як «сукупність суспільних відносин» і роблячи акцент на соціальних детермінантах її «сутнісних сил», водночас підкреслює, що соціальні детермінанти діють не прямо і безпосередньо, а через біологічне — мозок і його структури, через нейродинамічні процеси і системи. Внаслідок впливу соціального відбуваються певні зрушення в біологічній сутності людини, але біологічне не втрачає своїх якісних особливостей і не перетворюється на соціальне.

Думка про діалектичне взаємопроникнення біологічного і соціального в людині добре розкрита в статті Ф. Енгельса «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Ф. Енгельс доводить: щоб стати соціальною істотою, людина мала дійти високого рівня біологічної будови мозку — рівня найвищої форми організованої матерії, який вдосконалювався під впливом м'ясної їжі та обробки її вогнем. Ці природні чинники були певною мірою зумовлені явищами, що належать до сфери соціального, — полюванням і зачатками поділу праці. Ф. Енгельс неодноразово підкреслював, що розвиток «соціального» спричинював певні зрушення і в біологічній організації людини: зокрема, під впливом праці і мови вдосконалювався її мозок, із мав'ячого перетворився на людський, а його подальший розвиток, розвиток здатностей до абстракцій і умовиводу зворотно впливав на працю і мову, і все це зумовило появу суспільства¹². Але з усього цього не можна робити висновок, що мозок людини став лише соціальним феноменом, що в ньому перестали відбуватися нейрофізіологічні процеси. Адже розвиток здатності до абстрактного мислення не може відбуватися без вдосконалення певних нейродинамічних структур мозку.

Думка про детермінацію соціального через біологічне в розвитку свідомості людини лежить в основі сучасної матеріалістичної нейрофізіології, яка визнає, що соціальні чинники спричинюють перекомбінацію нейрофізіологічних процесів, виникнення відповідних «функціональних» систем, які підлягають тим самим закономірностям мозкової діяльності. Наприклад, І. П. Павлов твердив, що поява соціального середовища викликала утворення у людини другої сигнальної системи, в якій діють ті самі фізіологічні закони, що й в успадкованій нами від наших тваринних предків першій сигнальній системі. Великий фізіолог вважав, що «людське мислення» пов'язане з особливістю

¹² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 456—457.

структури мозку; зокрема, він писав: «Вірогідно, лобні дольки і є орган цього додаткового суто людського мислення, для якого, однак, загальні закони вищої нервової діяльності мають, треба гадати, заллшати ся ті самі»¹³. В іншому місці він більш впевнено каже, що «основні закони, які встановлені в роботі першої сигнальної системи (яка є загальною для людини і тварини.— Б. К.) мають та кож управл яти і другою, тому що це робота все тієї ж нервової тканини»¹⁴.

Важливою причиною нехтування «психофізіологічною» проблемою свідомості як філософською є те, що свідомість фіксується в знанні і його практичному застосуванні, об'єктивується у феноменах і процесах, що становлять соціальну систему. Як писав К. Маркс, предметне буття промисловості — це чуттєво виявлена людська свідомість¹⁵. Мабуть, відштовхуючись від цього висловлювання К. Маркса, Е. І. Ільєнков пише: «Психологічні» визначення людини мають свою дійсність, своє «буття» не в системі нейродинамічних структур головного мозку, а в більш широкій і складній системі — в системі відносин людини з людиною, опосередкованій речами, створеними людиною для людини, тобто в системі відносин виробництва предметно-людського світу і здатностей, що відповідають організації цього світу»¹⁶.

Але твердження, що «психологічні визначення» людини виявляють своє «буття» в усій системі її практичної діяльності, не дає підстав заперечувати їх реальне існування в системі нейродинамічних структур головного мозку, виводити реальні психологічні та гносеологічні утворення, що ними характеризується «психологічна значеність» особи, за межі цих структур. Згадана Е. І. Ільєнковим складна система соціальної практики є також результатом зворотного впливу того, що спочатку формувалося в функціональних системах мозку та зберігалося в його структурних і динамічних утвореннях, результатом об'єктивації розумового процесу.

Сучасні наукові дані довели безпідставність заперечення відомих положень Ф. Енгельса про те, що все, що люди роблять, має спочатку пройти через їхню голову, і К. Маркса про те, що практичній дії передує «ідеальна» дія в голові людини. Ці думки К. Маркса і Ф. Енгельса експериментально доведені видатними фізіологами І. М. Сеченовим, який показав, що «моторне» зумовлене «сенсорним», та І. П. Павловим, який визначив поведінку як мислення у дії.

Плідні наукові пошуки в галузі гносеології, формуванні розумових здібностей людини і становленні особистості, у розкритті взаємозв'язку і взаємодії соціальних і біологічних передумов утворення психіки індивіда мають відбуватися на шляху інтегративного підходу до свідомості. Цьому певний час заважала тенденція до диференціації наук про «душу». В. І. Ленін вбачав плідність психофізіологічної теорії І. М. Сеченова саме в тому, що він «відкинув філософські теорії про душу і прямо взявся до вивчення матеріального субстрату психічних явищ — нервових процесів...»¹⁷.

Свідомість як феномен «сутнісних сил» людини цілком закономірно стала об'єктом дослідження лише на певному етапі розвитку людини. Та все ж вивчення відображувальної діяльності має довгу і складну історію, періоди якої визначаються на основі конкретних станів розробки проблем та на основі методологічних засад, на яких

¹³ І. П. Павлов. Полн. собр. соч., М., 1951, т. 3, кн. 2, стор. 233.

¹⁴ Там же, стор. 336.

¹⁵ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1959, стор. 594.

¹⁶ Э. Ильенков. Об эстетической природе фантазии. «Вопросы эстетики», вып. 6, 1964, стор. 59—60.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 122.

будувалася гносеологія. Історично першим зрушенням у дослідженні мислення був аналіз пізнавальних форм — відчуттів, понять, суджень тощо. Не важко побачити, що на цьому етапі увага зосереджувалася на пізнанні наслідків відображувального процесу. Тим часом процес діяння безпосереднього чинника, тобто мозку, що зумовлював можливість відображення, залишався в тіні. Щоправда, фізіологи вивчали мозок, його структуру, роль у житті людини, але, визнаючи його субстратом мислення, водночас уникали дослідження конкретних взаємозалежностей між нейродинамічними процесами та формами відображувальної діяльності.

Такий однобічний підхід до вивчення свідомості був виправданий до певного часу, доки не нагромадилися знання про форми мислення, про структуру мозку та нейрофізіологічні процеси в ньому, про зв'язок між певними розумовими, психічними і нейродинамічними процесами. Сучасна тенденція розвитку науки, що виявилася в інтеграції наукового пізнання, в появі наук «на стиках», дає підставу думати, що й науки про відображувальну діяльність підпорядковані цій об'єктивній, закономірній тенденції. Тому цілком справедливі нарікання П. К. Анохіна на філософів і деяких вчених, що досліджують субстрат мислення, за сепаратизм у вивченні відображувальної діяльності людини. «Не можна, — пише він, — не відзначити одну істотну хибу в цих загальних зусиллях: вони спрямовані тільки на *гносеологічний бік проблеми*, і, разом з тим, немає хоч якоїсь значної кількості праць, які акцентують на тому, *якими матеріальними засобами організм та особливо його мозок роблять достовірним відображуваний у мозку і свідомості зовнішній об'єктивний світ*»¹⁸.

Ніхто не може заперечувати, що двом протилежним тенденціям розвитку науки — диференціації та інтеграції — відповідають різні методологічні підходи. Ф. Енгельс, аналізуючи причини панування метафізичного методу протягом багатьох сторіч і виникнення наприкінці XVIII і початку XIX ст. діалектичного методу, дійшов висновку, що перший був характерний для «збираючої науки», а другий закономірно виник під впливом потреби в «узагальнюючій науці», яка мала об'єднати і осмислити зібрані дані.

Інтегративний підхід до вивчення свідомості на сьогодні підготовлений низкою передумов, зокрема практичною цінністю деяких аспектів нейрофізіологічних досліджень. Це добре розуміють деякі нейрофізіологи. На доказ цього наводимо зізнання П. К. Анохіна, який зауважує: «Проблема психічного для нейрофізіолога і філософа стала своєрідним «силоміром». Тільки виявивши власне ставлення до цієї проблеми, нейрофізіолог знаходить своє місце в потоці дослідницької думки і чіткіше накреслює перспективи своєї дальшої роботи. Саме ця обставина, я б сказав, спрямовуюче значення проблеми психічного, і робить її притягальним об'єктом для нейрофізіолога»¹⁹.

Нехтування необхідністю комплексного вивчення мислення як органічної єдності психологічних і нейрофізіологічних процесів і утворень об'єктивно свідчить про впевненість деяких філософів і психологів в абсолютній досконалості панівної тенденції дослідження свідомості. Але не всі філософи і психологи так оптимістично оцінюють цю тенденцію.

Окремі нейрофізіологи, психофізіологи ставили перед собою завдання — знайти психологічний еквівалент певним нейрофізіологічним функціям і станам мозку. Яскравим свідченням цього є рефлекторна

¹⁸ Ленинская теория отражения и современность. София, 1969, стор. 110.

¹⁹ Там же, стор. 122.

теорія, розроблена І. П. Павловим, його послідовниками та учнями. Почесне місце у дослідженнях нейрофізіологів цієї школи посідає проблема варіантності нейрофізіологічних механізмів в процесі відображення при відносній сталості структури мозку. Вчені дійшли висновку, що ця суперечність розв'язується внаслідок утворення функціональних систем в субстраті мислення.

Нейрофізіологи спиралися на ідеї І. П. Павлова, який твердив, що ускладнення розумової діяльності— поява «мовного мислення» — зумовила неминучість нового функціонального утворення — другої сигнальної системи. Виходячи з своєї концепції про органічний зв'язок між структурою і функцією, великий фізіолог дійшов висновку, що устаєність мовного мислення, яке спричинило появу другої сигнальної системи, привела до структурних змін в анатомічній будові мозку. Вчений висловив думку про те, що нейрофізіологічний механізм умовного рефлексу, який полягає в проторенні шляхів від нейронів, що спеціалізувалися на сприйманні одних подразників, до нейронів іншої спеціалізації, є механізм утворення асоціацій. І. П. Павлову належить гіпотеза про біохімічну природу тих процесів у нервових клітинах мозку, що відбуваються в ході відображення дійсності, та припущення про залежність її специфіки від специфічності подразника, сигнали від якого надходять у мозок.

Як бачимо, науки про мозок дедалі більше наближаються до неминучості вступити в такий союз з філософією, який може дати плідні наслідки для тих із них, що мають своїм об'єктом дослідження проблему відображення. Це розуміють і нинішні фізіологи, на думку яких, «...сучасна розробка теорії відображення має максимально розкрити та обґрунтувати конкретні механізми відображувального процесу, його форми та його роль в багатьох різновидах діяльності організму. І на цьому шляху теорія відображення має послуговуватися усіма сучасними досягненнями в пізнанні нервової діяльності, функціонуванні цілого мозку тощо...»²⁰.

Потребу комплексного вивчення відображувальної діяльності людини відзначають також психологи. Так, С. Л. Рубінштейн пише: «Психічна діяльність — це діяльність мозку, яка є разом з тим відображенням, пізнанням світу; ті самі психічні явища завжди виступають і як такі, і як інші. Два питання — різні і ніби різнорідні: одне — гносеологічне — про пізнавальне відношення психічних явищ до об'єктивної реальності; і друге — природничонаукове — про зв'язок психічного з мозком — взаємопов'язані настільки, що, розв'язавши певним чином одне із них, не можна вже розв'язати інакше, ніж відповідним, строго визначеним способом і друге»²¹.

За останні роки, а особливо в ході науково-технічної революції наука про мозок, про його нейродинамічні структури, функціональні системи, про біохімічні і біофізичні процеси в його клітинах, виявила тенденцію до інтеграції знань про відображувальний процес, що об'єктивно потребує і дозволяє ставити завдання дослідити діалектичну взаємодію між мисленням як функцією мозку і конкретними нейрофізіологічними процесами, що відбуваються в ньому і є неодмінною умовою відображення. Неважко побачити в цьому об'єктивний вияв діалектико-матеріалістичного підходу до проблеми свідомості, згідно з яким відображення слід розглядати як об'єкт дослідження в усіх його зв'язках і опосередкуваннях. Намагання вивчати форми і закони мислення

²⁰ П. К. Анохин. Теория отражения и современная наука о мозге. М., 1970. стор. 4.

²¹ С. Л. Рубинштейн. Бытие и сознание. М., 1957, стор. 7.

у відриві від тих нейрофізіологічних механізмів, що уможливають розумову діяльність, без використання досягнень нейрофізіології та інших наук, які вивчають мозок та його функції, призводять до односторонності у розв'язанні проблеми мислення.

Здобутки дослідження мозку та його функцій вже мають широкий вихід у практику, яка ґрунтовно підтвердила органічний зв'язок та залежність між нейрофізіологічними та відображувальними процесами. Так, медицина виявила в патології мозку причину багатьох відхилень від нормальної розумової діяльності, від здатності адекватно відобразити дійсність. Нею доведено, що захворювання мозку супроводяться відхиленням мислення від нормативного стану. З цього випливає, що, коли про патологічні процеси в мозку можна судити за патологією процесу мислення, то в основу вивчення нормальних процесів у мозку та нормального розумового процесу має бути покладений принцип, згідно з яким певним структурам та механізмам діяння мозку відповідають певні відображувальні психічні процеси та утворення.

Практичним підтвердженням плідності використання досягнень природничих наук, що вивчають субстрат свідомості, структуру та функції мозку, у дослідженні відображувального процесу є дані про відображення, отримані за допомогою кібернетики. Ця наука використала успіхи певного комплексу наук і підійшла до вивчення свідомості з погляду органічної єдності структури, механізмів субстрату мислення і форм вияву функцій мозку на усіх рівнях відображення ним дійсності. На таку особливість вивчення мислення кібернетикою звертають увагу філософи і природодослідники. Наприклад, І. Новик пише: «Кібернетика ставить в нових історичних умовах на новий, багатший фактами науковий ґрунт важливе світоглядне питання про природу свідомості, дає природничо-наукове обґрунтування діалектико-матеріалістичного розв'язання основного питання філософії, що показує вторинність, похідність свідомості щодо матерії і водночас підкреслює її активність та об'єктивну природу її законів»²² (розрядка наша.— Б. К.).

Думка, що філософам у дослідженні мислення слід обмежуватись вивченням його форм і законів, є не менш уразливою, ніж думка, що кібернетика не може правити за зразок підходу до дослідження мислення, оскільки вона, мовляв, тільки моделює деякі пізнавальні процеси. Адже й філософія вивчає не саме мислення як таке, а, як твердять лінгвісти і філософи, об'єктивізацію його форм у мовному матеріалі.

Питання про те, чи адекватно об'єктивується мислення в мові, чи є мова справді безпосереднім «носієм» думки, вирішується неоднозначно — з цього приводу в філософії і лінгвістиці існують прямо протилежні думки. О. Потєбня, наприклад, вважав, що слово безпосередньо не передає думки, а тільки спонукає людину до розумової діяльності. Більшість нейрофізіологів, значна частина лінгвістів, філософів і психологів вважають слово сигналом, знаком, який набуває значення тільки в голові людини, що сприймає, а саме його значення залежить від пізнавального досліду реципієнта. Відомо, що якщо людина не мала у своєму досвіді предмет, названий певним словом, то це слово виконує тільки функцію звукового подразника і не стане джерелом інформації про предмет, що його воно позначає. Тому є підстава твердити, що дослідження свідомості за мовними конструктами є дослідженням її відповідної моделі.

²² И. Новик. Кибернетика. Философские и социологические проблемы. М., 1963, стор. 24.

Моделювання думки мовними конструктами має труднощі, бо слово нерідко полісемічне і тому витлумачується по-різному, неоднозначно. Саме тому виявляють велику турботу про константність значень наукових термінів. Щоб краще дослідити відображувальний процес, моделювання його наслідку — форм мислення мовним матеріалом може і має бути доповнене моделюванням нейрофізіологічних процесів, завдяки яким відбувається акт відображення і репрезентація словом того, що насправді є біохімічним станом нейронів, біофізичним потенціалом, напруженням певних нервових клітин і структурних утворень.

Кібернетика дає можливість досліджувати мислення, моделюючи не тільки деякі функції, але й структури мозку. Відомо, що ЕОМ мають «пам'ять», здійснюють розумові операції — співвідносять інформацію, що безпосередньо надходить, з тією, яка збереглася в «пам'яті», роблять висновки. Як бачимо, моделююча функція їх однопорядкова з моделюючою функцією мозку людини. Отже, вивчаючи модель, ми розкриваємо деякі сторони оригінала, що особливо важливо для дослідження об'єктів, які не можна спостерігати безпосередньо.

Аналіз сучасного дослідження свідомості переконливо засвідчує, що комплексний, інтегративний підхід до цієї проблеми владно ступає в двері. Від нього не можна відсахнутися, бо від цього залежить можливість вдосконалення ЕОМ, які вже починають виконувати деякі розумові функції людини. Отже, такі дослідження мають не тільки теоретичне значення, а становлять величезний практичний інтерес, що має серйозно позначитися на науково-технічному прогресі.

Комплексний, інтегративний підхід до проблеми свідомості диктується світоглядною, методологічною суттю марксистсько-ленінської філософії. В. І. Ленін, розвиваючи марксистську діалектику, поставив серед інших і такі вимоги діалектичного методу у процесі пізнання: «Щоб дійсно знати предмет, треба охопити, вивчити усі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення»²³⁻²⁴. Серед 16 елементів діалектики В. І. Ленін визначив «з'єднання аналізу і синтезу, — розгляд окремих частин, і сукупність, підсумовування цих частин разом»²⁵; перехід «від співіснування до каузальності і від однієї форми зв'язку і взаємозалежності до іншої, більш глибокої, більш загальної»²⁶. Дослідження свідомості як органічної єдності нейрофізіологічних процесів і відповідних їм психічних форм і утворень саме і буде реалізацією ленінських методологічних засад в теорії пізнання.

* * *

В статті розкривається необхідність комплексного изучения сознания. Завещание В. И. Ленина о союзе философии с естествознанием, сформулированные им требования диалектики о необходимости учета всех связей и «опосредствований» в научном познании положены в основу полемики с противниками привлечения данных наук о мозге, о высшей нервной деятельности к изучению сознания с точки зрения философии. Аргументами в пользу комплексного изучения сознания философами, психологами, нейрофизиологами и учеными из других областей науки о мозге считаются практическая целесообразность, которая проявилась в кибернетике, в конструировании и функционировании ЭВМ, современная тенденция к интеграции наук, задачи воспитания, формирования личности.

²³⁻²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 70.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 205.

²⁶ Там же, стор. 205—206.

Філософія як наука і як навчальний предмет

Питання про відношення науки і навчального предмета є частиною, аспектом ширшої проблеми — співвідношення наукового дослідження і викладання, яка постала перед філософією ще на зорі філософської думки. Майже всі античні філософи так чи інакше, більшою чи меншою мірою виступали в ролі не тільки дослідників, а й викладачів. Якщо Фалес, Анаксимандр і Анаксімен не викладали свого вчення широкій аудиторії, а лише повідомляли розроблені ними ідеї в колі друзів, то для Піфагора, Ксенофана, Парменіда, Зенона, Анаксагора, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура і багатьох інших грецьких філософів викладання було одним із найважливіших різновидів їхньої громадської діяльності. Йому вони віддавали десятки років життя. А для софістів викладання було професією. Вони мандрували по грецьких містах і за плату навчали філософії і ораторського мистецтва. Педагогічною діяльністю софістів історія педагогіки датує виникнення вищої освіти¹, яка дістала дальший розвиток в античному світі насамперед у філософських школах Платона, Арістотеля та Епікура. У цих школах часом налічувалась значна кількість учнів. За деякими даними, на лекції Теофраста, безпосереднього наступника Арістотеля, збиралося близько двох тисяч слухачів².

Зв'язок, неподільність дослідження і викладання спостерігаємо за нового часу і в наші дні. Це характерне не тільки для філософії, але й для наукового пізнання взагалі. Луї де Бройль вважає викладання однією з важливих функцій науки. «Дослідження і викладання,— пише він,— майже невід'ємні одне від одного і найчастіше страждають від взаємної розрізненості. Дослідження живить викладання, а викладання потрібне для того, щоб факел науки переходив від попереднього покоління до наступного, посилює дослідження»³.

Наукове дослідження є неодмінною передумовою викладання. Розкриваючи об'єктивний зв'язок предметів і явищ, виражаючи їх у мовних формах, воно виробляє зміст навчання, постійно збагачує його новими даними. Без розвитку науки неможливий розвиток освіти. Водночас розвиток науки значною мірою залежить від розвитку освіти, особливо вищої, яка безпосередньо готує кадри для науки. Будучи двома сторонами духовного відтворення, наукове викладання і дослідження у своїй єдності благотворно впливають одне на одного.

Викладання завжди відіграло визначну роль у пропаганді результатів дослідження, в залученні в ряди дослідників нових сил, в створенні наукових шкіл — творчих співдружностей дослідників, об'єднуваних спільністю розуміння наукових ідей, цілей і завдань, які стоять перед наукою. Це справедливо не тільки щодо античності і середньовіччя, коли через відсутність книгодрукування ті чи інші концепції ставали відомими майже лише завдяки безпосередньому спілкуванню

¹ Див. Г. Е. Жураковский. Очерки по истории античной педагогики. М., 1963, стор. 115; И. Цветаев. Из жизни высших школ Римской империи. М., 1902, стор. 5.

² И. Цветаев. Згадана праця, стор. 5, 6.

³ Луи де Бройль. По тропам науки. М., 1962, стор. 344.

їх авторів із слухачами, серед яких вони знаходили своїх прихильників і послідовників, але й для пізніших періодів історії. Так, філософія Гегеля спочатку поширювалася в Німеччині в основному завдяки педагогічній діяльності її творця⁴. Важкодоступна для розуміння мова, туманна, надто абстрактна форма викладу, властива творам мислителя, не сприяли популяризації його філософської системи. Та в лекціях, зважаючи на склад слухачів, Гегель викладав своє вчення більш приступно, полегшуючи його розуміння коментарями, прикладами, аналогіями тощо⁵. Серед своїх студентів він знайшов і перших своїх послідовників.

І в наш час у формуванні наукової школи педагогічної діяльності її засновника, як звичайно, належить досить важливе місце.

Викладання позитивно впливає на дослідження і в іншому розумінні. Оскільки педагогічна діяльність у вищій школі має по суті творчий, науково-дослідний характер, розв'язання вченим педагогічних завдань нерідко сприяє розв'язанню дослідних завдань. Методичні вимоги до розміщення матеріалу в лекціях та підручниках (послідовність, систематичність тощо), потреба аналізу в навчальному процесі різних, часом протилежних теоретичних побудов, що стосуються того самого предмета дослідження, знання не лише усталеного в науці, але й проблематичного, є своєрідним каталізатором творчого мислення, спонукають викладача шукати нові рішення.

У процесі педагогічної обробки наукового матеріалу були зроблені й епохальні відкриття. Так, працюючи в лютому 1860 р. над «Основами хімії», Д. І. Менделєєв у ході роздумів про послідовність розміщення простих тіл (елементів) у навчальному курсі дійшов відкриття періодичного закону. Про це він писав: «...Головне — періодичність елементів, знайдена саме під час обробки «Основ хімії»⁶. Завдання методичного характеру, з яким зіткнувся Д. І. Менделєєв, пишучи підручник, відіграло тут роль стимулятора наукової творчості. Пошуки способів його розв'язання привели до постановки наукової проблеми, яка була блискуче вирішена.

Історія вищої і, зокрема, філософської освіти, має багато фактів, що засвідчують неспроможність думки, яка існує і нині серед частини викладачів, ніби навчальне, педагогічне суперечить науковому. Вривання дидактичних принципів, логіко-гносеологічних і психологічних особливостей навчального процесу не перешкоджає глибокому і творчому викладові наукового матеріалу, не призводить до зниження його теоретичного рівня, не заважає викладачам одержувати нові наукові результати. Навпаки, студентська аудиторія завжди з властивим їй потягом до нового є найсприятливішим місцем для пошуків і апробування нових наукових ідей.

Не випадково як раніше, так і тепер багато які філософи, перш ніж публікувати результати своїх досліджень, вважають за потрібне перевірити їх, включивши до навчальних курсів.

Педагогічні умови не завадили Гегелю створити свою концепцію історії філософії під час читання лекцій студентам Ієнського і

⁴ Див. К. Фішер. Історія нової філософії, т. VIII, Первый полутом. М.—Л., 1933, стор. 99.

⁵ «Гегель у своїх лекціях не такий темний, як у своїх писаннях; навпаки — він ясний і зрозумілий, бо дуже зважає на здібності засвоєння своїх слухачів. Але найкраще в ньому те, що коли він і не розвиває поняття певного предмета філософськи, а переходить до звичайних уявлень, він неодмінно потрапляє в центр» (Л. Фієрбах. Избранные философские произведения, т. I, М., 1955, стор. 241—242).

⁶ Цит. за кн.: Б. М. Кедров. День одного великого открытия. М., 1958, стор. 13.

Гейдельбергського університетів. Ф. Енгельс схарактеризував «Лекції з історії філософії», як «один з найгеніальніших творів»⁷ Гегеля. Значні наукові результати одержав Л. Фейербах, читаючи цикл публічних лекцій про суть релігії (1848—1849, Гейдельберг). В. І. Ленін уважно простудіював і докладно законспектував «Лекції про суть релігії» Л. Фейербаха.

Вихідні ідеї свого економічного вчення К. Маркс розвинув, коли читав публічні лекції в Німецькому робітничому товаристві в грудні 1847 р. в Брюсселі. Пізніше (квітень 1849 р.) на основі цих лекцій він створив працю «Наймана праця і капітал», яка посіла помітне місце в обґрунтуванні матеріалістичного розуміння історії.

Лекція «Про державу», прочитана В. І. Леніним у Свердловському університеті 11 червня 1919 р., є не тільки взірцем лекторської майстерності, але й вкладом у теоретичну скарбницю марксизму.

Умови педагогічної праці з властивою їй регламентацією стимулюють досліду роботу викладачів, коли результати досліджень безпосередньо включаються в навчальний курс. Досить показовим щодо цього є приклад Гегеля. Уперше свою філософську систему як єдине ціле він виклав у «Філософській пропедевтиці», яка була створена 1808—1811 рр. і становила підручник для гімназистів. Книжка ця складається із власних записів філософа, що лягли в основу його лекцій, і записів, зроблених слухачами на його прохання. Увесь цей матеріал Гегель неодноразово переробляв.

Пізніше, працюючи в Гейдельбергському університеті, філософ дав більш розгорнутий виклад своєї системи також у підручнику «Енциклопедія філософських наук». У передмові до першого видання «Енциклопедії» він зазначав: «Потреба дати моїм слухачам посібник з моїх філософських читань є найближчим приводом до того, щоб видати цей огляд філософії у всьому її обсязі раніше, ніж я це передбачав зробити»⁸. Далі автор зауважує, що ці самі обставини змусили його стисло викласти другий і третій розділи своєї системи (філософію природи і філософію духу) раніше, ніж вони були так ґрунтовно розроблені, як його логіка у виданій до того «Науці логіки».

Визано, що педагогічна форма викладу «Енциклопедії» і «Філософії права» аж ніяк не пошкодила їхньому теоретичному змістові. А дехто схильний вважати таку форму достоїнством праць Гегеля. «Філософія Гегеля,— пише К. Фішер,— розвивалася в першій половині дев'ятнадцятого століття і завдяки своїй широті, єдності системи і методичному ходові викладу, зручному для викладання і вивчення стала панівною серед найширших кіл освіченої громадськості протягом одного покоління»⁹ (розрядка наша.— А. Н.).

Не слід вважати, що вплив педагогічних вимог на форму викладу результатів дослідження є чимось випадковим, не обов'язковим. Скоріше навпаки. Дослідник, викладаючи одержані результати, має брати до уваги і педагогічні вимоги (приступність, послідовність тощо), оскільки він адресує свою працю читачеві. Методика навчального процесу і, зокрема, ухвалені нею в той чи інший період форми навчання впливають на структуру наукових праць, систематику вміщеного в них матеріалу, їхній стиль тощо. Цей факт особливо легко помітити в творах тих авторів, які поєднують дослідження з викладанням.

Провідною формою навчання в Академії Платона була бесіда. Це, безперечно, багато в чому зумовило те, що Платон викладав свої

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 169.

⁸ Гегель. Соч., т. I, М., 1929, стор. 3.

⁹ К. Фішер. Згадана праця, стор. XV.

погляди у формі діалога, який має низку достоїнств: насамперед дозволяє показати ідею в її діалектичному саморусі за допомогою зіткнення протилежних поглядів, зняття суперечності, виникнення нової суперечності і т. д. Проте у формі діалога мало можливостей для систематизації наукового матеріалу. Відзначаючи це, Гегель писав про філософію Платона, що в її діалогах «відсутній систематичний зв'язок»¹⁰.

Методика навчання в Лікеї Аристотеля, в якій провідне місце належало лекціям, дістала відповідний відбиток і у формі творів засновника цього закладу. В історії педагогіки вважається установленим факт, що багато творів Аристотеля є аспектами лекцій, які мають на собі сліди усного викладу¹¹. З цим погоджуються і історики філософії. Наприклад, Б. Рассел відзначає: «Аристотель як філософ багато в чому відрізняється від своїх попередників. Він перший почав писати як професор; його трактати систематичні, його міркування поділені на рубрики, він — професійний вчитель, а не нахненний пророк. Його праці відзначаються критичним характером, ретельністю, прозаїчністю, без будь-якого сліду вакхічного ентузіазму»¹².

Послідовність і східчатість навчального процесу, яка має передумовою рух при засвоєнні знання від простого до складного і відповідний порційний поділ навчального матеріалу, найбільш зручний для оволодіння знанням і контролю за ходом навчання, а також необхідність дати тим, хто навчається, «всю» науку за обмежений проміжок часу — ці та інші особливості логіки і психології навчання потребують строго відібрати і систематизувати навчальний матеріал у масштабі не лише окремих теорій, а й усієї науки. У науковому дослідженні, особливо в умовах зростаючої диференціації наукових знань і дедалі вужчої спеціалізації дослідників, така масштабна систематизація наукового матеріалу з ретельним визначенням усіх елементів науки, як звичайно, не здійснюється. Це завдання розв'язується під час розробки навчальних курсів, які покликані дати тим, хто навчається, систему науки. Функція систематизації наукових знань завжди тою чи іншою мірою реалізувалася у сфері освіти. Значення її навряд чи зменшиться в найближчому майбутньому (можна припустити, що воно навіть зросте), оскільки в розвитку науки диференціація знань випереджає їх інтеграцію¹³.

Систематизація навчального матеріалу в навчальних курсах підпорядкована в кінцевому підсумку реалізації педагогічних цілей. Проте її значення не обмежується рамками викладання. Педагогічний виклад системи науки в навчальних курсах впливає на розвиток науки, зокрема на її «суто» науковий виклад, на розуміння співвідношення її структурних одиниць тощо. Цю думку неодноразово висловлювали під час дискусій 60-х років про структуру курсу марксистсько-ленінської філософії¹⁴. Аналізуючи причини і обставини, що зумовили поділ марксистської філософії на діалектичний і історичний матеріалізм, Л. А. Қоган вбачає джерела цього в узвичаєному в 30-х роках членуванні курсу марксистської філософії на два відповідні розділи. «Так поступово входила в ужиток формула «діалектичний і історичний

¹⁰ Гегель. Соч., т. X. М., 1932, стор. 223.

¹¹ Див. Г. Е. Журавовский. Очерки по истории античной педагогикки. М., 1963, стор. 253.

¹² Б. Рассел. История западной философии. М., 1959, стор. 182.

¹³ Я. А. Пономарев. Знание, мышление и умственное развитие. М., 1967, стор. 5.

¹⁴ Див. А. И. Вербиц, А. Е. Фурман. Структура науки определяется ее предметом. «Вопросы философии», 1964, № 8, стор. 135.

матеріалізм». Вона була підготовлена попереднім поділом філософії марксизму на діалектичний та історичний матеріалізм, що вкорінився в практиці викладання»¹⁵.

Аналіз відношення наукового дослідження і викладання розкриває не тільки їх неподільність, єдність, співробітництво, але й наявність між ними суперечності. Вони насамперед пов'язані з тим, що викладання не встигає за розвитком науки, що воно навіть і в найідеальнішому випадку не може відбуватися паралельно з дослідженням (для засвоєння нових наукових результатів і включення їх в навчальний процес завжди потрібен певний час). Тенденція до відставання викладання від дослідження посилюється внаслідок зростання темпів розвитку науки, експоненціального збільшення обсягу наукових знань. «Наука і її практичне застосування в житті розвиваються нині такими темпами, що багато чого з нещодавно знайденого, відкритого нерідко застаріває раніше, ніж потрапляє в підручники і курси лекцій»¹⁶.

Відставання викладання від наукового дослідження¹⁷ інколи пояснюють деякими особливостями педагогічного процесу. Зокрема, зазначають, що розв'язання освітніх і виховних завдань потребує включення в навчальний процес насамперед знань усталених, вірогідних і надання їм досить стійкої форми, незважаючи на те, що істотною рисою дослідження є зміна знань, їх розвиток. Надання знанням стійкості, певної завершеності у викладанні неминуче, оскільки воно має не тільки повідомляти знання, але й переконувати в їх істинності, формувати в учнів певну життєву позицію, виробляти у них соціальні цінності.

Кажучи про властиве викладанню тяжіння до усталеності знань, яка суперечить рухові наукового дослідження з його постійним неспокоєм, Луї де Бройль характеризує цю суперечність між викладанням і дослідженням як відношення між «братами-ворогами, об'єднаними родинними путами, які ніколи не можна розірвати»¹⁸. Він застерігає викладачів від небезпеки догматичного ставлення до наукового матеріалу, що його вони висвітлюють протягом багатьох років, від притуплення здатності сприймати нові ідеї.

Звичайно, така суперечність існує. Проте Луї де Бройль, на нашу думку, характеризує її, вживає неадекватні терміни — «брати-вороги», «антагонізм» та ін. Мабуть, це якоюсь мірою пояснюється застосованою ним метафоричною формою виразу.

Методика викладання філософії має твердо враховувати об'єктивно існуючу тенденцію до відставання викладання від дослідження і виробити достатньо ефективні заходи, які б протидіяли їй. До них належить насамперед інтенсифікація наукових досліджень на кафедрах філософії з врахуванням потреб викладання, усе більше включення в навчальний процес елементів дослідження. Методика викладання має постійно вдосконалювати зміст навчання відповідно до зроста-

¹⁵ Л. А. Коган. О структуре марксистской философии. «Вопросы философии», 1966, № 7, стор. 85.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Промова на Всесоюзному зльоті студентів. «Радянська Україна», 20 жовтня 1971 р.

¹⁷ А. А. Ляпунов вважає, що існує розрив між змістом сучасної освіти і змістом сучасних наукових знань (див. його статтю: Система образования и система наук. «Вопросы философии», 1968, № 3, стор. 38). Таку саму думку висловлює Л. Б. Баженов щодо філософської освіти: «...Стає особливо помітний (і навіть нестерпний) розрив між досягнутим рівнем наукової роботи в галузі філософії і рівнем навчальної літератури, що обмежується, як звичайно, традиційною проблематикою. Нам здається, що назріла потреба серйозно подумати про ліквідацію цього розриву» («Вопросы философии», 1969, № 4, стор. 167).

¹⁸ Луи де Бройль. По тропам науки. М., 1962, стор. 344.

ючих вимог суспільства до філософської освіти і темпів розвитку філософської науки. Для цього треба розробити теорію навчального предмета, розкрити принципи його побудови, з'ясувати шляхи його вдосконалення.

Науково-методичного обґрунтування курсу марксистсько-ленінської філософії ми поки що не маємо¹⁹. Він удосконалюється на основі узагальнення і врахування педагогічного досвіду. Проте стає дедалі зрозуміліше, що розвиток філософської освіти не може бути досить ефективним, якщо виходити лише з емпірії. Потрібна теоретична концепція, яка б охопила весь педагогічний досвід, зважаючи на його позитивні і негативні сторони, дозволила б планувати розвиток філософської освіти на основі наукового прогнозування.

Аналізуючи вузівський курс філософії, в науково-методичній літературі звичайно не формулюють строго питання про те, що являє собою марксистсько-ленінська філософія як навчальний предмет, як він відноситься до марксистсько-ленінської філософської науки. Нерідко ще автори, акцентуючи свою увагу на єдності навчального предмета і науки, не зважають на наявні між ними розбіжності, на специфіку кожної з цих сторін відношення. Попри всю їх єдність марксистсько-ленінська філософія як наука і як навчальний предмет не є тождеством. Вони розрізняються за своїми цілями, змістом, структурою і формою буття.

Метою марксистсько-ленінської філософської науки є пізнання загальних законів дійсності і використання результатів пізнання для революційного перетворення цієї дійсності. А навчальний предмет підпорядкований досягненню педагогічних цілей. Він створюється і слугує для виконання завдань навчання і виховання.

Вузівський нормативний курс з філософії не охоплює, як відомо, всього змісту марксистсько-ленінської філософії. Він містить лише основний її зміст. Це, зокрема, дістає своє відбиття в усталеній у нас назві підручників — «Основи марксистсько-ленінської філософії». Філософія діалектичного і історичного матеріалізму глибше і ширше, ніж навчальний предмет, відображає об'єкт пізнання. Це зрозуміло для кожного, якщо навіть враховувати, що за своєю проблематикою навчальний предмет в одному розумінні ширше від проблематики діалектичного і історичного матеріалізму. З педагогічних міркувань в нього включають деякі теми, які за своїм змістом є історико-філософськими: «Боротьба матеріалізму і ідеалізму в домарксистській філософії», «Виникнення марксистської філософії і основні етапи її розвитку», «Критика сучасної буржуазної філософії», «Критика сучасної буржуазної соціології».

Відмінність навчального предмета від науки за змістом зумовлює неможливість їх збігу і за структурою. Оскільки навчальний предмет включає в себе не всі елементи науки, це неминуче позначається на їхній організації. Крім того, на структуру навчального предмета впливають цілі навчання і виховання, а також психолого-гносеологічні закономірності засвоєння навчального матеріалу. Не лишається безслідним для структури навчального предмета і включення в нього тих проблем, які зумовлені не логікою самої науки, але конче потрібні з

¹⁹ Дослідженню змісту навчання надається мало уваги як в загальноосвітній, так і у вищій школі. Це можна не погодитися з таким твердженням Г. П. Щедровицького: «Питанням «як навчати» займалися багато, і щодо цього одержано численні результати. На противагу цьому питання «чого навчати» по суті справи не було предметом наукового вивчення в педагогіці» (Место логических и психологических методов в науке. «Вопросы философии», 1964, № 7, стор. 40).

погляду логіки її вивчення (це стосується насамперед тільки-но згаданих історико-філософських тем).

Марксистсько-ленінська філософія як наука і як навчальний предмет розрізняється і за формою свого буття. В аспекті результатів дослідження реальним буттям філософії діалектичного матеріалізму є теорії, створені дослідниками. Вони викладені в філософських працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна та їхніх послідовників. А навчальний предмет існує як навчальні курси (навчальні програми і підручники), створені педагогами на основі наукових теорій.

Марксистсько-ленінська філософія як навчальний предмет — це система знання, створена внаслідок науково-методичної розробки філософії діалектичного і історичного матеріалізму і призначена для оволодіння нею студентами. Це педагогічний виклад філософії марксизму-ленінізму, її проекція у сфері навчання і виховання.

Визначаючи поняття «навчальний предмет», в нашій педагогічній літературі, звичайно, вказують на те, що він є дидактичною переробкою даних наук, дидактично обґрунтованою системою знань²⁰. Нам здається, що більш адекватним тут буде термін не «дидактичний», а «науково-методичний».

Будучи загальною теорією освіти і навчання, дидактика не компетентна конкретно визначити зміст освіти у кожній навчальній дисципліні. Це прерогатива методик викладання.

Давно відомо, що «науковий і педагогічний виклад науки — це різне»²¹. Науковий виклад характеризується насамперед тим, що він здійснюється безпосередньо з погляду новітніх досягнень науки, з позицій верхніх поверхів будівлі науки. Автор публікації (або оратор) виходить із того, що читачі (або слухачі) так само добре володіють науковим матеріалом, як і він сам (принаймні достатньо, щоб зрозуміти викладувані ідеї). Його не бентежить ні глибина використовуваного знань, ні їх повнота.

Педагогічний виклад науки має виходити з тверезого врахування рівня підготовки тих, що навчаються, із наявного запасу їхніх знань, набутих умінь та навиків, із цілей навчання і виховання, психолого-гносеологічних особливостей навчального процесу. Все це неминує відбивається на повноті і глибині викладу змісту науки, спричинює застосування ілюстрацій, повторний розгляд проблем, що раніше вивчалися, і т. д. Хоча навчальний предмет у вищій школі відбиває також науку з позицій її верхніх поверхів, проте на відміну від «суто» наукового викладу досягає цього поступово, в міру того, як студенти засвоюють більш доступні нижні поверхи науки (які також тлумачать згідно з новітніми науковими результатами).

Отже, між «суто» науковим і педагогічним викладом науки є відмінності, однак немає якоїсь принципової межі, що робить їх несумісними. Відрізняючись від дослідницького викладу, педагогічний виклад завжди має бути науковим. Помиляються ті, хто, абсолютізуючи реально існуючі відмінності між наукою і навчальним предметом, схильні розглядати навчальний предмет як щось цілком відмінне від науки і таке, що має з нею досить далекий зв'язок. Такої крайності дійшов, наприклад, Г. П. Щедровицький, який щодо змісту навчання в загальноосвітній школі відзначає таке: «...Зміст навчання — це аж ніяк не наука як така і не деякі «основні» розділи науки, а цілком особливі

²⁰ Див. «Советская педагогика», 1965, № 7, стор. 3: Педагогическая энциклопедия, т. 3. М., 1966, стор. 480.

²¹ К. Д. Ушинский. Избранные педагогические сочинения, т. II, М., 1939, стор. 213.

«утворення», особливі структури змісту, створювані спеціально для виховання і навчання підростаючих поколінь»²². І коли навіть узяті до уваги полемічний тон статті Г. П. Щедровицького і його прагнення підкреслити факт педагогічної переробки змісту науки щодо створення навчальних предметів, все ж не можна погодитись з тим, що зміст навчання в школі не є наукою.

Водночас неправильно стверджувати, що в школі чи навіть у вузі науку вивчають у тій формі вираження, яка складається в ході історичного розвитку науки. Вивчати «науку як таку» (а отже і марксистсько-ленінську філософію), без попередньої педагогічної переробки не можна²³. Перед кожним із тих, хто вивчає (і хто викладає), постає питання: з чого слід починати вивчення науки — з історично найдавніших її теорій, чи з новітніх її здобутків? А це вже педагогічна проблема. Виникає ще низка аналогічних питань, не розв'язавши які, не можна рухатися вперед у справі навчання. «Щоб бути засвоєним людиною в процесі навчання, знання, вироблені у верхніх ланках дослідної діяльності, мають зазнати відповідної обробки, перетворитися в навчальний матеріал. Ця обробка стосовно потреб сфери освіти становить зміст дальших ланок, аналогічних прикладним дослідженням і розробкам»²⁴.

Не довільне конструювання змісту навчання на основі абстрактних посилок, а дослідження змісту марксистсько-ленінської філософії, її структури, історії її розвитку, взаємодії з іншими науками, досвіду її викладання — ось що має лежати в основі вдосконалення навчального предмета. Зрозуміло, що при цьому потрібно повною мірою враховувати педагогічні цілі і особливості пізнавальної діяльності тих, хто навчається.

На жаль, такі дослідження перебувають в зародковому стані. Досі ще не вивчена історія формування філософських курсів у вищих навчальних закладах країни в перші роки Радянської влади, не з'ясовано і не розкрито основні тенденції зміни її змісту і структури в наступні роки. Такі дослідження, крім теоретичного інтересу, мають велике практичне значення. Дальше удосконалення курсу марксистсько-ленінської філософії навіть за умови найдокладнішого теоретичного обґрунтування змін, що їх вносять у нього, має спиратися на осмислений попередній досвід викладання.

Головне призначення навчального предмета полягає в тому, що він визначає зміст освіти (і виховання), відповідає на питання: «чого навчати?». Навчальна програма курсу марксистсько-ленінської філософії, підручники, плани семінарських занять та інші методичні документи визначають ту суму знань, яку належить засвоїти студентам. Імплицитно вони містять також ті уміння і навички, які мають бути вироблені у студентів у процесі оволодіння знаннями, формування у них діалектико-матеріалістичного світогляду та інших комуністичних рис особистості. Освітня і виховна — головні, нерозривно пов'язані функції марксистсько-ленінської філософії як навчального предмета. Ці функції визначаються цілями викладання, впливають із суті філософії діалектичного матеріалізму.

²² Г. П. Щедровицький. Место логических и психологических методов в педагогической науке. «Вопросы философии», 1964, № 7, стор. 42.

²³ «Науки, що містяться в монографіях, статтях, публікаціях, лабораторіях і кабінетах, обсерваторіях і природничонаукових музеях тощо, в цьому природному стані малопридатні для навчання. Тому-то студенти і вивчають не науки, а навчальні дисципліни» (И. Я. Конфедератов. Наука и учебная дисциплина. «Вестник высшей школы», 1971, № 6, стор. 16).

²⁴ Г. Н. Волков. Наука и общество. М., 1967, стор. 18.

Звертаючи увагу на визначальний вплив цілей навчання і виховання, на зміст філософської освіти, не слід ці цілі розглядати як щось зовнішнє щодо змісту марксистсько-ленінської філософії. Саме ця філософія, досліджуючи закономірності розвитку суспільства, установила, що поряд із соціально-економічними перетвореннями виховання всебічно розвиненої людини, яка оволоділа всіма духовними цінностями, а серед них і науковим світоглядом, є найважливішою умовою побудови повного комунізму. Вона не тільки науково виразила соціальну потребу, але й сама є засобом її реалізації у сфері виховання й освіти. Звичайно, конкретні педагогічні цілі впливають на визначення обсягу засвоєваних знань і структуру курсу (відповідно до профілю вузу і кількості навчальних годин), проте вони не впливають і не можуть впливати на основний зміст курсу, який визначається змістом марксистсько-ленінської філософської науки. Хоча навчальний предмет є похідним від науки, однак таким похідним, яке адекватне самій науці як за змістом, так і структурою. Цього потребує дидактичний принцип науковості навчання.

Створюючи навчальний предмет, не можна розглядати науку як «сировий матеріал», з якого довільно висмикуються окремі положення, вздовж і поперек переक्रюється зміст науки. Марксистсько-ленінська філософія є світоглядом і загальним методом наукового пізнання завдяки тому, що, правильно відбиваючи дійсність, вона становить систему знання. Тільки в такому вигляді (а не як довільна конструкція випадково набраних елементів) вона може виступати як ефективний засіб освіти і виховання. Не можна тому погодитися з таким твердженням: «Окремі компоненти навчального предмета і їхні зв'язки між собою визначаються цілями навчання і особливостями розумового розвитку учнів»²⁵. У цьому разі І. І. Логвинов не бере до уваги вплив системи науки на побудову навчального предмета. Далі, в тій самій своїй праці він доходить протилежного висновку: «...Наукові знання не можуть бути виділені (під час створення навчального предмета.— А. Н.) на основі педагогічних критеріїв: ...вирізнєння наукових знань є продукт аналізу науки з погляду сучасної картини світу»²⁶.

Розуміння навчального предмета як педагогічного викладу науки потребує під час його створення керуватися педагогічними критеріями (цілі навчання і виховання, психолого-гносеологічні особливості навчання, місце і роль курсу в системі вищої освіти тощо) і такою ж мірою науковими критеріями (адекватний виклад змісту і логіки науки, включення в курс не тільки класичного змісту науки, але і її новітніх досягнень тощо). Причому додержання педагогічних вимог не спричинює нехтування науковими вимогами і навпаки. Педагогічне і наукове, незважаючи на те, що вони розрізняються між собою, що між ними можливі суперечності, не виключають одне одного. Дедалі глибше проникнення філософії марксизму-ленінізму в об'єктивні закони дійсності не тільки підвищує її наукову значимість, але й робить могутнішим засобом цілеспрямованого перетворення цієї дійсності, і зокрема, в педагогічному розумінні,— могутнішим засобом освіти і виховання.

Удосконалення курсу марксистсько-ленінської філософії потребує спільних зусиль філософів-педагогів, що мають великий досвід викладання і здійснюють науково-методичні дослідження, і визначних філософів-дослідників. Таке співробітництво стане гарантією того, що будуть враховані повною мірою як педагогічні, так і наукові вимоги, що

²⁵ І. І. Логвинов. К теорії побудови навчального предмета. «Советская педагогика», 1969, № 3, стор. 92.

²⁶ Там же, стор. 97.

стоять перед навчальним предметом²⁷. Воно сприятиме тому, що науковій обгрунтованості змісту курсу цілком відповідатиме його методична досконалість.

Навчальний предмет має бути методично обгрунтованою системою філософського знання. Системність — атрибутивне визначення наукового знання. Завдяки своїй системності наукове знання на основі наявних результатів здатне одержувати нові результати, відкривати і осягати невідоме. Це справедливо і щодо індивідуального пізнання, що відбувається під час навчання. «Тільки система, звичайно, розумна, яка впливає із самої сутності предметів, дає нам владу над нашими знаннями»²⁸. Навчальний предмет покликаний відповісти на два важливі методичні питання: «чого навчати» і «в якій послідовності навчати». Характер відповіді на них визначає зміст і структуру курсу.

* * *

Совершенствование вузовского философского образования требует исследования ряда важных логико-гносеологических и методических проблем. К их числу относится проблема соотношения марксистско-ленинской философии как науки и как учебного предмета. От характера ее решения зависит выработка принципов, определяющих содержание учебного курса по философии и его структуру. Проблема соотношения науки и учебного предмета является частью, аспектом более обширной проблемы — соотношения исследования и преподавания. Последняя встала перед философами на заре философской мысли и не утратила своей актуальности до наших дней.

Марксистско-ленинская философия как наука и как учебный предмет находятся в единстве, которое, однако, не исключает различий. Они касаются целей, содержания, структуры, формы бытия каждой из этой сторон отношения. Марксистско-ленинская философия как учебный предмет — это система знания, созданная путем научно-методической переработки философии диалектического и исторического материализма и предназначенная для овладения ею учащимися. Это педагогическое изложение философии марксизма-ленинизма, ее проекция в сфере обучения и воспитания. Учебный предмет должен быть адекватным отражением марксистско-ленинской философии. При его создании, наряду с логико-гносеологическими критериями, необходимо учитывать и педагогические критерии (цели обучения и воспитания, место курса в системе образования, психологические особенности учебного процесса и т. д.).

Від редакції. Цією статтею журнал починає обговорення проблеми співвідношення марксистсько-ленінської філософії як науки і як навчального предмета, а також питань викладання філософських дисциплін у вузах. Запрошуємо викладачів взяти участь у обговоренні цих проблем і питань.

²⁷ Г. П. Щедровицький вважає, що залучення до складання шкільних програм видатних представників конкретних наук нічого не дає. «Визначення змісту навчання в школі, — пише він, — має бути справою науки педагогіки. Це впливає, зокрема, з того, що характер його визначається, з одного боку, цілями освіти, а з другого — механізмом і закономірностями процесів навчання» (Згадана праця. «Вопросы философии», 1964, № 7, стор. 42).

²⁸ К. Д. Ушинский. Собр. соч., т. 5, стор. 355.

Про метод експертних оцінок в індустріальній соціології

Метою більшості конкретно-соціологічних досліджень, що проводяться у колективах промислових підприємств, є наукове обґрунтування планів соціального розвитку. Ця обставина, очевидно, певною мірою звужує можливий діапазон індустріально-соціологічної тематики, а також визначає специфічно прикладний характер досліджень. Проте, з іншого боку, вона дещо полегшує оцінку їх практичної ефективності. Можна вважати, що наукова коректність та практична достовірність результатів соціологічних досліджень, які проводяться в межах соціального планування на рівні окремих виробничих колективів, значною мірою зумовлюються застосовуваною методикою, зокрема вибором методів збору інформації.

Останнім часом у соціологічній літературі, на конференціях, нарадах та семінарах постійно зазнає критики надмірне, одностороннє захоплення методом анкетного опитування в індустріально-соціологічних дослідженнях. І дійсно, саме цим методом збору інформації переважно характеризується робота соціологів, особливо заводських. За причину тут правлять, очевидно, позірні легкість та репрезентативність цього методу, що власне й робить його надто привабливим в очах заводських — та й не тільки заводських — соціологів-початківців.

Звичайно, вихід з такої ситуації — питання часу. Ця односторонність долатиметься в міру професійного зростання соціологів. Але безумовно й те, що це має статися не шляхом механічного залучення інших методів або відмови від анкетування. При відборі методів дослідження слід зважати принаймні на такі міркування. По-перше, необхідно шляхом порівняльного аналізу визначити можливості різних методів збору інформації і вибрати найбільш придатні для мети того чи іншого дослідження. По-друге, спиняючись на одному з методів, необхідно зважати не тільки на мету дослідження, а й на специфічні особливості об'єкта дослідження (розміри колективу, характер виробництва, підготовленість респондента тощо). Нарешті, слід враховувати технічні можливості обробки інформації, одержаної в той чи інший спосіб.

З огляду на сказане, видається доцільним поділитися досвідом, що його набув відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР. Так, проводячи дослідження, результати яких вже використано чи використовуються при соціальному плануванні в колективах підприємств (Львівське виробниче об'єднання «Електрон», Одеське швейне об'єднання ім. Воровського, Південно-Західна залізниця тощо), поряд з анкетним опитуванням було застосовано метод експертних оцінок. Застосування останнього багато в чому компенсує недоліки анкетування. Крім того, дослідник може розраховувати на додаткові результати.

Беручись до проведення конкретних досліджень, соціологи відділу керувались такими міркуваннями.

Складанню плану соціального розвитку колективу неодмінно мають передувати соціологічні дослідження, мета яких — одержання даних, що характеризують той чи інший виробничий колектив (його формальну, статеву та вікову структуру, освітній рівень, стосунки в малих

групах, громадсько-політичну активність, потреби фізичного та духовного розвитку тощо). Оскільки дослідження за методом вибіркового чи загального анкетного опитування триває, як показує досвід, близько року (від розробки робочої гіпотези до інтерпретації даних), то доцільно спочатку використовувати інші методи. І тут далеко не останнє місце посідає метод експертних оцінок. У такому випадку, в подальшому, анкетне опитування вже має на меті конкретизацію та розширення соціологічного знання про колектив.

Беручись до довготривалого та дорогого дослідження за методом анкетного опитування, соціолог повинен мати чітке уявлення про ступінь актуальності тих чи інших соціальних проблем у даному виробничому колективі. На період складання плану соціального розвитку для одного колективу найактуальнішою проблемою може бути, наприклад, плінність кадрів, тоді як для іншого найактуальнішим буде, скажімо, питання професійного зростання. Знання ступеня актуальності реальних соціальних проблем для колективу дає можливість сконцентрувати на них увагу при складанні інструментарію дослідження — соціологічної анкети. Саме для одержання попередніх даних такого характеру видається особливо придатним метод експертних оцінок: вивчення думки компетентних, досвідчених та авторитетних членів колективу — як інженерно-технічних працівників, так і робітників.

За окремими позиціями, виділеними в анкеті, одержані від «масового» респондента дані дезінформують чи взагалі не несуть інформації, оскільки респондент часто-густо некомпетентний з певних питань. (Це виявляється, приміром, при спробі визначити, використовуючи масове опитування, соціальну структуру колективу того чи іншого промислового підприємства.) Перевага експерта полягає не тільки у суто професійній та посадовій компетентності його при відповідях на важливі запитання, а й у тому, що експерт знає орієнтації та думки колективу і часто сам виступає як лідер думки. Власне за наявністю цих двох ознак — професійної компетентності та лідерства при формуванні групової думки — і слід спиняти свій вибір на тому чи іншому члені колективу як експертові.

Навіть дані, що ми їх маємо внаслідок масового опитування і що характеризують такі моменти, як потреби, запити та особисті думки опитаних, належить порівняти з результатами експертного опитування (проведеного перед анкетуванням, паралельно з ним чи після нього), оскільки: респондент часто, як про це свідчить досвід, видає бажане, належне (з погляду загальноприйнятих соціальних норм та ідеалів) за дійсне і в такий спосіб дезорієнтує дослідника; «масовий» респондент здебільшого далеко не переконаний в тому, що інформацію, яку він дає, буде використано тільки з науковою метою (а не, скажімо, у пресі, різними комісіями тощо); досвід показує, що респондент має переважно поверхове уявлення про мету дослідження і це, в свою чергу, значною мірою визначає його ставлення до соціологічної акції, що проводиться; трапляється, що певній частині респондентів незрозуміла мова анкети чи принаймні деякі запитання; потреби, орієнтації особистості, про які йдеться, зрештою, у своїй переважній більшості можуть бути задані (а тому й стандартні для певної соціальної категорії працівників, певної малої групи тощо), і задані саме лідером думки, якого ми й маємо за експерта.

Елімінувати зазначені ефекти досить важко за умов масового анкетування та ще й при відсутності достатньої кількості кваліфікованих інтерв'юєрів.

Відомо, що при конкретних соціологічних дослідженнях опитуваний також виступає суб'єктом дослідження і тому несе певну долю

відповідальності за коректність інформації. Можна вважати, що з розширенням вибірки опитування відбувається своєрідне «розсіювання відповідальності», і невідомо, якою мірою цей процес компенсується законом великих чисел. Дещо схоже відбувається і з самою соціологічною інформацією, яку дослідник намагається по можливості максимально заформалізувати в анкеті. Тому в масі усереднених результатів часто-густо губиться оригінальна думка, орієнтація, міркування. Подібне явище не характерне для експертного опитування, скоріше навпаки, всяка плідна, оригінальна думка, носієм якої є експерт, потрапляє в поле зору соціолога і може стати вихідною позицією подальших соціологічних досліджень.

В багатьох випадках результати масового анкетного опитування, що за визначенням відрізняються репрезентативністю та точністю (відсотки, коефіцієнти кореляції тощо), не можуть бути повною мірою використані при соціальному плануванні, показачки котрого, як відомо, не завжди виражені кількісно. Тому при визначенні змісту соціальних заходів у тому чи іншому колективі на певний період досить обмежитися в окремих випадках результатами експертного опитування.

Наведені міркування на користь застосування методу експертних оцінок при проведенні досліджень для соціального планування, звичайно, жодною мірою не применшують значення масового анкетування. Йдеться лише про доповнення останнього, про урізноманітнення методів відповідно до мети дослідження, характеру об'єкта, технічних та професійних можливостей соціологічної служби.

Тепер доцільно коротко спинитися на деяких принципах добору експертів при проведенні соціологічного дослідження. Передусім слід згадати вихідні загальноприйняті положення, про які, зокрема, пише М. М. Лапунін¹. По-перше, йдеться про те, що тільки фахівець з даного питання може дати повну і компетентну відповідь. По-друге, припускається, що дана відповідь, оцінка є концентрованим виразом думки з певного питання. Проте соціолог поставлений дещо в іншу ситуацію, ніж та, про яку говорить М. Лапунін. З багатьох питань, що їх необхідно з'ясувати стосовно певного колективу, соціолог, на жаль, не зможе знайти потрібної кількості фахівців у певному розумінні цього слова. Навряд чи він знайде на заводі доволі спеціалістів з питання естетизації середовища, міжособистих стосунків, соціальної структури тощо. Тому слід зосередити увагу на другому положенні: треба одержати інформацію, що є концентрованим виразом думки з певного питання.

Яким чином це зробити? Як знайти виразника, носія цієї думки, хоча й не фахівця? І тут соціолог повинен скористатися з іншої настанови, що стосується експертного опитування. А саме: експерт повинен, по можливості, ставити себе на позицію не стороннього, а безпосереднього учасника подій. Але хто може опинитися в більш адекватній ситуації, ніж самі члени виробничого колективу? Тому саме з них соціолог і набирає експертів для проведення опитування.

Відомі такі способи виділення експертів: за об'єктивними даними, спосіб самовизначення, перманентний добір, повторне звертання. Усі вони можуть бути використані соціологом. Але починати вибір експертів, очевидно, доцільно за об'єктивними даними. Залежно від того, яке питання хоче дослідити соціолог, можна знайти тих чи інших осіб, яких за об'єктивними (анкетними, позиційними тощо) даними соціолог з певною основою розцінить і виділить як експертів. У певній си-

¹ М. М. Лапунін. Патерн — метод планирования и прогнозирования научной работы. М., 1971.

туації припустиме також звертання до масової аудиторії з проханням до бажаючих висловитися з того чи іншого питання (спосіб самовизначення). Нарешті, коли є вихідні позиції, соціолог може звертатися до експерта з проханням порекомендувати когось, хто обізнаний і візьметься висвітлити досліджувану проблему (перманентний відбір). Таким чином, відібрано контингент експертів; правда, не всі тут будуть однаково компетентними, що, зрештою, неминуче й при відборі справжніх фахівців, але це вже з'ясується пізніше, в процесі опитування та обробки результатів. Слід, проте, застерегти від спроби використання експертів, відібраних за певним принципом для опитування з конкретного питання, для висвітлення іншої проблеми, де вони можуть виявитись некомпетентними.

Трохи докладніше варто спинитися на виборі експертів за «об'єктивними даними». Про які дані власне йдеться? По-перше, це загальний трудовий стаж, а особливо стаж роботи на підприємстві, яке досліджується. По-друге, посадовий статус працівника. Далі, освіта, її фахова спрямованість (технічна, педагогічна тощо). Нарешті тут має велике значення громадсько-політична активність особи, її участь в роботі партійної, комсомольської та громадських організацій.

Отже, йдеться про ті дані, переважно анкетного характеру, на підставі яких, можна до певної міри апріорі вважати того чи іншого працівника компетентним, обізнаним із внутрішнім життям досліджуваного колективу підприємства, з його досягненнями, потребами, запитами.

Беручись до з'ясування того чи іншого питання методом експертних оцінок, соціолог повинен подбати і про інструментарій дослідження. Оскільки опитування має вигляд інтерв'ю чи анкетування, слід розробити питання інтерв'ю, звернути особливу увагу на чіткість запитань та можливість їх кількісної квантифікації. Останнє, проте, не виключає, а враховує можливість розгорнутих, широких відповідей з боку експерта. І, нарешті, остання умова — це неодмінна невимовність у бесіді з експертом, бажано віч-на-віч.

Експертне опитування соціологи відділу використовували: при дослідженні естетичного ставлення колективу до виробничого середовища (Львівський завод та Одеське швейне об'єднання ім. Воровського); при дослідженні питань, пов'язаних з впровадженням «Кодексу соціальних норм» (Львівський завод); при визначенні соціальної структури колективів деяких підприємств Києва (завод «Комуніст», локомотивне депо Київського відділку Південно-Західної залізниці); при вивченні ступеню актуальності соціальних проблем у колективах деяких з цих підприємств.

Спинимось на окремих результатах цих досліджень. Експертному опитуванню на Львівському заводі з питання можливості подальшої естетизації виробничого середовища передувало вибіркове анкетування з цього ж питання. Повторне дослідження було проведено: по-перше, для підвищення достовірності результатів дослідження, по-друге, з чисто методичних міркувань, аби порівняти дані обох опитувань, вибіркового та експертного. У цьому випадку йшлося про підтвердження гіпотези щодо можливостей у подальшому, при дослідженні питань естетизації, обмежуватися тільки експертним опитуванням.

Вибіркове анкетне опитування показало, що найбільш критичними та компетентними стосовно естетичних якостей виробничого середовища виявилися представники двох категорій: цехові інженери (економісти, механіки) та робітники, які суміщають функції фізичної та розумової праці (наладники, настроювачі). Саме з цих груп було й вирішено вибирати експертів. Крім цього, до експерта ставилися ще дві

вимоги: авторитетність його у колективі з питань мистецтва та компетентність у питаннях технічної естетики (принаймні, мав цікавитися промисловим дизайном). За цих умов можна очікувати, що позиції експертів відбивають не лише наявні, а й майбутні орієнтації груп.

Опитування проводилося за спеціально розробленим інструментом. Досліджувалися: ступінь потреб працівників різних категорій у подальшій естетизації їх виробничого середовища, що дало можливість встановити черговість відповідних дизайнерських заходів; коло побажань та пропозицій стосовно оформлення інтер'єрів, кольору, устаткування тощо (це все було враховано, якщо не суперечило рекомендаціям ергономіки та технічної естетики); певний зв'язок між естетизацією виробничого середовища та інтересом до роботи, внутрішньоколективними стосунками, розвитком інтересів тощо; нарешті, було виявлено шляхи формування та розвитку інтересу робітників різних професій до промислового дизайну. Аналогічне дослідження проведено й на Одеському швейному об'єднанні ім. Воровського.

Результати цих досліджень свідчать, що міра потреби різних категорій працівників в естетизації виробничого середовища різна. Різниця зумовлена не стільки, мабуть, художньо-промисловими якостями певного виробничого середовища, скільки іншими факторами, як-от: зміст праці, освітній та культурний рівні, морально-психологічний клімат у колективах тощо.

Потреби відрізняються за своїм змістом і спрямованістю (одні в промисловому дизайні вбачають насамперед технологічну цінність, тоді як інші — засіб розвитку естетичних смаків і т. ін.). Розуміння стилю сучасного промислового дизайну пов'язане з інтересом до певних видів мистецтва, а також з активним інтересом групи (обговорення тощо) до питань естетизації.

Предметом дослідження методом експертного опитування може бути і мораль, вірніше, морально-ціннісні орієнтації та їх вплив на загальну атмосферу життя колективу підприємства. Результати дослідження на ЛТЗ припускали можливість розробки рекомендацій, впровадження яких внесло б бажані зміни в морально-ціннісні орієнтації певних категорій працівників. Малося на увазі також підготувати «Кодекс соціальних норм колективу».

Як і в попередньому дослідженні, метод експертних оцінок був запроваджений тільки на завершальній стадії, після проведення анкетування порівняно великого вибіркового масиву (800 чоловік). Мета вибіркового анкетування — з'ясувати структуру морально-ціннісних орієнтацій, розробити практичні рекомендації та «Кодекс соціальних норм». На завершальному етапі йшлося про виявлення можливостей та впровадження на підприємстві цього Кодексу. Тут-таки йшлося і про виявлення та усунення причин, що заважали впровадженню у життя його норм.

Було опитано невелике число експертів, які репрезентували різні категорії працівників (робітники, ІТП, адміністративний персонал). Інструментом дослідження виступав опитувальний лист з восьми напівзакритих питань. Дослідження дало певні результати. Зокрема, відповіді на питання, які торкалися найважливіших причин порушення етичних норм, показали, що на першому місці стоять «недоліки в організації праці», на другому — «неритмічність у роботі» і лише на третьому — «існуючі звички і традиції».

Далі, при відповіді на питання, від кого насамперед залежить дотримання норм профетики в діяльності колективу — від керівника чи від підлеглого, всі експерти були однастайні у своїй думці. На даному підприємстві це насамперед залежить від керівника.

Якщо зіставити наведені результати експертного опитування з результатами вибіркового дослідження, то помічається таке. По-перше, експертний опит підтвердив вже виявлені дані про те, що на формування морально-ціннісних орієнтацій, на моральний клімат у колективі підприємства, що досліджувалось, передусім впливають фактори «позаморального» порядку (погана організація праці тощо). По-друге, щодо вибору об'єкта морально-виховної роботи результати експертного та вибіркового опитування також збігаються.

Не спиняючись на аналізі причин виявленого, слід звернути увагу саме на тотожність даних, одержаних за допомогою різних методів. З цього випливає висновок про те, що при конкретно-соціологічних дослідженнях питань, пов'язаних з морально-ціннісними орієнтаціями та моральним кліматом колективу, не завжди слід вдаватися до громіздкого та довготривалого масового опитування, принаймні на початковому та завершальному етапах. На допомогу досліднику у такому разі може прийти метод експертного опитування.

Цей же метод може бути застосований при дослідженні соціальної структури виробничого колективу. Йдеться про те, що різні підприємства залежно від свого місця в системі виробництва, від технології та технічної оснащеності, від конкретних функціональних завдань, відрізняються структурою своїх колективів. Саме це й породжує певні труднощі методологічного, процедурного та методичного порядку залежно від мети, завдання чи об'єкта дослідження.

Беручись до конкретних досліджень на певному підприємстві, соціолог далеко не завжди може певною мірою використати існуючі теоретичні моделі соціальної диференціації. І це зовсім не тому, що задуваним моделям бракує чіткості чи теоретичної обґрунтованості. Скоріше навпаки — саме надмірна чіткість моделі, яка ґрунтується на емпіричному дослідженні певного підприємства, стає певною мірою на перешкоді екстраполяції цієї ж моделі на колектив іншого підприємства. Особливо це дається взнаки при вичленуванні професійно-виробничих категорій (структурних груп) працівників переважно фізичної праці.

Якісний та кількісний аналіз² дає підстави твердити, що професійно-виробнича структура різних підприємств далеко не завжди вкладається у відомі вісім категорій (структурних груп), вичленувані О. І. Шкаратаном. Так, при дослідженні соціальної структури Львівського об'єднання «Електрон» було виявлено десять професійно-виробничих категорій, на Одеському швейному об'єднанні ім. Воронського — дев'ять, на Київському заводі «Комуніст» — одинадцять, в локомотивному депо «Київ-Пасажирський» — шість.

Зважаючи на те, що соціологи здебільшого вважають належність працівника до певної професійно-виробничої категорії (структурної групи) визначальним фактором соціальної диференціації, фактором, без врахування якого подальший аналіз позбавляється наукової основи, постає питання про подолання методологічних труднощів категоріального членування колективу при проведенні емпіричних досліджень. Досвід відділу дає підстави твердити, що й тут метод експертних оцінок стає в нагоді.

Так, зокрема, при вивченні соціальної структури на двох підприємствах Києва (завод «Комуніст», локомотивне депо Київського відділку Південно-Західної залізниці) експертам було запропоновано опитувальний лист такого змісту. По горизонталі перелічувалися критерії,

² М. Я. Лойберг, Ю. П. Сікорський. До питання про соціальну структуру виробничого колективу. «Філософська думка», 1970, № 1.

за якими експерт мав оцінити кожну професію за шестибальною шкалою (5 — найвищий бал, 0 — означав агностичну відповідь — «важко відповісти»). Критерії були такі: матеріальне забезпечення (заробіток), умови праці (в плані їх прийнятності), ступінь механізації, технічна перспектива даного фаху на даному підприємстві, дефіцитність фаху на сьогоднішній день, необхідність загальної освіти для даного фаху і, нарешті, престиж фаху на підприємстві. По вертикалі пропонувався перелік спеціальностей згідно з штатним розкладом підприємства.

Для опитування відібрано 50 експертів. Заповнювалися анкети індивідуально кожним опитуваним у присутності соціолога. Всі спеціальності набрали достатню кількість балів (нульовий ніде не перевищив 10%).

Після процедури опитування провадився підрахунок середнього арифметичного балу та середнього квадратичного відхилення, що дозволило визначити середній ранговий номер тієї чи іншої спеціальності. Значення середніх рангових номерів аналізувалося з метою виявлення розриву між близькими спеціальностями та величиною розриву між максимальним та мінімальним значенням. Так, для заводу «Комуніст» розрив між максимальним та мінімальним значенням рангових номерів складав 1,6 бала, для локомотивного депо — 1,9. Ця процедура дала можливість зробити групування спеціальностей у професійно-виробничі категорії.

Слід зауважити, що встановлення межі певної професійно-виробничої категорії не має зводитися до чисто механічного акту. Цей етап неодмінно включає в себе використання загальнометодологічних та теоретичних принципів марксистсько-ленінської соціології, якісний аналіз наявних професій.

Отже, метод експертних оцінок в даному випадку дозволяє соціологу на попередньому етапі одержати більш достовірне групування працівників, позбутися певною мірою суб'єктивності.

Так само, як кожному підприємству властиві своєрідні особливості з погляду професійно-виробничої структури, воно характеризується різним ступенем актуальності тих чи інших соціальних проблем. На жаль, далеко не всі соціологи зважають на це, хоча здавалось би, йдеться про досить тривіальну річ, про те, що кожне підприємство за певних умов насамперед зацікавлене у вирішенні своїх специфічних проблем. Дослідник часто-густо апріорі розглядає всі теоретично вичленовані соціальні проблеми як рівнозначні. Це знаходить свій відбиток і в інструментарії дослідження, що, в свою чергу, може затінити актуальність тієї соціальної проблеми, вирішення якої має першочергове значення.

Зважаючи на сказане, доцільно ще раз нагадати про необхідність попереднього копінго аналізу умов праці та особливостей конкретного колективу. І тут знову ж таки може стати в нагоді метод експертних оцінок. По суті, в цьому випадку експертне опитування несе додаткову інформацію, завдяки якій можна не тільки запобігти невірним витраті часу й коштів на дослідження уявних та несуттєвих питань, а й спрямувати зусилля на вивчення найважливіших проблем даного виробничого колективу. Зважаючи на важливість цієї інформації, на необхідність її достовірності та надійності для подальшої роботи доцільно в цьому випадку дещо розширити коло експертів, аби охопити всі професійно-виробничі категорії.

Результати опитування експертів дистанції шляху та вагонного депо Київського відділку Південно-Західної залізниці показали, що в цілому їх думка дозволяє визначити комплекс найактуальніших соці-

альних проблем. Так, з двадцяти дев'яти перелічених в анкеті питань було виділено 11 актуальних для названих підприємств. В той же час, незважаючи на галузеву спорідненість, порядок проблем за актуальністю — різний. Наприклад, проблема механізації та автоматизації для дистанції шляху посідає дев'яте місце, для вагонного депо — п'яте і далі відповідно: побутові умови — чотири і сім, умови праці — п'ять і два, матеріальне стимулювання — одинадцять і три, плинність кадрів — три і одинадцять тощо.

Крім того, у комплексі виділених проблем виявились такі, що специфічні для конкретного підприємства. Для дистанції шляху це: дефіцит робочої сили (ранговий номер два), техніка безпеки (шість), дисципліна праці (сім). Для вагонного депо: підвищення освітнього та культурного рівня (вісім), естетизація виробництва (десять) тощо. Як бачимо, колективи названих підприємств, при певній схожості, відмінні за актуальністю окремих соціальних проблем. Саме з такої позиції повинен виходити соціолог у своїх подальших дослідженнях.

Цікаво порівняти наслідки опитування експертів з питання актуальності соціальних проблем та результати наступного масового опитування по локомотивному депо «Київ-пасажирський». Насамперед слід зазначити, що збіг результатів становить близько 70%. Експерти переоцінили актуальність такої проблеми, як «перспектива службового зростання» і дещо недооцінили «побутові умови на виробництві». Саме за рахунок цього, в основному, маємо розбіжність приблизно у 30 процентів.

Можна зробити спробу пояснити цю розбіжність, виходячи з суті методу експертних оцінок. Очевидно, як і всякий інший метод, він сполучає в собі як позитивні, так і негативні моменти. Ми намагаємося вибирати з колективу для опитування найбільш обізнаних людей (можливо, це неформальні лідери чи лідери формування думки). Звичайно, ці люди обізнані з проблемами колективу і водночас вони свідомі своїх знань та соціального статусу. В результаті для них питання «перспективи службового зростання» з суто суб'єктивних причин посідає шосте місце, тоді як для колективу — лише десяте. В даному випадку розбіжність говорить про те, що експерти були підібрані здебільшого правильно і їх «суб'єктивна некомпетентність» з окремої проблеми вказує саме на їх компетентність з досліджуваного предмету.

Викладене вище дає право зробити висновок, що метод експертних оцінок на різних етапах конкретно-соціологічних досліджень може певною мірою дати соціологові досить надійну інформацію. Оперативність та ощадливість цього методу робить його привабливим, а в деяких випадках необхідним та обов'язковим. Водночас слід застерегти соціологів від надмірних «зловживань», до яких може призвести його позір-на легкість як у процедури, так і при обробці результатів.

* * *

Метод експертних оценок в достаточной мере эффективен в процессе предварительного изучения профессионально-производственной структуры. В равной степени оправдано его применение и при исследовании мобильности работников, моральных ориентаций в коллективе и других проблем. Опыт массового опроса и последующий анализ позволяют говорить о совпадении данных экспертного опроса с данными массового опроса на 80—85%.

В. Г. ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ, В. Ф. ЖМИР,
М. М. МОКЛЯК, Ю. П. СІКОРСЬКИЙ

Актуальні питання марксистсько-ленінської теорії в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС

З цієї теми 19—21 квітня цього року була проведена в Києві наукова конференція, яка стала важливою подією в ідейному житті нашої республіки. Скликана за ініціативою Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вищої партійної школи при ЦК КП України, Секції суспільних наук АН УРСР та Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, конференція збрала вчених-суспільствознавців, завідувачих кафедрами суспільних наук вузів республіки, пропагандистів, працівників партійних і радянських установ.

На пленарному засіданні учасники конференції заслухали доповіді кандидата у члени Політбюро ЦК КП України, секретаря Центрального Комітету Компартії України Ф. Д. Овчаренка «Сучасна ідеологічна боротьба і виховання нової людини в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» та директора Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС І. Д. Назаренка «Утворення і змінення Союзу РСР — торжество ленінської національної політики КПРС». У рамках конференції працювали секції: «Економічні проблеми комуністичного будівництва в СРСР», «Соціально-політичні проблеми комуністичного будівництва в СРСР», «Питання історії КПРС і партійного будівництва» та «Проблеми марксистсько-ленінської філософії». Звіт про роботу останньої секції подаємо нижче.

Учасники секції заслухали та обговорили ряд доповідей і повідомлень, присвячених актуальним проблемам філософської науки в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду Компартії України.

Член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук зробив доповідь на тему «XXIV з'їзд КПРС і питання марксистсько-ленінської філософії».

У рішеннях XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, зазначив доповідач, підкреслюється, що в центрі ідеологічної роботи партії й надалі залишається «творчий розвиток і пропаганда марксистсько-ленінського вчення, боротьба проти спроб його ревізії». Це стосується усіх складових частин марксизму-ленінізму, в тому числі й марксистсько-ленінської філософії.

Марксистсько-ленінська філософія становить методологічну й світоглядну основу наукового розв'язання всіх кардинальних проблем сьогодення, а отже і науково-ме-

тодологічну основу управління суспільними процесами відповідно до завдань комуністичного будівництва. Розвиток марксистсько-ленінської філософії є предметом постійної уваги і повсякденної турботи партії, її Центрального Комітету. В матеріалах і рішеннях XXIV з'їзду КПРС теоретично узагальнено найважливіші зрушення в сучасній суспільно-історичній практиці, дано наукове розв'язання визначальних проблем, що постали нині перед людством, перед робітничим класом, перед радянським народом у справі революційної перестройки світу. Разом з тим в рішеннях з'їзду підкреслена настійна необхідність дальшого творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії.

Надзвичайно велику увагу питанням розвитку марксистсько-ленінської теорії, зокрема марксистсько-ленінської філософії, приділяє Центральный Комітет Комуністичної партії України.

ЦК Компартії України розглядав питання про стан філософських досліджень в республіці. У відповідних постановках глибоко і всебічно проаналізовано діяльність філософів республіки, зокрема Інституту філософії АН УРСР, розкрито серйозні недоліки в їх діяльності, накреслено конкретну програму дальшого розвитку філософської науки на Україні. Критика Центрального Комітетом помилок і хиб у нашій роботі була для нас великим уроком і серйозною школою ідеологічного гарту, зазначає В. І. Шинкарук.

Якщо коротко узагальнити головні вимоги, що їх ставить перед нами партія, то їх можна сформулювати так: філософські дослідження в республіці — на рівень завдань, накреслених XXIV з'їздом КПРС. Величезному зростанню масштабів політичної і ідеологічної роботи партії має відповідати зростання широти і глибини філософського охоплення і осмислення практики комуністичного будівництва, постановки й розв'язання фундаментальних проблем, що їх висувають наукове пізнання, комуністичне виховання, практика управління суспільними процесами на сучасному етапі.

Серед найважливіших проблем марксистсько-ленінської філософії, які висуваються зараз на передній план теоретичних досліджень, чільне місце посідають проблеми матеріалістичної діалектики, яка є загальною науковою методологією природознавства і суспільствознавства.

Ми свідомі того, наголошує доповідач, що найзагальніші закони діалектики єдині для природи і суспільства, але спосіб їх прояву в природі й суспільстві різний. Якісно відмінним є і сам об'єкт природничонаукового і суспільствознавчого пізнання. Цим і зумовлюється певна диференціація проблем матеріалістичної діалектики на методологічні проблеми природознавства і методологічні проблеми суспільних наук. Поряд з розробкою загальнотеоретичних проблем матеріалістичної діалектики розвиток досліджень у цих напрямках є справою надзвичайно актуальною. Але якщо зіставити наші дослідження в галузі філософських питань природознавства з дослідженнями методологічних проблем суспільних наук, то це зіставлення буде далеко не на користь останніх.

Методологічні проблеми суспільствознавства не зводяться до проблем історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії. Вони є насамперед проблемами пізнання і, отже, проблемами діалектико-матеріалістичної гносеології, матеріалістичної діалектики як логіки і теорії пізнання марксизму.

Діалектичний матеріалізм не може залишатись діалектичним матеріалізмом, коли не розглядатиме відношення мислення до буття в соціально-історичному плані, абстрагуватиметься від суспільно-історичної практики. Разом з тим не можна вивчати загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, не розглядаючи природу, суспільство і мислення в їх діалектичній єдності, не досліджуючи суспільно-історичну практику.

Ми повинні чітко усвідомити що внутрішню єдність історичного матеріалізму з діалектичним матеріалізмом, з матеріалістичною діалектикою як логікою і теорією пізнання марксизму, підкреслює В. І. Шинкарук. Нині вона висувається на перший план, стає центральною проблемою всіх наших філософських досліджень.

Ми живемо в час глибоких революційних зрушень в суспільній практиці: дедалі ширшає фронт боротьби двох світових систем, боротьби, яка кардинально змінює всю соціальну структуру світу; небаченими темпами розгортається науково-технічна революція, під впливом якої розпочався найглибший переворот в продуктивних силах суспільства; історичною дійсністю стало розвинене соціалістичне суспільство; на порядку денному — проблеми формування нової людини, масового виховання нових, комуністичних форм світосприйняття, комуністичного ставлення до життя, до праці, до суспільства, до людини.

Марксистсько-ленінська філософія покликана діалектично осмислити всі ці процеси, узагальнити їх, озброїти практику комуністичного будівництва відповідним теоретичним інструментом. Тому-то проблеми діалектики суспільного розвитку, діалектики як теорії і методу пізнання соціальних

процесів набувають тепер винятково актуального значення.

Дослідження соціальних аспектів матеріалістичної діалектики висувається на перший план ще й тому, що саме тут щоразу більше концентрується боротьба проти опортуністичної і ревізіоністської фальсифікації марксистської філософії.

У світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, говорить далі доповідач, особливого значення набувають комплексні дослідження глобальних соціальних проблем, до яких належать проблеми становлення і функціонування розвиненого соціалістичного суспільства, соціально-економічні і ідеологічні проблеми науково-технічної революції, теоретичні проблеми соціального прогнозування, планування і управління, формування нової людини, комуністичного виховання, закономірності розвитку світової системи соціалізму, діалектика зміни співвідношення сил в боротьбі двох протилежних світових систем.

Кожна з цих комплексних проблем має свої філософські аспекти, які потребують конкретного аналізу і всебічного вивчення, що й повинні зробити ми, радянські філософи, говорить на закінчення В. І. Шинкарук.

Доктор фізико-математичних наук О. З. Жмудський мовив у своїй доповіді про проблеми дальшого зміцнення союзу філософів і природознавців, що його заповів В. І. Ленін. Наголосивши на тому, що наука і техніка в сучасному світі перетворились на надзвичайно важливий плацдарм змагання двох протилежних соціально-економічних систем, доповідач підкреслив, що правильне розв'язання фундаментальних природничонаукових і філософських проблем можливе лише на ґрунті діалектичного матеріалізму.

На передньому краї сучасного природознавства, зазначив О. З. Жмудський, стоять проблеми, які можуть успішно розв'язувати філософи і природознавці лише в тісному союзі. Серед цих проблем можна назвати, зокрема, такі: застосування поняття простору і часу до різних рівнів матерії, можливість перетворення мікростанок в макротіла при високих енергіях, зв'язок структури мікрооб'єктів з умовами їх існування, особливості взаємозв'язку структурних рівнів живої матерії, характер вияву як загальних принципів природничонаукового пізнання різних фундаментальних положень діалектичного матеріалізму та інші. Все це потребує дальшого зміцнення союзу філософів і природознавців нашої країни.

Доктор філософських наук М. В. Дученко виступив з доповіддю: «Принцип партійності в науковому пізнанні». Характеризуючи зміни, які відбулися в основах сучасної науки та її соціальних функціях, він підкреслив, що бурхливий розвиток науки відбувається нині в умовах гострої ідеологічної боротьби між класово протилежними силами соціалізму і капіталізму. Ця боротьба зумовлює поляризацію сучасного

наукового пізнання, яка дедалі поглиблюється. М. В. Дученко схарактеризував деякі соціальні чинники, які впливають на процес пізнання. Особливу увагу він приділяв аналізу ролі ідеології, ідеологічних моментів у пізнанні, специфіки зв'язку соціальних і природничих наук з ідеологією. Виходячи з того, що характер і темпи розвитку науки залежать від соціальних умов і чинників, що вона є однією із сфер ідеологічної боротьби, доповідач показав значення лєнінського принципу партійності в науковому пізнанні, підкресливши, що воно не обмежується лише філософсько-гносеологічним аспектом. Цей аспект партійності в науці потрібно пов'язати з соціально-ідеологічним. Розкриваючи принцип партійності як невід'ємний принцип наукової діяльності, М. В. Дученко звернув увагу на необхідність дальшого дослідження форм його вияву і різних аспектів.

Про механізм планомерного використання суспільних законів розповів у своїй доповіді кандидат філософських наук В. І. Куценко*.

«Критика філософських концепцій сучасного антикомунізму» — на таку тему вголосив доповідь доктор філософських наук М. В. Гончаренко. Хоча реакцізна буржуазна філософія та соціологія і є ідейно-теоретичними джерелами антикомунізму, зазначив доповідач, все ж не слід їх отожденовати. Філософський антикомунізм має специфічні риси: він відверто виступає проти марксизму-лєнінізму, не має своєї власної методології (яку роль виконує буржуазна філософія), оригінальної проблематики, зосереджуючись цілком на фальсифікації марксизму-лєнінізму. Найближчим ідейним джерелом антикомунізму в галузі суспільних учень є буржуазна філософія історії. В доповіді на аналізі книг Г. Лєсінга «Історія, як надання смислу «беззмістовному», К. Яспєра «Походження і цілі історії», К. Поппєра «Відкрите суспільство і його вороги» розкрито спільні «теоретичні» принципи буржуазної філософії історії і сучасного антикомунізму.

З метою перекручення ідей наукового комунізму і навмисного спотворення процесів історичного розвитку сучасний антикомунізм широко застосовує софістику і еклєктику, підміну істотною неістотним, необхідності — випадковістю тощо. Зразком такого підходу до висвітлення явищ сучасності є книжка Р. Аропа «Розчарування в прогресі», в якій автор, правильно відзначаючи окремі негативні наслідки науково-технічного прогресу в капіталістичному суспільстві, загалом дає спотворену картину тенденцій сучасної епохи.

У доповіді зроблено спробу обґрунтувати основні методологічні принципи оцінки критики сучасної буржуазної філософії та антикомунізму.

Актуальним проблемам марксистсько-лєнінської філософії були присвячені й на-

укові повідомлення, що їх заслухали учасники секції.

Доктор філософських наук Л. В. Сохань у своєму виступі підкреслила, що питання розвитку особи в умовах переростання соціалізму в комунізм були піддані всебічному аналізу на XXIV з'їзді КПРС, що є важливим вкладом в теорію марксизму-лєнінізму. Духовне збагачення людини, моральне і фізичне вдосконалення поставлені в соціалістичному суспільстві на рівень найважливішого державного завдання. У цьому полягає одна з найбільших переваг соціалізму над капіталізмом.

Л. В. Сохань наголосила на тому, що всебічний і гармонійний розвиток особи є історичною необхідністю, неодмінною і обов'язковою передумовою дальшого прогресу людської цивілізації. Отже, одним із найважливіших критеріїв оцінки переваг двох суспільних систем — соціалізму і капіталізму — є не тільки рівень виробництва матеріальних благ на душу населення, а й «виробництво» самої «душі». Тому великої актуальності набуває в соціалістичному суспільстві розробка проблем гуманізму, умов і шляхів формування нової людини.

Л. В. Сохань вважає, що нагальною потребою марксистсько-лєнінської теорії є наукова розробка критеріїв порівняння двох суспільних систем — соціалізму і капіталізму — щодо ставлення їх до людини. Це порівняння не можна робити, виходячи лише з одиничних фактів і тільки за кількісними показниками. Його, на думку доповідачки, треба здійснювати за такими критеріями: місце людини в соціальній організації, характер і міра реальної участі членів суспільства в активному творенні цивілізації, форма і способи залучення особи до соціальної життєдіяльності суспільства тощо. Л. В. Сохань показала переваги соціалістичного суспільства з цього погляду над капіталістичним. Соціалізм дедалі повніше реалізує високі гуманістичні принципи, щоб кожна людина могла брати участь у житті й вирішенні долі свого народу, щоб, за висловом В. І. Лєніна, «кожний народ вирішував питання про долю всього людства». У цьому полягає суть рішень XXIV з'їзду КПРС.

Кандидат філософських наук І. М. Карнаухов присвятив своє повідомлення питанням розвитку лєнінського вчення про соціалістичну державу. Він відзначив, що серед теоретичних проблем, які дістали всебічне обґрунтування в матеріалах XXIV з'їзду КПРС, важливе місце посідає питання про державу розвиненого соціалістичного суспільства і шляхи її розвитку.

Побудова безкласового комуністичного суспільства потребує послідовного втілення в життя вищого принципу діяльності загальнонародної Радянської держави — неухильного здійснення провідної ролі робітничого класу, змінення союзу робітничого класу і колгоспного селянства,

* Доповідь В. І. Куценка публікується в цьому номері журналу.

сприяння зближенню усіх соціальних верств населення країни. Внутрішньополітична діяльність нашої багатонаціональної держави включає в себе здійснення ленінського курсу на зміцнення Союзу РСР, на дальший розвиток усіх соціалістичних націй та їх поступове зближення.

Головним напрямом у зміцненні Радянської держави і вдосконаленні всієї політичної організації суспільства відповідно до завдань комуністичного будівництва, говорить промова, був і лишається розвиток соціалістичної демократії, основний зміст якої полягає у залученні широким мас трудящих до участі в державному і суспільному управлінні. Цим пояснюється увага XXIV з'їзду КПРС до підвищення ролі представницьких органів влади — Рад депутатів трудящих, в діяльності яких дістає свій найяскравіший вияв соціалістична демократія. Процес дальшого розвитку соціалістичного демократизму необхідно включати в себе дальше зростання керівної ролі партії і активізацію діяльності масових організацій трудящих.

Виходячи з потреби дальшого зміцнення Радянської соціалістичної держави, з'їзд визначив шляхи удосконалення роботи державного апарату, зокрема підвищення її культури, посилення народного контролю, поліпшення діяльності органів управління народним господарством і планування його перспективного розвитку.

В умовах активізації імперіалістичних сил проти країн соціалістичної співдружності зростає необхідність дальшого зміцнення Збройних Сил Радянської держави, всемірного підвищення обороноздатності країни, посилення ролі органів державної безпеки в боротьбі проти підіривних дій ворожої агентури.

Важливим є визначення XXIV з'їздом партії змісту як внутрішніх, так і зовнішніх функцій держави розвиненого соціалістичного суспільства, наголосує І. М. Карнаухов. У процесі будівництва комунізму Радянська держава своєю господарсько-організаторською діяльністю покликана забезпечити поєднання дальшого розвитку народного господарства і зміцнення оборони країни зі значним підвищенням добробуту трудящих, а культурно-виховною діяльністю — забезпечити формування нової людини, розвиток культури і науки. Вирішальна роль їй належить і в охороні соціалістичної власності, контролі за мірою праці і мірою споживання, додержанні законності і правопорядку, удосконаленні законодавства.

Розробка XXIV з'їздом КПРС питання про державу розвиненого соціалістичного суспільства та визначення шляхів її розвитку є новим творчим вкладом у розвиток ленінського вчення про соціалістичну державу.

Виступ кандидата філософських наук Ф. М. Рудича був присвячений висвітленню загального і специфічного в управлінні виробництвом в соціалістичних країнах.

Теоретичне осмислення практики комуністичного і соціалістичного будівництва, за уважив промовець, загального і специфічного в ній має значення для з'ясування перспектив дальшого розвитку країн соціалізму. Звернення до цієї ключової проблеми важливе ще й тому, що навколо неї точиться гостра ідеологічна боротьба, яку провадить творчий марксизм як проти ревізіонізму, так і проти догматизму.

Організація наукового управління народних господарством, демократизація його основ здійснюється в кожній країні з урахуванням загальних закономірностей, властивих соціалізму, досягнутого на даному етапі рівня виробництва, а також соціальних, національно-історичних та інших особливостей.

Перехід до нової системи господарювання, незважаючи на всю різноманітність у підході до розв'язання окремих питань, має загальні тенденції, серед яких насамперед слід назвати: удосконалення централізованого планування і управління народним господарством в органічному зв'язку з розширенням економічної самостійності низових господарських ланок; створення найдієвіших, організаційних форм управління; активізація участі колективів трудящих у плануванні і управлінні соціалістичним виробництвом.

Нова система господарювання відкидає будь-які спроби допустити елементи безплановості, стихійності, лібералізму, так само як і суб'єктивізму, бюрократичного централізму в управлінні соціалістичним виробництвом.

Економічні перетворення, що відбуваються в братніх соціалістичних країнах, говорить Ф. М. Рудич, підтверджують, що хоч методи удосконалення господарчого механізму досить різноманітні, найбільш характерні риси їх однакові. В основі їх здійснення лежить економічний принцип демократичного централізму, тобто поєднання централізованого планового керівництва народним господарством з наданням значних повноважень низовим господарським ланкам і широкою участю трудящих в управлінні виробництвом.

Доктор філософських наук Н. Т. Костюк спинилась на методологічних аспектах сучасної біологічної науки. Відзначивши, що в наш час для науки про життя характерні революційні зрушення, завдяки яким в недалекому майбутньому вона посідає належне їй місце серед тих наук, що відіграють роль лідерів пізнання, Н. Т. Костюк звернула увагу на використання біологією досягнень фізики, хімії, математики. Саме цей факт зробив можливим перехід біології на якісно вищий щабель у пізнанні життєвих явищ. Небезпідставно однією з характерних рис сучасного пізнання вважають те, що воно вступило у «вік біології», який і собі пов'язаний з новим етапом у здійсненні науково-технічної революції.

Філософські проблеми біології не є строго фіксованими. Вони змінюються з розвитком біології і категоріального апарата

марксистської філософії, з поглибленням пізнання сутності біологічних об'єктів.

Серед філософських проблем, що набувають дуже великого значення в наш час, є такі, що лежать, так би мовити, на перехресті біологічних і соціологічних дисциплін. Це насамперед проблема людини в її відношенні до природи. Розв'язання її неможливе без філософського осмислення співвідношення біологічного і соціального в людині, без усвідомлення унікальності людської особистості в її невід'ємному зв'язку з людською суспільністю.

Удосконалення управління розвиненим соціалістичним суспільством — одне з головних завдань сучасності, що обговорювалося на XXIV з'їзді КПРС, зазначив кандидат філософських наук А. М. Макаров. Соціалізм — перше в історії суспільство, яке створює можливість наукового управління. В капіталістичному суспільстві воно неможливе. В управлінських маніпуляціях в галузі виробництва, реклами, торгівлі тощо лише використовуються досягнення окремих суспільних наук та природознавства. Науково управляти за капіталізму можна тільки процесом боротьби проти нього, тобто класовою боротьбою трудящих, якою керує марксистсько-ленінська партія. Будівництво соціалізму є процесом розгортання можливості наукового управління, яку розвине соціалістичне суспільство перетворює в дійсність і породжує нову необхідність дальшого розвитку управління.

Соціалістичне суспільство ставить вимоги до розвитку управління і, разом з тим, створює умови для цього розвитку, які полягають у гармонійності виробництва, со-

ціально-політичних відносин та культури, активності радянських людей.

Важливими напрямками розвитку наукового управління є зміцнення керівної ролі КПРС, поєднання соціалістичної демократії з наукою, оптимізація соціально-економічної інформації, збереження і розвиток надбаного досвіду управління, застосування АСУ, удосконалення структури управління і розвиток марксистсько-ленінської науки, управління та конкретних управлінських теорій.

Наукове управління є важливим засобом поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму.

Член-кореспондент АН УРСР Д. Х. Острянний спинився на актуальних питаннях дослідження історії філософської думки на Україні. Він відзначив певні успіхи, що їх здобули останнім часом історики філософії республіки, окреслив коло проблем, які ще чекають на своїх дослідників.

У виступах взяли участь також Б. Г. Кубланов (Львів), В. І. Передерій (Чернівці), Н. М. Дячкова (Львів), В. Ю. Євдокименко (Київ), М. Ф. Лисенко (Херсон), М. В. Суrowsий (Одеса), В. А. Стокяло (Одеса), Ю. Ф. Бухалов (Харків), В. С. Вареник (Черкаси).

Плідне обговорення актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України дозволило виробити на секції конкретні рекомендації щодо розширення тематики філософських досліджень, спрямування зусиль науковців на розв'язання першочергових завдань, що висувуються практикою комуністичного будівництва.

Перша республіканська нарада-семинар з наукового комунізму

25—27 травня в Харкові відбулася перша республіканська нарада-семинар з наукового комунізму. В її роботі взяли участь викладачі вузів, наукові співробітники Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, слухачі Інституту підвищення кваліфікації при Київському державному університеті, ректори вузів, секретарі партійних комітетів університетів і політехнічних інститутів, редактори спеціальних журналів і наукових збірників, відповідальні працівники ЦК КП України, Харківського обкому, міському та райкомів партії, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Усього присутніх було близько 700 осіб. У роботі наради-семинару взяв участь завідувач сектором відділу науки і учебных закладів ЦК КПРС доктор філософських наук

М. В. Пилипенко. З вітальною промовою виступив секретар Харківського обкому партії М. А. Сіроштан.

На нараді обговорено завдання дальшої розробки проблем наукового комунізму і поліпшення його викладання у вищих школах республіки.

З доповіддю «Про завдання дальшої розробки проблем наукового комунізму і поліпшення його викладання у вузах республіки» виступив завідувач сектором науки і учебных закладів ЦК КП України С. І. Дорогуцьов. Доповідач наголосив на актуальності наукової розробки марксистсько-ленінської теорії, зокрема в умовах посилення впливу суспільних наук на ідейно-політичне життя, на формування комуністичних переконань трудящих, з одного боку, а з іншого — загострення боротьби комуністичної і буржуазної ідеологій.

Велику увагу було приділено висвітленню значення теорії наукового комунізму для осмислення закономірностей розвинутого соціалістичного суспільства та його переростання в комуністичне, для розв'язання практичних завдань, здійснення великої справи комуністичного виховання трудящих. Було проаналізовано досвід, нагороджений викладачами вищих шкіл республіки.

У республіці з 1964 року підготовлено і видано понад 20 колективних та індивідуальних праць, учбово-методичні посібники і підручник з наукового комунізму для вищих учбових закладів, 15 міжвідомчих збірників. Однак, як відзначив доповідач, стан розробки і рівень викладання наукового комунізму у вузах республіки ще не відповідають вимогам, поставленим перед працівниками вищої школи XXIV з'їздом КПРС і XXIV з'їздом КП України.

В результаті рецензування опублікованих праць і статей з наукового комунізму (1964—1971 рр.), перевірки роботи кафедр 70 вузів, відвідання понад 800 годин лекцій і семінарів були виявлені серйозні недоліки у дослідженні і викладанні наукового комунізму, у доборі і підготовці науково-педагогічних кадрів. Недостатня увага приділяється розробці методологічних питань наукового комунізму, зокрема структури, специфіки, законів, категорій цієї науки.

Гостро стоїть питання підвищення ідейно-теоретичного рівня дослідження. Глибкий аналіз суспільних процесів нерідко підмінюється поверховим переказом історичних подій і явищ, трапляються плутані формулювання, хибні твердження тощо. Критика антикомуністичних і антирадянських соціально-політичних концепцій, правого і «лівого» ревізійнізму, націоналізму та сіонізму нерідко ведеться без поглибленого аналізу аргументів, що висуваються представниками реакційної ідеології, без творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії.

У доповіді вказувалось на серйозні хибні у проведенні конкретно-соціологічних досліджень. Відзначено недостатню увагу, яку приділяє питанням наукового комунізму журнал «Філософська думка».

На думку доповідача, ці недоліки значною мірою зумовлюються незадовільним плануванням наукової роботи та координацією з боку Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

Доповідач проаналізував також стан наукових досліджень і викладання наукового комунізму у вузах. Кафедри та викладачі не завжди враховують специфіку наукового комунізму як завершального курсу суспільних наук у вузівській системі теоретичної підготовки та ідейно-політичного загартування студентської молоді. Принциповим недоліком є недостатнє використання в лекціях нових досягнень у галузі суспільствознавства, спрощене трактування важливих питань наукового кому-

нізму, а нерідко плутане тлумачення окремих наукових положень.

Особливу увагу в доповіді звернуто на піднесення ролі лекцій і семінарських занять з наукового комунізму у формуванні марксистсько-ленінського світогляду студентської молоді, вихованні в неї класового, партійного підходу до оцінки суспільних явищ, войовничої непримиренності до антикомуністичної ідеології та пережитків минулого.

Значну роль тут відіграє особистість викладача, його громадянські, моральні і політичні якості. Тому такої ваги набирає перепідготовка викладацьких кадрів, зокрема через Інститут підвищення кваліфікації.

Порушені у доповіді С. І. Дорогунцова питання активно обговорювалися учасниками наради-конференції.

Заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР В. Ю. Малапчук (Київ) говорив про завдання, поставлені перед суспільствознавцями республіки в рішеннях XXIV з'їзду Комуністичної партії України, а також у постанові ЦК КП України. Ці постанови привернули увагу наших суспільствознавців до корінних методологічних проблем суспільних наук, до необхідності неухильного додержання методологічних принципів марксистсько-ленінізму в науковій і викладацькій роботі.

Промовць висвітлив заходи, які пропонуються міністерством для поліпшення викладання та теоретичної розробки наукового комунізму і суспільних наук загалом. Враховуючи, що рівень фахової підготовки частини викладачів наукового комунізму ще недостатній, міністерство склало п'ятирічний план їх підготовки та перепідготовки, яким передбачається доукомплектувати кафедри майже 200 викладачами, у тім числі 130 з філософською освітою.

Крім того, протягом дев'ятої п'ятирічки передбачається провести перепідготовку у різних формах усіх викладачів наукового комунізму.

М. В. Дученко (Київ) звернув увагу на плідність практики філософського факультету КДУ і відділу наукового комунізму цього факультету, випускники якого продовжували навчання на шестимісячних курсах при ІПК. На думку промовця, це сприятиме підвищенню кваліфікації і доведе випускників, що позитивно позначиться на якості їх майбутньої викладацької роботи.

У центрі уваги наради-семінару була також проблема підвищення знань студентів — майбутніх спеціалістів з марксистсько-ленінської теорії і наукового комунізму.

Особливої ваги промовці надавали удосконаленню науково-теоретичного рівня лекцій. М. С. Багмет (Київ), розповідаючи про досвід розробки і викладання теорії наукового комунізму в Київському політехнічному інституті, сказав, що на кафедрі діє тверде правило, за яким жодна лекція курсу не може потрапити до

студентської аудиторії без попереднього обговорення колективом викладачів кафедр.

Велику роль лекції в учбовому процесі відзначив П. П. Лопата (Одеса). Г. Л. Нікольников (Київ), підкреслюючи важливість лекції для формування марксистсько-ленінського світогляду студента, наголосив на необхідності збільшення лекційних годин з наукового комунізму.

Фахівці наукового комунізму говорили про те, що треба не лише добиватися високого теоретичного рівня лекцій, а й підвищувати їх виховну функцію, посилити вплив лекційного курсу на формування високих ідейно-політичних якостей, норм комуністичної моралі.

Темі класового виховання студентської молоді у процесі викладання наукового комунізму присвятив свій виступ В. К. Сульженко (Львів). Рішення XXIV з'їзду КПРС, виступ Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на Всесоюзному з'їзді студентів, підкреслив він, спрямовують ідеологічну роботу у вищому учбовому закладі, визначають завдання, які повинні розв'язувати кафедри суспільних наук, зокрема кафедри наукового комунізму, у підготовці висококваліфікованих, ідейно загартованих, віданих справі комунізму спеціалістів. Тільки наполегливе ідеологічне загартовування, яке ґрунтується на наукових засадах, з урахуванням дії об'єктивних закономірностей розвитку суспільства створює умови для активної участі студентства в комуністичному будівництві, формує особу з комуністичними ідеалами. При розв'язанні цих питань, на думку промовця, дуже важливо вносити у викладання — при всій його науковій окресленості — елементи емоційності. Незамінним в цьому плані для молоді є незабутні приклади ідейної і революційної пристрасті, стійкості, які дають нам життя і діяльність В. І. Леніна, його соратників і учнів.

Про необхідність виховувати молодь на революційних традиціях нашої партії, її вождів говорив з трибуни наради-семінару М. Д. Ющенко (Київ). Він поділився досвідом, набутим колективом кафедри наукового комунізму у проведених семінарських заняттях з деяких тем в музеї В. І. Леніна, на які запрошують заслужених учених, діячів Комуністичної партії, Радянського уряду.

П. О. Сидоренко (Донецьк) висловив думку, що ідейну зрілість, переконаність студентської молоді треба виховувати через прищеплення трудових і бойових традицій старших поколінь робітничого класу. Ділячись досвідом підготовки фахівця в умовах технічного вузу, він розповів про тісні зв'язки колективу Донецького політехнічного інституту з колективами передових підприємств, про постійні зустрічі студентів з героями праці, новаторами виробництва, про постійні дружні контакти з колективом шахтоуправління, де працює зачинатель соціалістичного змагання, Герой

соціалістичної праці О. Стаханов, а також з іншими колективами робітників.

Проблему ідейного загартовування творчої інтелігенції у процесі викладання суспільних наук порушив В. С. Корнїєнко (Харків). Він говорив про об'єктивні фактори, які вимагають посилення ідейно-виховної роботи серед творчих кадрів, що відзначаються в постановвах ЦК КПРС і ЦК КП України. Серед них зокрема такі, як перебудова життя в розвинутому соціалістичному суспільстві «за законами краси»; постійне зростання ролі ідеологічних факторів у житті соціалістичного суспільства; загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і імперіалізмом. Відзначивши велику роль, яку відіграють суспільні науки у формуванні світогляду студента художнього вузу, промовець показав зближення і взаємодію мистецтвознавчих дисциплін з суспільними науками, зокрема з філософією і естетикою.

Формуючи політичну свідомість майбутнього фахівця, необхідно виховувати також класову ненависть до буржуазного націоналізму, шовінізму, виховувати глибокі почуття братерства народів СРСР. Як відзначається в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», інтернаціональне виховання виступає як одне з центральних завдань ідеологічної роботи партії.

Промовці висловили думки про необхідність використати цю знаменну дату в житті нашого суспільства для більш ефективного виховання глибокого почуття дружби народів нашої країни, для вивчення і роз'яснення історичної ролі Союзу РСР у всебічному розвитку і збагаченні соціалістичних націй і народностей, а також для поліпшення всієї роботи з інтернаціонального виховання студентів. Досвідом з цього питання поділився Ф. А. Ярмиш (Дніпропетровськ).

С. Л. Міліченко (Запоріжжя) говорив про велику роль у політичному вихованні студента прикладу викладачів, зокрема відзначив суспільно-партійну активність працівників кафедри наукового комунізму Запорізького машинобудівного інституту, які є членами партійних бюро факультетів, парткому інституту, виступають з лекціями, політичними оглядами перед студентами. Цей фактор, вважає промовець, поряд з багатьма іншими, сприяв тому, що колектив кафедри вдалося досягти стопроцентної успішності студентів з наукового комунізму.

В. І. Куценко (Київ) розповів про висвітлення проблем наукового комунізму на сторінках журналу «Філософська думка».

В. Г. Хоткевич (Харків) відзначив, що саме працівники кафедри наукового комунізму Харківського державного університету вперше у республіці виступили ініціаторами проведення суспільно-політичної практики студентів як одного із засобів істотного поліпшення знань студентів, пов'язання теоретичних проблем наукового

комунізму з практичними діями студентів.

Промовці запевнили ЦК КПРС і ЦК КП України в тому, що докладуть усіх зусиль, виконуючи з честю завдання, які ставлять перед ними Комуністична партія і Радянський уряд.

Перед учасниками республіканської наради-семинару виступили з теоретичними доповідями провідні вчені країни: член-кореспондент АН СРСР, ректор Академії суспільних наук при ЦК КПРС М. Т. Говчук, доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом наукового комунізму Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС В. С. Семенов, доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою

наукового комунізму Московського державного університету О. М. Ковальов, лектор відділу пропаганди ЦК КПРС В. П. Китаєв, доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР О. Д. Мороджінська, член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР В. Л. Шинкарук, кандидат педагогічних наук, доцент Київського державного університету Т. Є. Галушко, завідуючий сектором відділу науки і учбових закладів ЦК КПРС доктор філософських наук М. В. Пилипенко.

Г. М. ЧЕРНЯВСЬКА,
І. С. ТОНКИХ

Повідомлення

Премії II ступеня (1000 крб.) Київського ордену Леніна політехнічного інституту удостоєний доктор філософських наук професор В. І. Войтко за цикл робіт з проблеми «Науково-технічна революція та її соціальні наслідки».

Премії КПІ були встановлені рішенням Ради Міністрів СРСР 1945 року і прису-

джуються викладачам та науковцям вузу за фундаментальні дослідження в галузі технічних та суспільних наук. Професор В. І. Войтко — перший з викладачів-суспільствознавців, нагороджений інститутомською премією.

М. П. САВЧУК

Політика КПРС: теоретичні засади і практичне здійснення

Сучасна епоха — доба переходу суспільства від капіталізму до соціалізму у все-світньому масштабі і пов'язаного з цим нечуваного раніше прискорення темпів суспільного прогресу. Тому надзвичайної актуальності набувають дослідження, що аналізують сутність політики, її роль у розвитку суспільства, в ідейному житті, місце в ідеологічній боротьбі між соціалізмом і капіталізмом на світовій арені. Особливо великої ролі набуває політика, політичне керівництво в соціалістичному суспільстві, на чому ще раз наголосив XXIV з'їзд КПРС, підкресливши величезну роль теорії і політики партії, її політичного керівництва — найвищої форми наукового управління суспільством. «Наша партія — партія наукового комунізму. Вона неуменно керується марксистсько-ленінською наукою, найпередовішою, найреволюційнішою наукою сучасності, робить усе для її дальшого розвитку, — зазначив Л. І. Брежнев. — Теоретичне осмислення явищ суспільного життя, його головних тенденцій, дає партії змогу передбачати хід суспільних процесів, виробляти вірний політичний курс, уникати помилок і суб'єктивістських рішень»¹.

Останніми роками радянські філософи, історики, економісти видали цілу низку праць, у яких аналізують загальні й конкретні питання політики Комуністичної партії і Радянської держави, висвітлюють проблеми соціальної, економічної, національної політики КПРС, її зовнішньополітичну діяльність. Послідовне застосування принципів та законів марксистської філософії, діалектико-матеріалістичного методу аналізу суспільних явищ, формування на цьому науковому ґрунті політичної лінії, оцінка з цих позицій її соціальних наслідків — ось визначальні риси політичної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. Рецензована книжка² присвячена аналізу науково-методологічних засад політики ленінської партії. Виходячи з ленінської настанови, що політична лінія марксизму «...нерозривно пов'язана з його

філософськими основами»³, автор поставив собі на меті важливе й складне завдання — висвітлити теоретичні основи політики КПРС, співвідношення політики і філософії, простежити процес формування політики партії відповідно до вимог законів суспільного розвитку, її втілення у життя.

Політика, її сутність і природа здавна були об'єктом уваги вчених, державних і громадських діячів. Проте, як переконливо доводить О. С. Вишняков, лише «матеріалістичне розуміння історії дає можливість зрозуміти глибокий сенс політики...» (стор. 44).

У книжці висвітлюється обґрунтування основоположниками наукового комунізму політичних принципів марксизму. Автор розглядає, як основоположники марксизму вирішували питання про об'єктивні основи політики та її роль у розвитку суспільства, про принципи пролетарської політики.

У роботі розглянуто внесок В. І. Леніна у розвиток теорії марксизму — наукової основи політики партії. Особливості політичної діяльності вождя революції було те, що він, спираючись на теорію і революційні традиції марксизму, розробляв проблеми політики, стратегії і тактики не тільки у науковому плані, а й формулював політику, застосовував її на практиці в діяльності першої у світі держави робітників і селян. У ленінських працях, написаних ним документах Комуністичної партії, Радянської держави, Комінтерну розкривається сутність політики, її головні риси і особливості з урахуванням нового революційного досвіду й особливостей епохи.

Продовжуючи далі аналіз методологічних засад ленінської теорії політики, О. С. Вишняков розглядає взаємозв'язок економіки і політики, політики і науки, науки і мистецтва політичного керівництва, супроводжує його показом розвитку цих засад у документах КПРС, рішеннях її з'їздів, Пленумів ЦК, у радянській науковій літературі.

Детально аналізуючи структуру політики О. С. Вишняков розрізняє в ній політичну ідеологію і практичну політичну діяльність. Він показує, що єдність і взаємодія між марксистсько-ленінською ідеологією і політикою КПРС примножує силу самої ідеології, зміцнює зв'язок із суспільним життям і його животрепетними проблемами-

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 115.

² А. С. Вишняков. Исторический материализм и политика КПСС. М., «Мысль», 1971, 375 с.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 357.

ми. Що ж до політики, то її зв'язок з ідеологією марксизму-ленінізму дає змогу постійно поглиблювати теоретичне обґрунтування політики. А це посилює вплив КПРС на економічні, соціальні процеси, зумовлює її успіхи.

Такий підхід дозволив авторові запобігти однобічності, коли аналіз політики зводиться тільки до розгляду політичної ідеології. Хоча політичні відносини та політичні ідеї і складають дві сторони єдиного цілого, це не позбавляє їх специфіки, яка має бути досліджена з тим, щоб усебічно осмислити зміст усієї політичної сфери життя суспільства.

Багато сучасних буржуазних учених твердять, що інші, мовляв, настає кінець ідеології, голос політиків нібито заглушується голосом технократів. У книзі О. С. Вишнякова аргументовано доводиться наукова неспроможність буржуазної концепції деідеологізації сучасної політики. Метою цих «теоретиків» є намагання довести, ніби політика марксистсько-ленінської партії, що виробляється на ґрунті комуністичної ідеології, не є реалістичною. Вони виступають, отож, не проти ідеології і політики взагалі, а насамперед проти взаємозв'язку марксистської ідеології і політики партії, прагнучи позбавити нашу політику класовості, принципності, бойовитості. «Прикриваючись фальшивим прапором деідеологізації політики,— зазначає О. С. Вишняков,— духовні адвокати імперіалізму дуже хотіли б підняти акції буржуазної ідеології, філософську основу якої складають суб'єктивний ідеалізм і метафізика» (стор. 76).

Взаємодію політики й ідеології не слід розуміти прямолінійно. Це не проста проекція ідеології на політику, а складний, діалектично суперечливий процес, підпорядкований як загальним закономірностям розвитку суспільства, так і специфічним законам розвитку ідеології і політики. Пізнання його механізму має важливе значення для підвищення наукового рівня політики.

Політичні відносини між класами, соціальними групами, націями, їх ставлення до державної влади, до її завоювань, організації та використання складаються під впливом економічних причин і просякають усе життя суспільства. На думку автора, спеціальний аналіз політики як особливого суспільного явища допомагає розкриттю однієї з найсуттєвіших закономірностей розвитку соціалістичного суспільства — постійного зростання керівної ролі Комуністичної партії в усіх сферах суспільного життя. Комуністична партія, як вища форма суспільно-політичної організації робітничого класу, є авангардом усього народу і в своїй політиці, своїй діяльності виражає потреби та інтереси усього народу. Саме тому глибока розробка теорії політики на основі узагальнення досвіду будівництва нового суспільства безперечно сприятиме підвищенню наукового рівня діяльності партійних і радянських кадрів. Така теорія

збагачує також історичний матеріалізм як науковий метод пізнання й перебудови соціальної дійсності.

Значний інтерес становлять міркування автора про необхідність виділення окремих сторін політики партії, які виступають на перший план залежно від конкретних історичних умов, що дозволяє зосередити енергійні маси на розв'язанні того чи іншого завдання в кожний даний момент розвитку. Така постановка питання витікає з принципних засад історичного матеріалізму, який, творчо узагальнюючи процеси суспільного життя, дозволяє постійно бачити складну структуру політики, діалектичний взаємозв'язок внутрішньої і зовнішньої політики, вирішальне значення економічної політики у розвитку суспільства і т. д.

Політика марксистсько-ленінської партії є виразом інтересів робітничого класу, усіх трудящих. Правильно робить автор, простежуючи лінії зв'язків між об'єктивними законами, потребами, інтересами і політичною діяльністю. Проте логічна послідовність викладу соціологічних категорій, характерна для всієї книги, тут, на нашу думку, порушується. Це певною мірою послаблює показ суті інтересу і механізму різних його видів. Якщо йти від об'єктивного до суб'єктивного, то «ієрархія» категорій виглядатиме таким чином: матеріальні умови суспільного життя — необхідність — потреба — інтерес — цілепокладання — цілесдійснення — результат. Інтерес стоїть після потреби. В О. С. Вишнякова — навпаки. Через це інтерес показаний поза його основою — потребою. Адже інтерес — це об'єктивна спрямованість позиції і поведінки суб'єкта (суспільства, соціальної спільності, особи) на вибір або створення умов для задоволення своїх потреб. Категорія «інтерес» у соціальному аналізі має більш розвинені пізнавальні функції, вона багатша визначеннями, аніж категорія «потреба». Перша ніби виростає з другої, є її конкретизацією, продовженням. Це, звичайно, жодною мірою не применшує багатства поняття соціальної потреби, яка є підвальною інтересу.

О. С. Вишняков, аналізуючи діалектику потреб та інтересів людей за соціалізмом, показує, як партія своєю політикою забезпечує гармонійне поєднання інтересів окремих людей, виробничих колективів, соціальних груп і класів із загальнонародними інтересами.

Цільне місце в книжці відведено розглядові реалізації політики партії. Проаналізувавши і узагальнивши великий фактичний матеріал, автор показує, що накреслені партією заходи, спрямовані на задоволення потреб та інтересів радянських людей, успішно здійснюються. Це є свідченням наукового врахування зацікавленості мас у досягненні поставлених цілей і наявності реальних умов для їх здійснення.

В. І. Ленін неодноразово наголошував на тому, що економіка — це головна політика для Комуністичної партії і соціалістичної держави. У праці О. С. Вишнякова

ва показано, що теоретичною основою економічної політики КПРС, узятій в цілому, є марксизм-ленінізм, учения про соціалістичну економіку, про наукове управління економічними і соціально-культурними процесами за соціалізму. Саме з цих позицій автор аналізує діяльність Комуністичної партії, спрямовану на всебічне використання природних ресурсів, переваг соціалістичної системи, досягнень науки і техніки, створення сприятливих умов для дальшого розвитку соціалістичної власності з тим, щоб на цій основі вдосконалювати соціальні та ідеологічні відносини, зміцнювати союз робітничого класу і селянства, дружбу і співробітництво народів, забезпечити розквіт і зближення націй, морально-політичну та ідейну згуртованість усіх верств суспільства.

У книзі ґрунтовно висвітлені такі питання політичної теорії і практики, як об'єктивна зумовленість спадкоємності генерального курсу партії, сутність і специфіка реформи за соціалізму, господарча реформа та її місце в партійній і державній політиці, науково-технічний прогрес, його соціальні наслідки і політичний курс партії. При цьому автор наголошує на величезному значенні фундаментальних досліджень для вироблення й реалізації політичного курсу партії, прийняття правильних господарських рішень. З цим не можна не погодитись. Та, на нашу думку, тут слід було б значно ширше показати роль конкретних соціальних досліджень, без проведення яких неможливо знайти ефективні шляхи розв'язання ряду важливих питань розвитку матеріального виробництва, науки, культури.

Теоретичний аналіз суспільної практики як критерію реалізму, наукової обґрунтованості політики КПРС — проблема, ще мало досліджена у філософській літературі. Автор проводить думку, що політику марксистсько-ленінської партії слід розглядати і як особливу форму суспільної практики, що нерозривно пов'язана з передовою теорією — ученням про соціалізм і комунізм. Така політика є практика, яка виростає на ґрунті діалектико-матеріалістичного вчення про суспільство і підвелає до рівня цієї теорії. Це практика комуністичного авангарду суспільства, керіваних цих авангардом класів, соціальних груп, народних мас. Ця практика і є найавторитетнішим критерієм реалізму політики.

Політика марксистсько-ленінської партії водночас виступає і як найбільш повне

вираження, згусток теорії, оскільки вона базується на застосуванні її методу, врахуванні повітряних досягнень марксизму-ленінізму, і як безпосередня практика, діяльність людей, спрямована на втілення у життя накреслених партією планів. Свідомо, зацікавлена участь найширших трудящих мас у політичному житті країни суттєво збагачує практику будівництва нового суспільства і водночас озброює партійні, наукові кадри багатим матеріалом для нових теоретичних висновків.

Розробка політики та її здійснення — складний творчий процес. Не досить виробити наперед політику з конкретних напрямів будівництва нового суспільства або зовнішніх відносин. Не менш важливо послідовно здійснювати цю політику, коригувати її в разі необхідності. А це вимагає від партії гнучкості, вміння уточнювати свій курс відповідно до нових умов.

Аналізуючи проблеми, що виникають у ході реалізації політики партії, О. С. Вишняков розкриває величезне значення соціалістичного змагання, його історичних форм, а також критики і самокритики у виробуванні життєвості політики, ефективності методів і засобів, що застосовуються при її здійсненні, в поглибленні її реалістичної сутності. При цьому соціалістичне змагання, самокритика і критика досліджуються як важливі ланки суспільної практики, як масовий, справді народний метод побудови нового життя.

Книжка завершується розділом «Політика і партійна пропаганда». На думку автора, пропаганда сприяє перетворенню політики на зримі завдання, усвідомленню їх широкими народними масами. Автор розглядає її як необхідну ланку між марксистсько-ленінською теорією і цілеспрямованою діяльністю мас щодо здійснення політичних завдань партії. Цей розділ містить ґрунтовний аналіз пропагандистської діяльності і великий фактичний матеріал.

Аналіз політики, її природи, процесу формування і реалізації політики КПРС привертає до себе все більше і більше дослідників. Ця праця має величезне значення для боротьби з наклепами на соціалізм, проти спотворення політики Комуністичної партії, Радянської держави. Книга О. С. Вишнякова — перша спроба монографічного дослідження історичного матеріалізму як теоретичної і методологічної основи політики КПРС. І спроба вдала.

В. А. АЗАРХІН,
Д. М. АЗАРХІНА

Категорії „внутрішні“ і „зовнішні“ у науковому пізнанні

Категоріальний апарат матеріалістичної діалектики, як і понятійний апарат будь-якої науки, має свою історію: ті чи інші категорії формуються на певному етапі розвитку практичної діяльності, наукового пізнання, сприяючи розв'язанню актуальних проблем цього етапу. Надалі вони збагачуються за змістом, якщо виконують методологічну роль у пізнанні, або зникають на певний час чи назавжди з наукового горизонту, якщо непридатні для розв'язання назрілих актуальних проблем науки й практики. Евристичне значення філософських категорій в науковому пізнанні, розкриті в працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, стало особливо відчутним в ході революційних зрушень спочатку в суспільних науках — після створення марксистського вчення, а пізніше — і в природознавстві.

У процесі революційних зрушень, характерних для сучасної науки, особливо яскраво виявляється конструктивна методологічна роль категорій матеріалістичної діалектики. Цим пояснюється великий інтерес науковців до цих категорій.

Однак зрозуміло, що категоріальний апарат матеріалістичної діалектики тільки тоді сприятиме прогресові наукового пізнання, якщо він безперервно вдосконалюватиметься, збагачуватиметься в ході перетворень суспільного життя та розвитку наукового пізнання. Доводиться визнати, що тут результати діяльності наших філософів поки що досить скромні. Не випадково останнім часом на це завдання звернуто особливу увагу філософської громадськості.

Дальше вдосконалення категоріального апарата матеріалістичної діалектики відбувається двома способами: перший полягає в збагаченні змісту традиційних філософських категорій, у розробці таких із них, які нині почали відігравати важливу методологічну роль в науковому пізнанні, у формуванні принципів нових категорій; суть другого — в спробах розробити струнку систему категорій діалектики на основі певних принципів, що також пов'язано із збагаченням змісту кожної окремої категорії чи відповідних підсистем категорій. При цьому в нашій філософській літературі можна помітити дві крайні тенденції: одна з них — це прагнення розробляти категоріальний апарат, виходячи тільки з історико-філософського матеріалу, друга — характеризується тим, що вдосконалення категоріального апарата пов'язують лише з поповненням арсеналу категорій за допомогою переведення деяких понять природничих та суспільних наук до рангу філософських. Очевидно, ці крайні тенденції бу-

дуть подолані не «забороною» проводити пошуки в першому чи другому напрямі, а в ході успішного розв'язання проблеми всебічного і ефективного вдосконалення категоріального апарата, який має цілком відповідати вимогам сучасного наукового пізнання та суспільно-виробничої практики.

У рецензованій книжці М. В. Попова аналізується зміст малорозроблених категорій матеріалістичної діалектики — «внутрішні» і «зовнішні», які почали відігравати надзвичайно важливу методологічну роль в сучасних соціальних та біологічних дослідженнях. Монографія складається з трьох основних розділів, органічно пов'язаних між собою. В першому розкривається розуміння категорій «внутрішні» і «зовнішні» в домарксистській філософії, викладається вчення класиків марксизму-ленінізму про методологічне значення цих категорій в соціально-економічних дослідженнях та в процесі аналізу соціально-політичних завдань робітничого класу і його партії. В другому розділі висвітлюються інтерпретації категорій «внутрішні» і «зовнішні» в сучасній марксистській філософській літературі. І нарешті, в останньому автор показує методологічну роль згаданих категорій в розробці актуальних проблем одного з провідних напрямів сучасних біологічних досліджень — молекулярної біології.

Загалом слід підкреслити, що в книжці глибоко, з залученням сучасних досягнень суспільних та природничих наук, розкривається зміст фундаментальних категорій «внутрішні» і «зовнішні», а також робиться спроба показати, як ця пара категорій включається в систему категорій матеріалістичної діалектики. На нашу думку, автору вдалося уникнути тих двох крайніх тенденцій в розробці категоріального апарата діалектико-матеріалістичної філософії, про які ми вже згадували. Він намагається органічно поєднати історико-філософські традиції у формуванні категорій з понятійним апаратом сучасного природознавства та суспільних наук. При цьому М. В. Попов ставить і розв'язує досить цікаві питання, а категорії діалектики «внутрішні» і «зовнішні» досліджує не лише на рівні біологічної форми руху, а насамперед на рівні соціальної форми руху, зокрема стосовно революційно-практичної діяльності робітничого класу та її теоретичного узагальнення. Він послідовно проводить принцип наукової об'єктивності в тісному поєднанні з марксистсько-ленінським принципом партійності.

М. В. Попов докладно розглядає методологічну роль категорій «зовнішні» і «внутрішні» в різних галузях наукового пізнання, зокрема в сучасній біології (проблема спадковості і мінливості та ін.), їх застосування в економічних дослідженнях К. Маркса, аналізує їх загальнологічний

¹ Н. В. Попов. Категорії «внутреннее — внешнее» в научном познании. Изд-во Киевского университета, 1971, 234 стор.

зміст, виявляє їх специфіку, зіставляючи зі змістом тих категорій, з якими вони нерідко отожднюються (наприклад, «сутність» і «явище»), розкриває співвідношення категорій «зовнішнє» і «внутрішнє» з поняттями системно-структурного аналізу (враховуючи тісний зв'язок понятійного апарата системно-структурного підходу з цими категоріями діалектики).

У сучасній марксистській літературі існують численні різні визначення змісту основних категорій діалектики, які нерідко навіть виключають одне одного, а деякі категорії вживаються як синоніми. Дослідники більше уваги звертають на спільність змісту низки категорій діалектики, ніж на встановлення їх різниці. Врахувавши це, автор намагається ґрунтовно з'ясувати зміст окремих категорій, наголосуючи на його специфіці, на їх відмінності від категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» (це стосується, зокрема, таких категорій, як «сутність» і «явище», «зміст» і «форма»). Він проаналізував також поняття системно-структурного методу щодо вираження ними діалектики внутрішнього і зовнішнього, зваживши також і на недостатню розвинутість понятійного апарата згаданого методу. Природно, що в монографії М. В. Попова значне місце посідає полеміка (до речі, досить коректна) з багатьма дослідниками в галузі категоріального апарата матеріалістичної діалектики та системно-структурного методу.

Розглянемо конкретніше деякі питання, порушені в рецензованій книжці. Значну увагу в першому розділі автор зосереджує на характеристичні гегелівської інтерпретації внутрішнього і зовнішнього, бо саме Гегель вперше розглядає їх щодо їх категоріального змісту, і до того ж — як істотне відношення крізь призму концепції розвитку. Однак, як переколиво показує М. В. Попов, ідеалістичне розв'язання основного питання філософії Гегелем обмежило його можливості в розкритті сутності внутрішнього і зовнішнього, їх діалектики. Так, положення про первинність абсолютної ідеї знімає питання про генезис внутрішнього і зумовлює зведення діалектики внутрішнього і зовнішнього до однієї сторони — до переходу внутрішнього в зовнішнє, в чому Гегель і вбачає суть діалектики. На нашу думку, автору варто було б більше акцентувати увагу на непослідовності і суперечливості в гегелівському трактуванні категорій зовнішнього і внутрішнього. Річ у тому, що в процесі аналізу внутрішнього і зовнішнього як протилежностей і цілісності як конкретної totoжності внутрішнього і зовнішнього Гегелю вдається розкрити їх справжню діалектику всупереч своєму ж загальному (ідеалістичному) підходові. Цікавими є міркування німецького філософа про перехід зовнішнього у внутрішнє, висловлені, зокрема, у статті «Хто мислить абстрактно?», де він внутрішню логіку вчинків людини характеризує як вираження необхідності, що сформувалася під впливом зовнішнього.

М. В. Попов правильно відзначає, що, аналізуючи внутрішнє і зовнішнє, Гегель запроваджує категорії необхідності, можливості, дійсності, і це дозволяє йому розкрити роль категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» у пізнанні сутності явищ. Проте нам здається спірним, в усякому разі недостатньо аргументованим, твердження автора, що внутрішнє Гегель розуміє як рівнозначне змістові та сутності.

В основному перший розділ присвячено викладові поглядів основоположників марксистсько-ленінської філософії — К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна — на категорії «внутрішнє» і «зовнішнє» та на їх методологічну роль в процесі аналізу соціально-політичних подій, у розробці стратегії і тактики робітничого класу та його партії. Розкриваючи методологічну функцію категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» в економічних дослідженнях К. Маркса, автор підкреслює те принципово нове, що вніс марксизм у наукову думку, до чого не змогли піднятися попередні мислителі, — це розуміння необхідності категоріального аналізу свідомості і доцільної громадсько-політичної діяльності людей. Ґрунтовне висвітлення особливостей вияву категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» в процесі аналізу революційно-практичної діяльності класів ми вважаємо значним досягненням автора.

З'ясовуючи зміст категорій «внутрішнє» і «зовнішнє», М. В. Попов велику увагу приділяє дослідженню їх взаємозв'язку і генезису. Внутрішнє і зовнішнє характеризуються ним як одна з форм вияву закону єдності і боротьби протилежностей, а тому й розглядаються з погляду їх єдності, протилежності, взаємопереходів, взаємопроникнення. Такий підхід дозволяє авторові виявити загальнологічний зміст категорій «внутрішнє» і «зовнішнє», зробити висновки про провідну роль внутрішнього в процесі розвитку.

У другому розділі розглядаються сучасні інтерпретації змісту категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» в марксистській літературі. Справедливо відзначивши, що ці категорії стали в центрі уваги філософів за останні 10—15 років, М. В. Попов аргументовано доводить неспроможність позиції тих дослідників, які досі намагаються заперечувати самостійність (незалежність) категорій «внутрішнє» і «зовнішнє», вважаючи, що мисленням вираженням об'єктивно існуючого внутрішнього і зовнішнього є категорії «сутність» і «явище». Це означає, що М. В. Попов активно підтримує погляди А. Шентуліна, А. Спіркіна, Р. Карпіньської та ін.

Автор докладно аналізує питання: чи відбивають категорії «внутрішнє» і «зовнішнє» певні сторони явища як окремого, чи виражають його зв'язки і відношення з іншими явищами, а також з навколишнім середовищем. Він критикує визначення внутрішнього і зовнішнього як сторони єдиного предмета, оскільки такий підхід, на його думку, «не сприяє розкриттю певних

логічних зв'язків його (предмета, — Авт.) саморозвитку, саморуку, а, навпаки, позбавляє наше пізнання таких можливо-стей або обмежує їх» (стор. 89). Автор не визнає правомірності аналізу явища як окремого за допомогою категорій «внутрішнє» і «зовнішнє», заявляючи, що це «неможливо» і тому даремне для діалектики як теорії розвитку (стор. 31). М. В. Попов приєднується до думки тих дослідників, які при визначенні категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» за вихідний пункт обирають зв'язки і відношення між різними речами і явищами, між системою і середовищем, що її оточує. На нашу думку, автор дещо захопився специфікою біологічної науки, де дійсно на перший план була поставлена проблема взаємодії організму з середовищем. Однак ця обставина не виключає і правомірності і ефективності досліджень явища як окремого за допомогою категорій «внутрішнє» і «зовнішнє».

М. В. Попов багато уваги в монографії надає розглядюві змісту категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» та їх зв'язку з іншими категоріями діалектики. При цьому автор спинається на тих категоріях, в змісті яких виражено відношення «внутрішнє» — «зовнішнє». Безперечно, такий підхід дозволяє виявити роль категорій «внутрішнє — зовнішнє» в науковому пізнанні. Однак, щоб з'ясувати специфіку змісту цих категорій, можливо, більш результативним був би другий аспект аналізу, а саме: встановлення того, що в змісті категорій «внутрішнє — зовнішнє» розкриваються інші категорії діалектики, особливо важливо показати, яка ж основна суперечливість відношення «внутрішнє — зовнішнє». Адже діалектика вчить, що для того, щоб розкрити суть будь-якого явища, речі, властивості, відношення, потрібно знайти його основну суперечливість. Цікаво було б також проаналізувати внутрішнє і зовнішнє з боку їх змісту і форми, сутності і явища, необхідності і випадковості, можливості і дійсності. За такого підходу зміст цих категорій розкрився б повніше. Гадаємо, в ході аналізу співвідношення категорій слід було б провести принцип піднесення від абстрактного до конкретного.

Роль категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» в науковому пізнанні автор задумав розкрити через показ того, як без них не може бути здійснений широко застосований у сучасній науці системно-структурний підхід. І з цим завданням він успішно справився, переконливо довівши необхідність характеристики змісту основних понять системного аналізу («система», «структура», «ціле», «цілісність») через внутрішнє і зовнішнє. Заслугує на увагу запропоноване в книжці визначення категорій внутрішнього і зовнішнього. На думку автора, ці категорії «повинні стати відображенням зв'язку і взаємопереходу відносних внутрішньої внутрішніх і зовнішніх сторін об'єктивних сторін об'єктивних структур і систем органічної цілісності та їх поступального розвитку на основі об'єктивного ускладнення внутрішніх і розширення зовнішніх зв'язків і певних необхідних форм взаємодії цілісностей з середовищем, що їх оточує. Повніше їх можна було б визначити як логічну форму відображення сутності цілісних систем (внутрішнє) в процесі їх зв'язку і розвитку з іншими системами різних порядків (зовнішнє)» (стор. 166). Однак розв'язання питання про співвідношення понять системно-структурного аналізу і категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» не може не супроводжуватись тими труднощами, які виникають внаслідок нерозробленості проблеми взагалі і понятійного апарата системних досліджень зокрема.

Монографія М. В. Попова не позбавлена і певних недоробок. Так, у другому розділі автор захоплюється розглядом різних визначень категорій «внутрішнє» і «зовнішнє», через що його власний погляд буквально «тоне» в цьому матеріалі. Він дещо абсолютизує роль категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» в системі категорій діалектики (стор. 170), подекуди суперечить сам собі (наприклад, на стор. 155 характеризує цілісність як частковий випадок і найвищу форму системності, а на стор. 156 поняття системи розглядає як конкретизацію поняття цілісності). Проте, незважаючи на зазначені хибні, книжка М. В. Попова загалом є ґрунтовним дослідженням методологічної ролі категорій матеріалістичної діалектики в науковому пізнанні.

П. С. ДИШЛЕВИЙ, В. В. ГОНЧАРЕНКО

Книжкова полиця

Вопрос. Мнение. Человек. Редактор Б. Д. Парыгин. Ленинград. 1971. 191 с. Цена 1 р. 30 коп.

Увага авторів книжки зосереджена на деяких соціально-психологічних та логічних феноменах процесу пізнання. Перший розділ «Питання як форма мислення» (Ф. Лімантов) розпочинається коротким нарисом

історії та сучасного стану еротетичної логіки. Автор розглядає погляди старогрецьких філософів, представників середньовічної схоластичної логіки, висвітлює внесок Р. Декарта, А. Арно та Р. Ніколя. У наступному параграфі «Питання та істина» позиції неопозитивістичні (Карнап, Айдукевич) з проблеми семантичних і синтаксич-

них критеріїв оцінки питання аналізуються поряд з розглядом прагматичного аспекту проблеми. Автор говорить про вихідні положення марксизму щодо необхідності осмислення питання як передумови його постановки.

Другий розділ (Б. Єрунов) також відкривається екскурсом в історію проблеми, зокрема, йдеться про пізнавальну природу гадки (δόξα) в старогрецькій філософії. Значну увагу приділено психогносеологічним аспектам значення гадки. Автор розглядає останню як «виправдане ставлення оцінювального розуму до змісту висловлення» (стор. 112), наголошуючи на вирішальному впливі контексту.

У третьому розділі С. Батені аналізує історичне самопізнання людини, що є одним із моментів реалізації її родової суті. Виходячи з цього, автор докладно висвітлює питання про соціально-історичну типологізацію особи як суб'єкта діяльності та об'єкта суспільних відносин.

Кожний із розділів містить список літератури з розглянутих питань.

Личность и группа. (Опыт социально-психологического исследования.) Редактор Б. Д. Парыгин. Ленинград. 1971. 191 с. Цена 1 р. 20 коп.

З 1968 року на кафедрі філософії Ленінградського державного педагогічного інституту ім. О. І. Герцена розробляються філософські проблеми, що безпосередньо прилягають до соціальної психології. Збірник є першим підсумком роботи лабораторії соціально-психологічних досліджень, у якій брали участь викладачі та аспіранти Інституту разом із працівниками інших установ. Основні напрями пошуку, що знайшли своє відбиття у збірнику, — це дослідження структурно-динамічних властивостей особи, співвідношення ролі макро- та мікросередовища як чинників соціалізації. Статті збірника можна згрупувати у три основні розділи. Соціально-психологічним дослідженням структурно-динамічних властивостей особи присвячені статті Н. Дивітовської, Т. Мальковської, Н. Голубевої. У них йдеться про деякі аспекти вивчення позиції особи, про динаміку позиції школяра, про соціально-психологічні чинники, що визначають особливості поведінки. Групову взаємодію та міжособові стосунки, їх вплив на соціальні орієнтації, на діяльність і формування особи досліджують Н. Маслова, В. Зацепіна. Вони узагальнюють досвід вивчення міжособових стосунків юнацтва у школі та інституті, ставлення до програмних предметів, утворення групової думки.

В останньому рділі йдеться про дослідження психічного стану юнацьких груп, їх функціонуванн (ІІ. Полонський, Н. Жеребова, В. Гоарсов, В. Невельштейн). Тут характеризується механізм висунення лідерів у студеських групах, спортивних командах і тишійних групах, розглядається структура та динаміка настрою юнацтва.

Б. Фірсов. Исвидение глазами социолога. Москва. Искусство», 1971. 190 с. Цена 1 р. 02 кс

У книжці розглядається суперечливе та складне ставленн людини до телебачення. Автор починає спроби визначити місце телебачення у труктурі вільного часу, з'ясувати соціальні контингент телевізійної аудиторії. Сяд соціологічної літератури дозволяє продемонструвати різні погляди на телебачення, дослідити соціально-психологічні та психічні механізми впливу на глядача. Констатуючи наслідки появи цього виду масої комунікації, Б. Фірсов докладно аналіє особливості дитячої аудиторії, ті стесотипи, які складаються у дітей під впливм передач. «Якщо телебачення — домаш нянька, то кого вона вирощує: геніїв і недоумків?» — ось питання, що турбу соціологів різних країн. Автор доходить висновку, що «особа дитини і фактичний зміст телепередач врешті програмується соціальним середовищем» (стор. 66). Останє: особливо яскраво простежується в бужуазному суспільстві на прикладі масової ультури. Б. Фірсов критично аналізує пляди на це явище деяких західних соціогів (Д. Белла, Е. Шіла, Х. Ортегі-і-ссета, М. Маклюена та інших). Їхнім плядам протиставляється позиція марксистських соціологів у проблемі співвідношенн «людина — суспільство — телебачення». У книжці широко аналізуються даі конкретно-соціологічних досліджень. Йдеся, зокрема, про соціальну структуру покуців телевізорів (шість груп за ідами праці, за професійною належністю, за освітою та родинним станом), а жож про структуру мотивів придбання теевізора. На підставі емпіричних досліджень Б. Фірсов дає портрет телеглядача, днчасно аналізуючи популярність телевізійних програм. Не лишаться поза увагою автора негативні явища, пов'язані з телебаченням, зокрема телеманія. Останні розділи книжки присвячено аналізу сдіального значення телебачення, його місця в майбутньому суспільстві. Книжка має список відповідної літератури радянських та зарубіжних авторів.

Огляд літератури з критики сучасної буржуазної філософії та соціології (1969—1971)*

У науковій літературі останніх років значне місце посідають праці, присвячені критиці сучасної буржуазної ідеології¹. Питання ідеологічної боротьби знайшли ґрунтовне висвітлення також і в працях, що вийшли на Україні 1969—1971 роках. В них піддано критичному аналізу сучасні буржуазні філософські, соціологічні та ідеологічні концепції, викриваються їхні ґносеологічні і соціальні корені та антикомуністична спрямованість.

Для захисту соціальних та ідейних підвалин сучасного капіталізму буржуазна філософія та соціологія вдаються до різноманітних прийомів — від ідеалістичних спекуляцій на новітніх тенденціях суспільства та науково-технічного прогресу до відвертого антикомунізму та антирадянщини. У Звітній доповіді Л. І. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС підкреслювалось: «Ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, використовуючи найбільш витончені прийоми і потужні технічні засоби...»².

Теоретичний діапазон праць, присвячених питанням ідеологічної боротьби, є досить широким. Висвітлюється значення лєнінських ідей для критики ревізіонізму, буржуазного націоналізму та ідеалістичних напрямів у сучасній буржуазній філософії. Значна увага приділяється викриттю різних варіантів буржуазних фальсифікацій лєнінських ідей, зокрема, про стрибкоподібний розвиток суспільства, принцип мирного співіснування, соціальну суть управління сучасним виробництвом.

Важливим моментом у критиці сучасної буржуазної ідеології загалом, а також окремих філософських, соціологічних, етичних теорій є аналіз їх ґносеологічних і соціальних передумов, розкриття їх антинаукової та антидемократичної спрямованості.

Провідним принципом марксистсько-лєнінської критики немарксистських позицій, з якого випливають і яким визначаються всі інші принципи, є принцип партійності. Автори розглядуваних праць підкреслюють глибоку практичну природу цього провідного принципу, викривають численні спроби буржуазних філософів і філософських ревізіоністів спотворити суть принципу партійності шляхом вульгаризації його в дусі кон'юнктурного коментаторства, шляхом «ділячького» зображення революційно-перетворювальної практичної діяльності тощо. Наголошується також на таких принципах критики, як класовий підхід до оцінки тих або інших ідеологічних побудов, вимога

* Підготовлений співробітниками відділу сучасної зарубіжної філософії Інституту філософії АН УРСР.

¹ Ленінизм и борьба против буржуазной идеологии и антикоммунизма на современном этапе. М., 1970; М. Т. Иовчук. Ленинизм, философские традиции и современность. М., 1970; Е. Д. Модрижская. Ленинизм и современная идеологическая борьба. М., 1970; Л. В. Скворцов. Об особенностях кризиса современной буржуазной идеологии. М., 1970; В. І. Лєнін і критика буржуазної ідеології. К., 1969; Л. Нагорна. Лєнін про непримиренність соціалістичної і буржуазної ідеологій. К., 1969; І. В. Бичко. Лєнінські принципи критики буржуазної філософії. «Комуніст України», 1970, № 9; Г. Ф. Бєляков. Антикомунізм і політика ідеологічної інтеграції. «Комуніст України», 1971, № 8. М. Аконов. Ідеологічні міфи антикомунізму. К., 1971; М. Соломатин. Трубадури антикомунізму. К., 1971; Антикомунізм — ідеологія обречених. Донець, 1971; В. В. Весєлаго. Економічні концепції західнонімецької «совєтології». (Критичний нарис). К., 1970.

² Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові КПРС. К., 1971, стор. 103.

конкретності критичного аналізу буржуазних філософських напрямків, необхідність дотримуватися міцного союзу філософів і природодослідників, що його заповідав В. І. Ленін у праці «Про значення воєнничого матеріалізму».

Грунтовно висвітлено такі важливі питання, як класовий і політичний аспекти сучасної ідеологічної боротьби, значення ленінської філософської спадщини для критики буржуазної ідеології та її соціально-класова характеристика. В усіх зазначених дослідженнях, зокрема у книжці «В. І. Ленін і критика буржуазної ідеології», дано критичний аналіз різноманітних форм прояву антикомунізму і підкреслюється, що він є характерною особливістю сучасної буржуазної ідеології. Непримиренність двох ідеологій — комуністичної і буржуазної — та їх боротьба є важливою рисою нашої епохи.

Аналіз суті, тенденцій та різних форм буржуазної ідеології, попри будь-які відмінності, що існують, наприклад, поміж французьким соціологом Р. Ароном, американським політологом А. Мейером, західнонімецьким філософом і теологом Й. Бохенським, американським антикомуністом, колишнім троцькістом С. Хугом, ідейним вождем «нових лівих» Г. Маркузе, ревізіоністами Р. Гароді, Т. Петковим і, нарешті, маоїстами, дає змогу констатувати, що усі їхні концепції є антикомуністичними.

Одним із важливих напрямів критики сучасної буржуазної ідеології та антикомунізму є критика «советології». Ця «теорія» сучасного антикомунізму, що порівняно недавно з'явилася в його арсеналі, видається за науку про комунізм. Борючись проти комунізму, «советологи» у своїх творах піддають критиці філософські основи і принципи ленінізму. За сучасних умов гострої ідеологічної боротьби критика теоретичних модифікацій «советологів» є важливим соціально-політичним завданням наших філософів.

В окремих дослідженнях досить широко представлений загальносоціологічний, філософський аспект критики сучасних західнонімецьких «советологів». На основі дослідження творів таких його представників, як К. Тальгейм, Р. Беккер, П. Кнірш та інші, переконливо доводиться, що методологічним арсеналом «советології» є буржуазна «філософія економіки» (І. Шумпетер, В. Замберт), зокрема концепція «соціального плюралізму» Замберта, яка спрямована проти вчення К. Маркса про суспільно-економічну формацію. В загальнофілософському плані «советологія» виходить з фрейбурзької школи неокантіанства, яка відзначалася суб'єктивізмом, запереченням законів суспільного розвитку, створенням концепції позаісторичних цінностей тощо. Автори критичних досліджень розкривають позаісторичний підхід до розгляду економічних законів та категорій, відзначають органічний зв'язок «советологів» і сучасних правих ревізіоністів. Так, теорію «ринкового соціалізму» О. Шіка з захопленням зустріли на Заході. Найхарактернішою рисою «советології» є також спотворене тлумачення вчення К. Маркса і В. І. Леніна. На основі значного фактичного матеріалу розкрито фальсифікацію «советологами» економічних категорій та законів соціалізму, зокрема закону плановості.

Слід, однак, відзначити, що прагнення окремих авторів охопити широке коло питань спричинилося до певної абстрактності аналізу. Це стосується, зокрема, праць, присвячених критиці сучасного опортунізму, який викривляє ленінські ідеї про соціальну суть управління сучасним виробництвом. Тут поза увагою дослідників лишилася багатолітність і гнучкість новітніх соціал-реформістських теорій, пристосовницькі тенденції таких соціально-економічних теорій, як теорія конвергенції, єдиного індустріального суспільства, стадій зростання.

Ці зауваження певною мірою можна віднести до праці В. В. Веселаго. Автор у порівняно невеликій монографії торкається багатьох проблем, що призвело до де-що спрощеного розгляду окремих питань. Критика ведеться за формою «цитата-відповідь». Критика має переконливіший характер, коли вона органічно влітається у постановку і творчу розробку наукових проблем. Щодо цього вигідно виділяється розділ, присвячений проблемі розподілу за працею і громадськими фондами споживання (стор. 123—179), в якому автор, поряд з ґрунтовною критикою поглядів Р. Беккера, ставить актуальні наукові проблеми, аналізує різні погляди, що існують в нашій економічній літературі.

Чималим є доробок науковців республіки з критики основних напрямів сучасної буржуазної філософії. Насамперед це такі дослідження, як: В. О. Курганський. Критика сучасних буржуазних концепцій «сутності людини». К., 1971; Є. М. Причепій. Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля. К., 1971; О. О. Єфімець. Проблема речі в філософії Хайдеггера.— «Проблеми філософії». Вип. 19, 1971; А. О. Жила. Критика буржуазних концепцій про соціальні наслідки науково-технічного прогресу при капіталізмі і соціалізмі.— «Питання наукового комунізму». Вип. 11, 1971; Б. Б. Жилін. Критика екзистенціалістської концепції соціальної цінності техніки в сучасному суспільстві.— «Питання наукового комунізму». Вип. 11, 1971; М. М. Іллічов. Оптимізм чи песимізм?— «Проблеми філософії». Вип. 18, 1970; його ж. Чи можна передбачити майбутнє? (Критика заперечення Сартром можливості передбачення майбутнього.) — «Проблеми філософії». Вип. 21, 1971.

Деякі дослідження присвячено критиці тих філософських концепцій, в яких наявна тенденція поєднати марксизм із фрейдизмом і неофрейдизмом. Особливо відзначається в цьому плані Е. Фром, творець так званого «гуманістичного психоаналізу». Американський філософ спотворює ранні твори К. Маркса, приписує йому власну концепцію відчуження, пов'язану з психоаналізом і трактовану у дусі фрейдизму.

Неофрейдисти розглядають «відчуження» як надкласовий, «антропологічний» вимір» людини індустріального суспільства незалежно від характеру його економічної та політичної структури.

У критичних дослідженнях аргументовано доводиться безпідставність зведення марксистського вчення до концепції відчуження: хоча сам термін відчуження в ранніх творах К. Маркса відображає його термінологічну залежність від філософії Гегеля, Фейєрбаха, проблема відчуження людини вперше набула чіткого науково-матеріалістичного звучання у марксизмі як проблема відчуженої праці, а тому й як проблема подолання відчуженого характеру сутності людини в класовому суспільстві. Проведений аналіз дозволяє віднести неофрейдизм до буржуазних світоглядних теорій, які розглядають капіталістичну дійсність крізь призму ідей буржуазно-ліберального гуманізму.

Одним із основних напрямів сучасної буржуазної філософії є феноменологія, зокрема феноменологічна концепція Гуссерля, що справила вплив на філософські системи екзистенціалізму, філософської антропології, аксіології тощо. Цьому питанню присвячено монографію Е. М. Причепія «Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля». Автор обмежується вузьким колом проблем, що стосуються виключно гносеології. Однак він розкриває теоретичні джерела феноменології (філософські погляди Д. Декарта, І. Канта, неокантіанців, Ф. Брентано, Б. Больцано тощо), показує еволюцію поглядів засновника феноменології. Феноменологія, що на початку свого становлення претендувала на «нейтральність» в основному питанні філософії, виявилася при реалізації її принципів суб'єктивно-ідеалістичною системою.

У дослідженні акцентовано увагу на аналізі методологічних принципів феноменології, особливо на категорії очевидності та інтуїції. Окрім того, критикуються такі поняття феноменології, як трансцендентальна свідомість, феномен, інтенціональність тощо. Автор аналізує також основні положення феноменологічної концепції про суб'єктивне освоєння світу та гносеологічні концепції Гуссерля.

Критика в окремих розділах монографії Е. М. Причепія має поверховий характер. Автор обмежується зауваженням про раціональні моменти у вченні про інтенціональність, синтетичну функцію усвідомлення часу, про активність свідомості у феноменології тощо.

Чимало робіт вийшло з проблем екзистенціалізму — критика філософії Хайдеггера, Ясперса, Сартра тощо. У цих дослідженнях показано ірраціональність вихідних принципів екзистенціалізму, зокрема «пізнього періоду» творчості Хайдеггера, що характеризується переходом від екзистенціалістської аналітики «Буття і Часу» до «критики» філософії, науки, культури тощо. Автори цих праць показали також абстрактність позицій огульного заперечення Хайдеггером сучасної культури взагалі, що робить його «критику» безболісною для сучасного капіталістичного світу. До-

суть обґрунтованим є критичний аналіз методологічних основ французької екзистенціалістської філософії. Однак розгляд великої кількості категорій філософії екзистенціалізму зменшує ефективність дослідження самої методології. Не зовсім чітко проведено зв'язок дорефлексивних форм свідомості з основними категоріями «існування». При аналізі вчення Фрейда та його соціальної оцінки домінує загальнофілософський і соціальний підхід, але ж відомо, що фрейдизм насамперед психологічне вчення. Звідси — звуження ролі психологічних чинників, почасти зведення психічного до соціального, а також ігнорування специфіки психічного, його автономності. Отже, з поля зору випадають проблеми соціальної психології, ґрунтуючись на яких, можна критикувати неофрейдизм по суті поставлених ним конкретних проблем.

Протягом останніх трьох років значно поживався інтерес української філософської думки до критики сучасної буржуазної етики. З'явилися дослідження з цього питання, серед яких можна відзначити такі: Б. О. Рутковський. Категорія довір'я в марксистській етиці. К., 1970; О. Ф. Плахотний. Соціальна відповідальність і гуманізм.— «Вісник Харківського університету», № 43. Філософія, вип. 5, 1969; О. Я. Якуба. Свобода як умова правової і моральної відповідальності.— «Вісник Харківського університету», № 43. Філософія, вип. 5, 1969; І. П. Юришинець. Критика концепції моралі А. Камю.— «Етика і естетика». Вип. 9, КДУ, 1971; В. І. Гур. Іраціональна сутність концепції «етичного реалізму» Леонарда Нельсона.— «Проблеми філософії», вип. 18, КДУ, 1970.

Етичні концепції є органічною складовою частиною сучасної буржуазної філософії. Етика є по суті «філософією моралі» в системі сучасних буржуазних філософських течій. Часто дуже важко вичленити етичну теорію, яка виступає етичним аспектом таких філософських напрямів, як екзистенціалізм, неофрейдизм, неотомізм, неопротестанство. Органічна єдність буржуазної етики і філософії ставить перед марксистськими критиками сучасної буржуазної етики важливе завдання критичного аналізу її методологічних, філософських і соціально-класових основ.

У названих дослідженнях висвітлюються соціально-філософські проблеми етики. Зокрема, Б. О. Рутковський аналізує довір'я як суспільне явище, звертаючи увагу на якісну відмінність його прояву і розвитку за соціалізму і капіталізму. За соціалізму, підкреслює автор, довір'я виступає як реальна і дійова сила, значення якої невинно зростає. Довір'ям характеризуються усі взаємовідношення в соціалістичному суспільстві, охоплюючи сферу відносин між особою, колективом і суспільством, між класами, націями і народностями, а також сферу особистих стосунків.

При розгляді специфіки довір'я як явища моральної свідомості і фактичних моральних стосунків в експлуататорському суспільстві увагу акцентовано на характеристичні моральні відносини у капіталістичному суспільстві. Автор зауважує, що моральні відносини між людьми, у тім числі і довір'я, набули за капіталізму спотвореної форми. В системі буржуазних відносин людина втрачає саму себе, стає чужою собі, підкореною стихії розвитку економічних і соціальних зв'язків.

У зв'язку з розгортанням сучасної науково-технічної революції буржуазні соціологи висунали чимало нових теорій суспільного розвитку: єдиного індустріального суспільства, постіндустріального суспільства, конвергенції, які розробляються Д. Гелбрейтом, Д. Белом, Р. Ароном, Ж. Фурастьє, З. Бжезинським, Г. Каном та іншими.

Критиці цих концепцій, зокрема так званої футурології, філософи республіки приділяють значну увагу³. У працях дослідників розкривається соціальна суть і класова спрямованість буржуазної футурології, яка використовує прогнози для захисту сучасного капіталізму і виправдання його імперіалістичної політики. Автори переконливо

³ В. В. Косолапов. Неспроможність буржуазних прогнозів розвитку суспільства. К., 1971; його ж. Критика буржуазних концепцій наслідків науково-технічної революції. «Комуніст України», 1971, № 8; П. Г. Гопченко. Критика буржуазних концепцій суспільства майбутнього. К., 1971; його ж. Соціальні міфи буржуазної футурології. «Комуніст України», 1971, № 10; В. Ф. Передерій, Б. О. Рутковський. Витва ідей в соціології. К., 1971.

доводять докорінну відмінність марксистсько-ленінського вчення про майбутнє і антиннаукових поглядів буржуазних ідеологів. У монографії В. В. Косолапова дано переконливу критику концепцій військово-політичного прогнозування сучасного імперіалізму. Особливий інтерес становить обґрунтування необхідності діалектичного розуміння природи соціальних явищ як передумови наукового прогнозування.

Брошура П. Г. Гопченка дає уявлення про найпоширеніші у сучасній буржуазній футурології теорії. Однак прагнення автора охопити занадто широкий матеріал спричинилося до недостатньої аргументованості критики окремих положень буржуазних теоретиків майбутнього. Зокрема, критикуючи гелбрейтівську концепцію переходу влади у сучасному капіталістичному суспільстві до «технократизму», автор не пов'язує її з аналізом реальних змін у соціальній структурі сучасного капіталістичного суспільства. Показу теоретичної суті і соціальної ролі буржуазних теорій масових комунікацій та «масової культури», методам масової пропаганди, класової тенденційності суспільної науки, поставленої на службу ідеологічної машини імперіалізму, приділяють увагу В. В. Танчер і В. В. Колобков⁴. Відзначаючи актуальність піднятої В. В. Танчером проблеми, слід зауважити щодо необхідності ґрунтовнішого аналізу соціально-економічних передумов сучасних буржуазних теорій масових комунікацій. На наш погляд, у працях дослідника критиці теорій єдиного індустріального суспільства, конвергенції і т. п. дещо бракує аргументованих доказів. Вона ведеться побіжно, з акцентом на ідеологічне використання цих теорій, а не на доказах хибності аргументів буржуазних соціологів та економістів.

Людина і сучасне індустріальне суспільство, проблема відчуження — одна з провідних тем буржуазної філософії ХХ ст. Особливого змісту вона набула внаслідок розгортання науково-технічної революції. Цікаві статті з цієї проблематики з'явилися на сторінках періодичних видань⁵, хоча слід зауважити, що доробок українських філософів у цьому плані не є значний. Відзначаючи суперечливий характер сучасної науково-технічної революції в умовах капіталізму, автори критичних статей викривають намагання буржуазної філософії і соціології приписати дегуманізуючу функцію науці і техніці самим по собі. З іншого боку, розвінчуються технократичні ілюзії деяких буржуазних соціологів, які схильні бачити в науці і техніці панацею від усіх суперечностей, в яких заплуталось буржуазне суспільство. Наука сама по собі не спроможна розв'язати соціально-практичних проблем. Науково-технічний прогрес розширює простір свободи діяльності людини, однак він є засадою, а не метою людської діяльності. Сцієнтизм як підвалина буржуазного технократичного світогляду орієнтує науку і техніку проти людини. Лише марксистсько-ленінська філософія, переборюючи обмеженість гіпостазованого раціоналістичного світогляду, визначила умови, за яких наука і техніка справді стають факторами гуманізму.

Останнім часом увагу філософів-марксистів привернув феномен «нових лівих». З'явилися праці, в яких розглядаються теоретичні засади (маркузіанство, анархізм, маоїзм тощо) цього руху, висвітлюється його ідейна незрілість і дрібнобуржуазний характер. У зв'язку з «новими лівими» актуальною стала проблема ролі молоді в сучасному капіталістичному світі. Проте ці питання ще не стали предметом теоретичних досліджень і мають переважно пропагандистський характер⁶. Глибокі соціально-філософські дослідження в цій галузі, на нашу думку, є першорядним завданням філософів республіки.

⁴ В. В. Танчер. Індустрія отруйних сил. К., 1971; його ж. Буржуазні теорії «деідеологізації» та сучасне культурне життя.— «Проблеми філософії», вип. 21, КДУ, 1971; його ж. Сутність ігрової теорії буржуазних масових комунікацій.— «Етика і естетика», вип. 7, КДУ, 1970; В. В. Колобков. Бюрократичне маніпулювання особою в умовах державно-монополістичного капіталізму.— «Питання наукового комунізму», вип. 2, КДУ, 1971.

⁵ Див., наприклад, І. В. Бичко. Людина в «кризисному світі».— «Під прапором ленінізму», 1971, № 8.

⁶ С. М. Круглов. Фальсифікація марксистської діалектики Гербертом Маркузе.— «Проблеми філософії», вип. 21, КДУ, 1971; О. Погорілий. Лівіше всіх «лівих».— «Під прапором ленінізму», 1970, № 4; Г. І. Косенко, І. І. Литвинець. Молодь і ідеологічна боротьба на сучасному етапі. К., 1970.

Аналізуючи маркузіанство як одне з теоретичних джерел ідеології «нових лівих», дослідники розкривають насамперед антимарксистську спрямованість цієї концепції, яка за псевдореволюційною фразою криє свою дрібнобуржуазну сутність. Встрія маркузіанства спрямоване проти принципних положень марксистсько-ленінської теорії, проти стратегії і тактики міжнародного комуністичного і робітничого руху. Маркузіанська концепція «прориву» в царство «сюрреалістичного соціалізму» об'єктивно зміцнює позиції буржуазії, оскільки вона вносить розкол у революційні сили сучасного капіталізму і відводить енергію молоді в русло псевдореволюційної діяльності. Автори підкреслюють, що успіх політичних виступів молоді, зокрема студентства, значною мірою залежить від оволодіння ними теорією наукового соціалізму, досвідом класових бій, від союзу з робітничим класом, від керівництва з боку компартії.

У брошурі Т. І. Косенка й І. І. Литвинця розкрито економічні та соціально-політичні передумови розгортання молодіжного і студентського руху в країнах капіталізму. Автори звертають увагу на відсутність у буржуазних ідеологів єдиної теоретичної позиції, яка б пояснювала свідомість і поведінку молодого покоління.

Одним із важливих напрямів критики сучасної буржуазної філософії є критика філософських основ сучасного ревізйонізму. В кардинальних питаннях методології та ідейно-політичного спрямування філософський ревізйонізм і «правого» і «лівого» гатунку змикається з багатьма буржуазними філософськими і соціологічними теоріями. Буржуазні ідеологи вбачають цінність ревізйоністських концепцій у тому, що в них буржуазно-апологетичні ідеї виражені у зовні «марксистських», «революційних» термінах. Борьбі з сучасним ревізйонізмом присвячено деякі праці українських філософів⁷.

Особливу увагу приділено розкриттю таких рис сучасного ревізйонізму, як антиленінізм, тисний зв'язок з націоналізмом, відверта або замаскована антирадянщина. Дослідники відзначають спорідненість філософського ревізйонізму і соціал-реформістської ідеології. Зокрема, розкриваються характерні риси і соціальна роль «демократичного соціалізму» — соціал-реформістської ідеології правих соціалістів. «Демократичний соціалізм», прикриваючись «гуманістичною» етичною фразеологією, на ділі захищає інтереси буржуазії. Простежується ідея спорідненість сучасного ревізйонізму в особі Р. Гароді, Е. Фішера та інших з теоріями основоположників цієї течії в робітничому русі — Е. Бернштейна, К. Каутського.

Марксистська критика переконливо показує, як на одній і тій же платформі теоретичних збочень ревізйонізм (правий і «лівий») поєднується з догматизмом; вона розкриває взаємовплив і взаємопереплетення різних тенденцій всередині ревізйонізму. В цьому відношенні заслуговує на увагу критика маоїзму як лівацького ухилу в межах сучасного ревізйонізму. У брошурі Д. А. Корчового піддано критиці ревізйоністські перекручення теоретиками маоїзму матеріалістичної діалектики, яка підмінюється ідеалістичними і вульгарно-метафізичними, догматичними положеннями. До недоліків брошури слід віднести те, що в ній конкретна критика окремих положень ідеології маоїзму в деяких випадках підмінюється загальними оцінками.

Такі основні проблеми критики сучасної буржуазної філософії та соціології ставляться й розв'язуються науковцями і викладачами нашої республіки.

⁷ В. Мазур. Борьба проти сучасного ревізйонізму — важлива умова ідейно-політичного згуртування комуністичних рядів.— «Під прапором ленінізму», 1971, № 4; Д. А. Корчовий. Соціальні і філософські корені маоїзму. К., 1969; М. Багмет. Ленінська непримиренність до ревізйонізму та опортунізму. К., 1970; І. Побережний. Борьба В. І. Леніна проти «лівого» опортунізму в міжнародному комуністичному русі (1917—1923). КДУ, 1971; В. Гур. Демократичний соціалізм і його трубадури. К., 1970; його ж. Ірраціональна сутність концепції «етичного реалізму» Леонарда Нельсона.— «Проблеми філософії», вип. 18, КДУ, 1970.

Наші автори

- МАЛАНЧУК** Валентин Юхимович — доктор історичних наук
- КУЦЕНКО** Володимир Ілліч — кандидат філософських наук, завідуючий відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР
- БЕЗПАЛЬЧИЙ** Володимир Федорович — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою марксизму-ленінізму Київського театрального інституту
- БУЛАТОВ** Михайло Олександрович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри історії філософії Київського державного університету
- ЗАДВОРНИЙ** Анатолій Михайлович — працівник Київського обкому КПУ
- ЯРАНЦЕВА** Надія Олександрівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- АНТОНОВ** Анатолій Васильович — кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та інженерної психології Київського державного університету
- ЖДАНОВ** Дмитро Олександрович — доктор філософських наук, завідуючий кафедрою філософії Ворошиловградського педагогічного інституту
- КУБЛАНОВ** Борис Григорович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Львівського державного університету
- НЕЛЕП** Анатолій Тарасович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського державного університету
- ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ** Володимир Григорович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЖМИР** Володимир Федорович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- МОКЛЯК** Микола Миколайович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СІКОРСЬКИЙ** Юрій Пилипович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (в. о. головного редактора), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, Ф. М. КАНАК (заступник головного редактора), М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН.

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-10-94.

Технічний редактор Р. А. Коротик.

Коректор Л. М. Шевченко.

БФ 01561. Здано до складання 18.V 1972 р. Підписано до друку 11.VII 1972 р. Папір № 1, формат 70×108^{1/8}. Друк, фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 13,45. Тираж 3900. Замовлення К-80. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ», № 4 (на українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252001. Киев, ул. Кирова, 4. Редакция журнала «Философская думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 13,45. Тираж 3900. Цена 40 коп.

Видавництво „Наукова думка“ у 1972—1973 рр.

випускає у світ книги:

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ. Мова українська. 18 арк. 2 крб. 4 коп.

У книзі узагальнюється досвід втілення в життя принципів інтернаціоналізму за роки існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік, розкривається спільність шляхів розвитку і конкретних форм зближення соціалістичних націй, єдність національного і інтернаціонального в об'єктивних законах їх розвитку.

Значне місце відведено показові ролі КПРС в організації і зміцненні братерського співробітництва радянських народів, а також втіленню інтернаціонального обов'язку у національній і міжнародній політиці КПРС і Радянської держави. У книзі піддаються критиці новітні модифікації реакційної ідеології буржуазного націоналізму.

КУЧЕРЮК Д. Ю. ЕСТЕТИЧНЕ СПРИЙНЯТТЯ ПРЕДМЕТНОГО СЕРЕДОВИЩА. Мова українська. 8 арк. 80 коп.

Спираючись на дані психології, узагальнюючи досвід мистецтва та художнього конструювання технічних виробів, автор аналізує творчий характер процесу естетичного сприйняття, простежує співвідношення його раціонального і емоціонального моментів, розкриває залежність характеру естетичного сприйняття від соціального і, зокрема, художнього досвіду суспільства та індивіда. Теоретична розробка проблеми естетичного освоєння предметного середовища спирається на широке узагальнення надбань сучасного розвинутого промислового мистецтва та художнього конструювання.

ДЛЯ СВОЄЧАСНОГО ОДЕРЖАННЯ ЦИХ КНИГ ПРОСИМО ПОДАТИ НА НИХ ПОПЕРЕДНЄ ЗАМОВЛЕННЯ. ПОПЕРЕДНІ ЗАМОВЛЕННЯ ПРИЙМАЮТЬ ВСІ МІСЬКІ ТА СІЛЬСЬКІ КНИГАРНІ. ДЛЯ ОДЕРЖАННЯ КНИГ ПОШТОЮ ЗАМОВЛЕННЯ СЛІД НАДСИЛАТИ БУДЬ-ЯКОМУ МАГАЗИНУ «КНИГА—ПОШТОЮ» АБО БЕЗПОСЕРЕДНЬО КНИГАРНІ ВИДАВНИЦТВА «НАУКОВА ДУМКА» (252601, КИЇВ-601, МСП, вул. КІРОВА, 4).
